

A-30745

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KODU-UURIMISE KOMISJON
EESTI GEOGRAAFIA SELTS

TARTU RAJONIS

KODU-UURIJATE SEMINAR-KOKKUTULEK

7.—10. JUULINI 1970

ETTEKANNETE KOKKUVÕTTED

Tallinn 1970

Toimetuskolleegium:

J A A N E I L A R T, K A L J O L A K I R T,
E V A M A A R I N G (vastutav toimetaja),
L A I N E M E R I K A L J U, R U D O L F P Ö L D M Ä E

*Trükitud Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Toimetus- ja Kirjastusnõukogu otsusel*

TKN nr. 778.

**TARTU ÜLIKOOLI
RAAHATUKOGU**

Kaaneümbrise kujundas Rein Kärner

NÕUKOGUDE KODU-UURIMISE LÄTETE JUURES

Hans Kruus ja Jaan Eilart

Kodu-uurimine on traditsiooniderikas ühe või teise paikkonna teadusliku tundmaõppimise vorm. Selle tegevusvalla meetodilised sugemed, põgus andmetepagas, kodu-uurimislik mõttelaad ja tunnetuslikud väärtused on saatnud kogu inimkultuuri. Ent ometi on ka siin piiritletavad teatavad erineva tasemega etapid, mis peegeldavad ühiskonnas toimunud muutusi, kodukoha tundmise mõtte erinevat väärtust erinevate sotsiaalsete süsteemide puhul ja eri sotsiaalsete rühmade jaoks.

Nõukoguülik kodu-uurimine, mida iseloomustab tugine mine looduse ja ühiskonna arengu dialektika tundmisele, cluline kompleksusetaotlus ning praktilalähedus, sündis vahetult pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni. Ta baseerus senise uurimistöö kogemustel, kuid omandas oluliselt Vladimir Iljitš Lenini suunatuna uue sisu ning senisest erineva kvaliteedi ja tulemusrikkuse.

Teaduslik kodu-uurimine võrsus Venemaal Teaduste Akadeemia rüpes. Suure maa rikkuste avastamine nõudis just nimelt kodu-uurimise kõige mitmekesisemate vormide rakendamist. Ka Venemaa paljude paikkondade Eestist võrsunud uurijad (Karl Ernst Baer, Aleksander Middendorff, Ferdinand Wrangel, Eduard Toll, Alexander Keyserling jt.) toimisid oma ekspeditsioonidel eelkõige kodu-uurimise metoloogia alusel. NSV Liidu Teaduste Akadeemia kauaaegne sekretär (1904—1934), kuulus orientalist akadeemik Sergei Fjodorovitš Oldenburg (1863—1934) kirjeldab tabavalt seda ajajärku oma ettekandes¹ Akadeemia 200. aasta juubelil. «Koos ekspedit-

¹ Академия наук Союза Советских Социалистических Республик за двести лет. Речь неперменного секретаря С. Ф. Ольденбурга, читанная на торжественном заседании конференции Академии сентября 1925 года. Л., 1925, стр. 10.

sioonidega rakendas Akadeemia maa uurimiseks laialdaselt kodu-uurimise metoodikat. Meie ajal on kodu-uurimine saanud eriti ulatusliku leviku nii meil kui välismail, kus seda tuntakse erinevate nimetuste all: *mouyement regional*, *Heimatkunde*, *Rural Lore* jt. Meie Teaduste Akadeemia tugines kodu-uurimisele kuulsa, 1745. aastal alustatud geograafia atlase koostamisel, milline töö sai tohutuks sündmuseks geograafiateaduses, kuna siin anti esmakordselt tegelikkusele vastav kujutelm Euroopa-Venemaast ja kogu Aasia põhjapoolsest osast. Akadeemia spetsiaalse ankeedi alusel tehti kodu-uurimise teel nii atlase vajalikud parandused kui ka üksikute piirkondade kirjelduste koostamine.» Kõnesolnud ankeedi koostamisest võttis osa akadeemik Mihhail Lomonossov ja, juba 20-aastasena Akadeemia liikmeks saanud ajaloolane ja arheograaf Gerhard Miller. Uus suur kohapealsete andmete ankeetkogumise aktsioon algatati 1832. aastal.

Nende tööde tulemusrikkus oli ka peamiseks ajendiks, miks nõukogude korra algajal, nimelt 1921. aastal, Moskvas kokku kutsutud esimene kodu-uurimise kongress palus noorel rahvalikul Teaduste Akadeemial luua eriline kodu-uurimistööd suunav organ. Teaduste Akadeemias loodigi Kodu-uurimise Keskbüroo. Sellise olulise organisatsioonilise abinõu rakendamine kodu-uurimises alles kujunevas sotsialistlikus riigis oli igati ootuspärane. S. Oldenburg rõhutas seda tööala koguni Nõukogudemaa teadusliku tegevuse ühe põhisuunana. «Kodu-uurimislik juurdeminek annab võimaluse ühelt poolt uurimistöid teha ühtse plaani alusel hiiglaslikus mastaabis, teiselt poolt aga korraldada kõige detailsemaid ja kestvamaid uurimisi ning vaatlusi, kõnelemata juba sellest, et kodu-uurimise teel on kõige parem ja lihtsam levitada teadusalaseid teadmisi rahvamassides. Tänu niisugusele teadmiste levitamisele on kergem korraldada looduskaitse ning muinsus- ja kultuurimälestiste hoidmise ülesandeid.»²

Maa ressurside kiire tundmaõppimine nende rakendamiseks praktika ja kultuuri huvides oligi nende aegade kõige akutaalsemaks ülesandeks. Sellest kõneles Lenin mõni nädal pärast oktoobrivõitu tollesama, meie teadust

² Samas, lk. 11.

oluliselt neil aegadel suunanud akadeemik Oldenburgiga³. Viimane juhtis teadlaste delegatsiooni, kes viis Kremlisse V. I. Leninile teadlaste ettepanekud teaduse organiseerimise plaani jaoks;⁴ teadlased võtsid enda peale kaasa aidata maa tundmaõppimisele tema sihipäraseks kasutamiseks. Selle töö vajadusest kõnelebki Lenin aprillis 1918 koostatud «Teaduslik-tehniliste tööde plaani visandis».⁵ Sellest teadlaste mobiliseerimise algajast, V. I. Lenini osast meie maa ressursside kodu-uurimisliku tundmaõppimise juhendamisel kõneles akadeemik Oldenburg oma, juba mainitud juubelikönes: «Me säilitame tänu-meelse mälestuse Vladimir Iljitš Leninist, sellest suurest inimesest, kes suri oma tööpostil. Meie elu kõige raske- mail aegadel, kui juba ajuti näis, et mingi töö pole võimalik, lõi tema sekkumine, tema abi sõnas ja teos taas tingimused tööks. Ta armastas fanaatiliselt teadust ja uskus teadusse nagu vägevasse elulisse tegurisse, mis aitab inimesi raskes ja keerukas elus. Teoinimesena ütles ta aegaviimatult oma sõna asjade edasiviimiseks ja kui me võime nüüd kõnelda sündinud tõelisest teaduslikust tegevusest, siis seda üksnes tänu temale ja usus, et tema nõudeid täidetakse ka tema järeltulijate poolt.»⁶

Saadud leninliku suunitluse alusel rakendusid nõukogude korra esimestel aastatel kodu-uurimislikule tööle ka kõige väljapaistvamad teadlased. Hilisema uue teadusharu — biogeotsönoloogia looja V. N. Sukatšovi raamat «Sood» erutas V. I. Leninit oma kompleksse juurdenuku poolest, oskusega näidata ühe vähetuntud loodusrikkuse väärtusi.⁷ Nõukogude riigi esimestel aastatel sugenes terve hulk niisuguseid kompleksseid, puhtkodu-uurimisliku laadiga töid. Iseloomulikuks näiteks võiks olla kas või

³ В. А. Бонч-Бруевич. В. И. Ленин в Петрограде и в Москве. М., 1956, стр. 32—33.

⁴ Ю. Куражский. Владимир Ильич Ленин и природа. Астрахань, 1969.

⁵ В. И. Ленин. набросок плана научно-технических работ. Соч., 27, 3 изд., 1950, стр. 288.

⁶ Академия наук Союза Советских Социалистических Республик за двести лет. Речь неперменного секретаря С. Ф. Ольденбурга, читанная на торжественном заседании конференции Академии сентября 1925 года. Л., 1925, стр. 19.

⁷ И. В. Фофанова. В квартире на Сердоюлшской. В кн.: Штрихи великого портрета. М., 1957, стр. 23.

Koola poolsaare tundmaõppimise lugu. Akadeemik A. Fersman organiseeris Koolal enne detailuurimisi (näiteks apatiidi kohta) selle piirkonna kodu-uurimissuunalise tundmaõppimise. Kodu-uurimisliku töö tulemusena ilmus Teaduste Akadeemia toimetusel, teises trükis üsna mahukas — 200-leheküljeline, skeematilise kaardi ja rohke pildimaterjaliga varustatud teos.⁸ Selles antakse ala kasutamise perspektiivid, loodusliku seisundi detailne ülevaade, kirjeldatakse Murmanski raudtee saamislugu, Hibinogorski rajamist, koguni kaheksat iseloomulikumat marsruuti läbi Koola mägitundrate. Ja seda kõige nimekamate teadlaste-pioneeride osavõtul.

Nõukoguliku kodu-uurimise sünniaegadele on iseloomulik ka fakt, et selles osales otseselt Lenini lähemaid kaastöölisi ja sõpru — suur kirjanik Maksim Gorki. Temale omase kirglikkusega toetas Gorki paikkondade detailuurimise ning tööstus- ja põllumajandusettevõtete kroonikate koostamise mõtet. «Töölised rajasid vabrikute ja nende peavad ka kirjutama selle loomise ajaloo . . .»,⁹ väitis Gorki. «Tunda minevikku on äärmiselt vajadus» — see ütlus sai Gorkile otse loosungiks. Teisele kolhoosiesrindlaste kongressil (Moskvas 1935. a. veebruaris) toetas Maksim Gorki koos marssal Semjon Budjonnoiga meie küla-ude uurimise vajadust¹⁰ ning juhendas mitmel ajavahemikul isiklikult maaelu uurijate tööd mõneski piirkonnas. Üksikasjaliselt andis ta nõu tehaste, vabrikute ja raudteede alal tegutsevaile kodu-uurijaile.¹¹ M. Gorki poolt algatatil tänini ilmuv, kodu-uurimise valdkonnast rohkesti andmeid sisaldav suure kasvatusliku tähtsusega suurmeeste elulugude seeria.

Teadlaste koostöö teadusliku isetegevuse harrastajatega, komplekssus ja praktilähedus on iseloomustanud läbi aegade nõukogude kodu-uurimist, mille lähteid toitis Lenini mõte.

⁸ Путеводитель по Хибинским тундрам. Академия наук СССР. Л., 1932.

⁹ М. Горький. История фабрик и заводов. Собр. соч., т. 26, М., 1953, стр. 144.

¹⁰ М. Горький. История деревни. Собр. соч., т. 27, М., 1953, стр. 405—408.

¹¹ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов. М., 1959.

KODURAJOON LENINLIKUL TEEL

Valter Johanson

Kakskümmend kuus aastat tagasi, 1944. aasta sügisel, taganedes sangarliku Nõukogude armee löökide all, jätsid fašistlikud okupandid ja nende käsilased Tartu rajooni territooriumile ahervaremetes külad ja linnad. Võidukad Eesti NSV vabastamislahingud algasid siitmailt — Mehikoormast ja Mäksalt. (Mehikoorma majakal avasid Sõrvelt, Pärnust, Harjust, Virust, Võrust, Tallinnast, Taaralinnast ja mujaltki kokku tulnud sõjaveteranid aastal 1969 Eesti NSV vabastamislahingute alguse tähistamiseks mälestusmärgi). Rasketest vabastamislahingutest, nõukogude rahvaste vennalikust sõprusest ja sõjameeste kangelaslikkusest kõnelevad kangelaskalmud ja fašismi-ohyrite mälestusmärgid Mehikoormas, tankitõrjekraavi kohal Lemmatsis ja mujal.

Vaevalt oli sõjamürin eemaldunud kui Tartumaal algas ülesehitustöö tööstuse, põllumajanduse ja kultuurielu kõikidel aladel. 1949. a. organiseerisid talupojad Kavastu vallas Tartumaa esimese kolhoosi (teine kolhoos pärast sõda vabariigis) ja panid talle nimeks «Säde». Siitpeale asus küla massilise kollektiviseerimise teele.

Esimesed sammud kolhooside elus olid rasked. Riigi abi põllumajandusele suurenes märgatavalt pärast NLKP Keskkomitee 1953. aasta septembripleenumit. See tõi kaasa majanduse ja kultuurielu hooga arengu. Kolhooside edasiarendamisele aitas kaasa masina-traktori jaamade reorganiseerimine 1958. aastast. Eriti hakkas rajooni põllumajandus arenema pärast NLKP Keskkomitee märtsipleenumit 1965. a. Rajooni kolhoosid ja sovhoosid saavutasid neis soodsates tingimustes tõsiseid edusamme. V. I. Lenini 100. sünni-aastapäeva eelsel, 1969. aastal oli teraviljasaak rajoonis rekordiline — keskmiselt 27 ts/ha; rajooni 12 ma-

jandit said keskmiselt 30 ts/ha. Parimad olid Tartu näidissovhoos, Võrtsjärve ja «Avangardi» kolhoos. Mitmeaastast põldheina on viimasel kolmel aastal saadud 32—34 ts/ha. Kolhoosid ja sovhoosid ületavad tunduvalt riiklikke varumis- ja müüginorme. Põllumehed kohustusid V. I. Lenini 100. sünni-aastapäeva auks täitma viisaastaku (1966—1970) müügiülesanded nelja aasta ja kuue kuuga. Teravilja, köögivilja ja kanamunade müügiga tuldi toime 1969. aasta lõpuks. Liha realiseerimise plaan täideti 1970. aasta jaanuaris, piima osas maikuus. 1969. a. lüpssti igalt lehmalt keskmiselt üle 3200 kg piima. V. I. Lenini nimelises ja Tartu näidissovhoosis oli kasum üks miljon rubla. Rentaabluselt on rajooni sovhoosid vabariigis esikohal. Rajooni põllumajandustöötajad võtsid 1970. aastaks uued, veelgi kõrgemad sotsialistlikud kohustused.

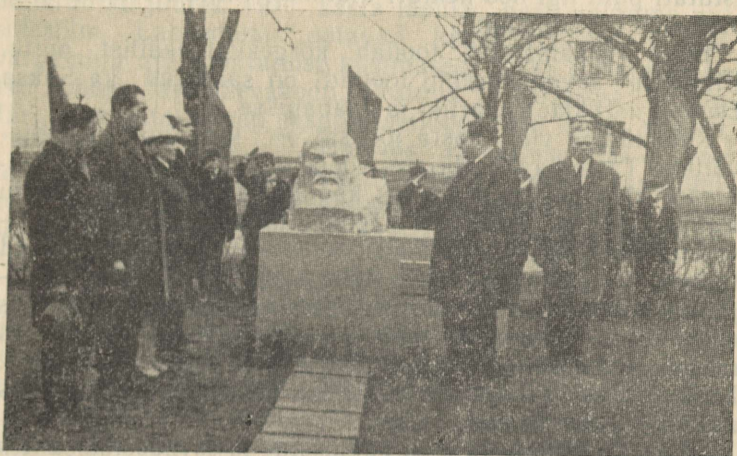
V. I. Lenini nime kannab rajoonis kaks majandit. V. I. Lenini ordeniga autasustatud V. I. Lenini nimeline näidissovhoos (direktor A. Konijärv, peagronoom Ü. Läänemets) on tuntud kogu vabariigis ja ka väljaspool. Tema saavutuseks on teravilja-, kartuli- ja heintaimede toodangu ning loomakasvatuse kõrge tase. V. I. Lenini nimelisele kalurikolhoosile kuuluvad Piirissaar ja Peipsi-äärseid piirkonnad Emajõe suudmest lõuna pool. Rajooni kalurikolhooside seas (kes on kõik aastad olnud kalapüügiülesannete täitmisel vabariigis esirinnas) on V. I. Lenini nimeline kalurikolhoos tublimaid.

Suured saagid, vilja täis aidad ja rammusad kariloomad ei ole tulnud iseenesest. Neis on tublide tööinimeste teod, uue tehnika ja ning teaduste abi.

Igal kevadel ja sügisel on veetud rajooni põldudele tuhandeid tonne turbamulda; happelistele muldadele tehti lupjamiskuur. Suured soised ja liigniisked maad, kuhu omal ajal üksiktalupidajad vikatigagi ligi ei pääsnud, on muudetud viljakandvateks põldudeks. Rohumaid ja põlde on võimsate masinate abil rajatud Võrtsjärve luhtadele ja Emajõe-äärsetele aladele. Järjekorras on maaparandus Peipsi-lähedastel maadel.

Leninliku kooperatsiooniplaani elluviimise tulemusena on meie külaelu muutunud tundmatuseeni. Hobune on põllul haruldane. Inimeste tööpäev on lühenenud peaaegu poole võrra. Põllumehe perekonna sissetulek iga liikme kohta on mitu korda suurem kui enne sõda.

Rajooni tööstus on seotud peamiselt põllumajandusega,

V. I. Lenini monumendi avamine V. I. Lenini nim. näidissovhoosis. Apr. 1970. Skulptor Endel Taniloo.

H. Karro foto.

mille saadusi ümber töötatakse. Koos põllumajandus-
saaduste toodangu kasvuga on tõusnud Tartu Lihakombi-
naadi, Tartu Piimatoodete Kombinaadi ja Tartu Konservi-
tehase toodangu osatähtsus rajooni tööstuse kogutoodan-
gus, eriti peegeldub see aga linna ja rajooni elanike mitme-
kesisemas varustamises toiduainetega. Hiljuti anti käiku
piimakombinaadi uus tsehh Rannus; siin toodetav juust on
leidnud tunnustuse ka mujal Nõukogude Liidus ning seda
eksportitakse välismaalegi.

Tartu Lihakombinaat ehitab uut liha-rasvatsehhi toot-
miskorpust. Selle valmimise järel jõuab järg uue vorsti-
tsehhi ehituse kätte. Oluliselt suureneb laste jaoks konser-
vide tootmine. Võrreldes 1945. aastaga, annab nüüd ette-
võtte liha- ja vorstitoodangut üle 23 korra enam. Tartu
Lihakombinaadi tooteid kasutab Tartu linn ja rajoon ning
neid veetakse kaugemalegi, ka Moskvasse ja Leningradi ja
välislinnadesse. Konservitehase laienemisega kaasneb
tehasele alalise toorainebaasi loomise vajadus.

Metsamajanduse tulemused selguvad aastakümnete
jooksul. On rajatud hulgaliselt uut metsa. 1969. aastal

istutati puid ligi 500 hektari ulatuses. Ühtlasi toimub metsamaade parandamine.

Tartu Metsamajand toodab kõrgekvaliteedilist puitu. Ettevõtte suveniiritsehhi tooteid on saadetud ka Saksa Demokraatlikku Vabariiki ja Jaapanisse.

Kahekümne viie aasta jooksul on kasvanud suurettevõtteks Tartumaa Tarbijate Kooperatiivide Liidu Tööstuskontor «Koolivara»; praegu kannab ta ETKVL-i Tartu Kaubandusliku Inventari Tehase nime. Kaubandusettevõtetele toodetakse vajalikku inventari; peale selle muid tooteid — elektri kuivateid, mänguasju jne. Pidev tööviljakuse tõstmine, elav ratsionaliseerimis- ja leiutustegevus on hoidnud tehase kollektiivi sotsialistlikus võistluses rajooni ettevõtete esirinnas. Kogu 1969. aasta kestel, V. I. Lenini juubeli eelses sotsialistlikus võistluses, hoidis tehase rajooni rändlippu enda käes.

Tähtsat kohta on rajooni kolhooside ja sovhooside suhtes hakanud omandama Haaslava Kalamajand, mis annab neile sisevete kalavarude suurendamiseks miljoneid kalamaime.

Tööstusettevõtteid on rekonstrueeritud. Vanast, tööliste kätejõul töötanud Ulila turbatööstusest on kasvanud suur ettevõte. Turbatootmine on sedavõrd mehhaniseeritud, et nüüd teeb siin üks inimene masinatega ära kümne inimese töö. Lõuna-Eesti kütteprobleemide lahendamiseks ehitatakse Sanglasse briketitehas, mis peab valmima järgmisel viisaastakul.

Rajooni tööstustoodang on märkimisväärselt tõusnud — 15 tööstusettevõtet andsid Lenini juubeli eelsel töövalveaastal (1969) rohkem kui saja, miljoni rubla eest toodangut, s. o. 6,1 miljoni rubla eest enam kui 1968. aastal.

Rajoonis on palju ehitatud. Kolhoosi- ja sovhoosikeskustes on uued elamud, loomalaudad, kauplused ja sööklad. V. I. Lenini 100. sünniaastapäeva eel anti käiku «Avangardi» kolhoosi kauplus-söökla, seal on ruumid ka teenindustöökoja ja võõrastemaja jaoks. Hiljuti valmisisid uued kauplused Vedul, Villemi sovhoosis, Laevas ja Luunja sovhoosi Pilka osakonnas. Rajoonis on valminud mitu koolimaja, viimastel aastatel Rannus ja Rõngus. Mõlema hoonekompleksis on ka normaalmõõtmetega võimla. Valmimisjärgus on ajakohased staadionid. Varsti lõpetatakse Elva Keskkooli juurdeehitus. Kool saab juurde klassiruumi ja avara söökla. Edaspidi hakkab enamik õpilastest

käima koolis ühes vahetuses. Ehitustööd toimuvad Õlva polikliiniku juures. 1970. aasta lõpuks peab valmima uus sisesõlm. Lahendamist ootavad kanalisatsiooni ja veevärgi ning ujula ehitamise küsimused. Elvas ehitatakse ka 140 kohaga lastepäevakodu. Valmis 18 korteriga elamu. Järgmine antakse siin ekspluatatsiooni 1970. aasta sügisel.

Rajooni tööstuses, transpordis ja ehituse alal on veel rohkesti kasutamata reserve. Toodangu kasvu saavutamiseks tööviljakuse tõstmise teel moderniseeritakse vanu seadmeid ja muretsetakse uusi ning mehhaniseeritakse abi- ja transporditöid.

Rajooni kultuur-haridustöö teenib töötajate kommunistliku kasvatuse huvisid ja meie edasiminekut põllul, tehases ja ehitusel. Suur on elanike aktiivsus kunstilises isetegevuses. 1969. aasta juubelilaulupeost võttis osa ligikaudu 1400 isetegevuslast — lauljat ja pillimeest. Ka 1970. aastal võetakse osa suurüritusest — vabariigi 30. aastapäeva künnisel toimuvast rahvatantsupeost; selleks valmistub üle 400 rahvatantsija ja mitu koorikollektiivi.

Kolmekümneaastases Nõukogude Eestis saavutatud edusammudest tunneb uhkust ja rõõmu iga meie maa jõukuse looja — põlluharija, loomakasvataja, mehhanisaator, õpetaja, arst ja teiste elualade töötajad. Väga heade näitajate eest sotsialistlikus võistluses Vladimir Iljitš Lenini 100. sünni-aastapäeva auks autasustati Lenini juubeli aukirjaga arvukalt tööstusettevõtteid, sovhoose, kolhoose ja organisatsioone. Tartu rajoonis pälvisid selle suure tunnustuse Tartu Metsamajand, Kambja sovhoosi ja «Avangardi» kolhoosi kollektiivid. Vabariigi auaadressi sai ETKVL-i Rajoonidevahelise Tartu Kaubabaasi kollektiiv. Juubelimedaliga «Vapra töö eest» autasustati paljusid tublisid töötajaid ning sõja- ja revolutsiooniveterane. Partei ja rahva ühtsus kindlustab veelgi hoogsama edasiminekku kommunistliku ühiskonna ehitamisel.

TARTU RAJOONI MAASTIKUD

Endel Varep

Tartu rajoon on maastikuliselt küllaltki vahelduv. Siin esineb mitmeid Eestile omaseid maastikutüüpe. Erinevate looduslike tingimustega piirkondade olemasolu Tartu rajoonis ei ole juhuslik, vaid tingitud üldistest seaduspärasustest, mis määravad Eesti maastikulise diferentseerumise. Maastikuliste ühikute piirid on Tartu rajoonis enamasti iisna selged ning looduses hästi jälgitavad.

Tartu rajooni tuumikalaks on Kagu-Eesti ehk Ugala lavamaa, mis hõlmab Lõuna-Eesti keskmise kõrgusega alad Võrtsjärve ja Peipsi vahemikus. Kagu-Eesti lavamaa on lainjas moreenitasandik, mida läbivad mitmed sügavad ürgorud ja orundid. Suhteliselt soodsate looduslike tingimuste tõttu on Kagu-Eesti lavamaa valdavalt kultuurmaistuks muudetud ning tihedasti asustatud. Kagu-Eesti lavamaa piiridesse jäävad Tartu linn ja ka kõik teised vaadeldava rajooni linnalised asulad. Tartu rajooni põhjaosa kuulub Vooremaa koosseisu, rajooni lõunaserv haarab aga osa Otepää kõrgustikust. Ka need piirkonnad on üldiselt rohke põllumaaga ning suhteliselt tiheda asustusega. Seevastu on Välgri mõhnade ja liivikute maastik rajooni kirdeosas valdavalt metsaga kaetud ning üsna hõredasti rahvastatud. Rajooni ida- ja lääneosa — Peipsi-äärne madalik, Võrtsjärve nõgu ning Väike-Emajõe orund — on suuremalt osalt loodusliku ilmega ning paiguti hoopis inimtühjad metsade- ja sooderikkad piirkonnad.

I Kagu-Eesti lavamaa

Kagu-Eesti lavamaal valitsev maastikutüüp — ürgorgudest liigestatud lainjas moreenitasandik — on Lõuna-Eestis levinud peamiselt keskmise kõrgusega aladel. Lavamaa piiril, vastu madalikke läänes ja idas on absoluutsed

kõrgused 40 m ümber, orgudes isegi alla selle; Otepää kõrgustiku jalamil ulatuvad kõrgused 100 m-ni. Seega võime lavamaa keskmiseks kõrguseks lugeda 60—80 meetrit. Esineb üksikuid kõrgemaid pinnavorme, nagu Haaslava Vooremägi, Valguta Tulimägi ja mõned teised; üldiselt aga on lavamaal silmapaistvaid kõrgendikke vähe.

Kavilda ürgorg Rämsi lähedal. I. Kala foto.

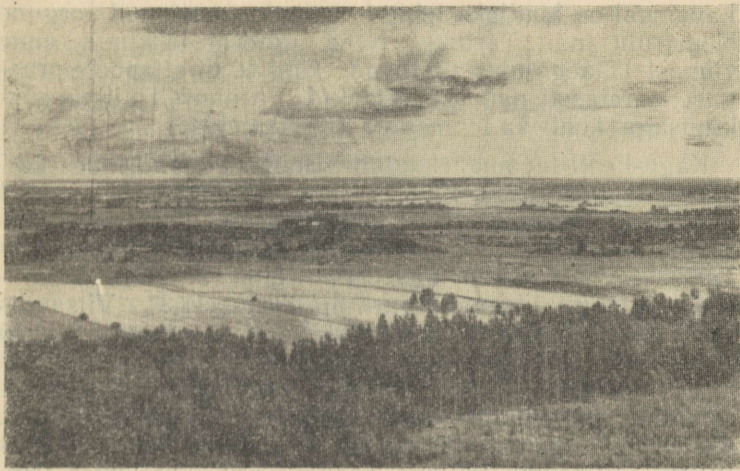
Vaadeldavas maastikutüübis on kõige silmapaistvamateks pinnavormideks ürgorud ja orundid, mis liigestavad vaadeldava maa-ala üksikuteks lavajateks osadeks. Keskseks oruks on Võrtsjärve ja Peipsi nõgu ühendav Emajõe ürgorg. Sellest lõuna poole jääv lavamaa osa on liigestatud mitmest põhja—lõuna-suunalisest ürgorust ja orundist. Neist on tähtsamad: Elva orund, mis on Tartu—Viljandi maantee kohal umb. 2 km lai ja laugete veerudega, eelmisega võrreldes märksa kitsam ning järskude veerudega Kavilda ürgorg, Tartust kagu pool Emajõe ürgorgu suubuv Aardla ürgorg (õigemini orund), Luutsna ürgorg ja mõned teised. Lavamaa lõunaosas on nimetatav lääne—ida-suunaline Voika—Tatra ürgorg. Mäletjär-

ve org jmt. Lavamaa idaosa liigestab rida laiu orundeid Võnnu ümbruses. Rajooni piiridesse jääb ka väike osa Ahja jõe ürgorust, mis Lääniste kohal suubub Peipsi-äärsele madalikule. Lavamaa põhjaosa on üldiselt vähem liigestatud. Siin on mainitav Alatskivi ürgorg ja mõned teised vähem silmapaistvad orud.

Tartu rajooni ürgorgude morfoloogia on küllaltki mitmekesine ja huvitav; kahjuks on neid veel vähe uuritud. Enamasti on tegemist tüüpiliste lammorgudega, mille sügavus ja laius varieerub üsna suurtes piirides. Mitmel pool esineb ürgorgude lammil või veerudel vallseljakuid, mis muudavad nende reljeefi küllatki komplitseerituks. Vallseljakuid on näiteks Alatskivi ürgorus, Kavilda ürgorus, Emajõe ürgorus (Jummissaare mägi Tartust kagu pool), Vapramägi Elva orundis jt. Elva ümbruses, kustuvad mitmed ürgorud, on reljeef üldse väga vahelduv. Paiguti on ürgorgude veerud liigestatud lisaorgudest, mis võivad olla üsna sügavad ning järsud. A. Luha (1935) on kirjeldanud Tartu lähedal Emajõe lammil omapäraseid allikalubjast künkaid, mis on Eestis võrdlemisi haruldasteks pinnavormideks.

Ürgorgudevahelised lavad kujutavad endast lainjaid morcenitasandikke, mille reljeef on detailides küllaltki mitmekesine. Lavamaa madalam lääneserv Võrtsjärve rannikul, Rannu ümbruses on nõrgalt põhja—lõuna suunas voorestatud moreenitasandik. Väga lamedate voorjate künnete vahele jäävad samas suunas orienteeritud soostunud alad. Voorestatud piirkondi on ka lavamaa põhjaosas, eriti Tartu ja Vara ümbruses; siinsed voorjad künneid on orienteeritud samas suunas kui Vooremaa suurvoored. Ka lavamaa muudes osades võib kohati (näit. Alatskivi, Puhja ja Nõo ümbruses) täheldada nõrka voorestust, mis aga maastikus üldiselt vähe silma paistab. Enamasti vahelduvad lavamaal pisut kõrgemad, põllustatud alad madalamatega, mis on enamasti niitude ja niiskete metsade all. Lavamaa kõrgem piirkond Otepää kõrgustiku jalamil on reljeefilt mitmekesisem. Näiteks Rõngu, Elva ja Kambja ümbruses leidub lainjas-künklikke alasid kõrvuti soode (madalamates kohtades), orgude ja liivikutega, mis näiteks Elvast lõuna pool hõlmavad võrdlemisi laiadasi piirkondi.

Lavamaalt kerkivatest üksikutest silmapaistvamatest pinnavormidest väärib nimetamist kõigepealt Haaslava

Vaade Haaslava Vooremäelt, I. Kala foto

Vooremägi (123 m ü. m.). Kaugelt vaadatuna näib see metsaga kaetud voorena, on aga tegelikult mandrijää servakuhjatisena tekkinud möhnastik. Vooremägi kujutab endast vahelduva reljeefiga kingustikku, mille moodustavad kihilistest liivadest ja kruusadest korrapäratu kujuga kõrgendikud — möhnad. Vellavere ümbruses, kus esineb väikesel alal künklikku moreenimaastikku, ulatuvad kõrgused 112 m-ni. Vapramägi Elva lähistel kuulub tekkelt vallseljakute hulka; see metsaga kaetud kõrge mägi (78 m, suhteline kõrgus 40 m) pakub lookleva Elva jõe taustal väga ilusat vaadet ja on looduskaitse all. Valgutas pälvib tähelepanu metsaga kaetud vooretaoline kõrgendik — Tulimägi (96 m), kust avaneb vaade kümnete kilomeetrite kaugusele.

Kagu-Eesti lavamaa aluspõhjaks on devoni punane liivakivi, mille paljandeid leidub Võrtsjärve ääres (Tamme), Peipsi kaldal (Kallaste) Emajõe ürgoru veerudel (Tartu, Aruküla), Kavilda ürgorus, Mõra oja ääres ja mitmes teises kohas. Pinnakatteks on Lõuna-Eestile omane punakaspruun savikas moreen, mille all leidub kohati vanemat, eelneval jäätumisel kuhjunud hallikat moreeni (näit. Koruste k.), fluvioglatsiaalseid liivasid ning muid setteid.

Lavamaa on kindlaks tehtud vanade mattunud orgude olemasolu (näit. Tartus). Need orud on tekkinud enne viimast jääaega ning ulatuvad kuni 40 m allapoole praegust meretaset; nad on täidetud peamiselt liivade ja kruusaga, kohti ka moreeniga (Orviku, 1946).

Kagu-Eesti lavamaa kuulub Sise-Eesti mandrilise kliima valdkonda (Raik, 1967). Kliima mandrilised jooned avalduvad lavamaal Eesti läänepoolsete aladega võrreldes üsna selgesti. Nii on aasta keskmine temperatuur Tartus 4,8°, Vilsandis aga 6,0°. Kõige soojema kuu — juuli keskmine temperatuur on Tartus 17,3°, Vilsandis 16,3°; kõige külmemal kuul veebruaris on temperatuurid vastavalt —6,6° ja —3,4°. Absoluutne maksimumtemperatuur ulatub Tartus 35°-ni, Vilsandis 33°-ni, absoluutne miinimum on vastavalt —35° ja —32°. Aktiivsete õhutemperatuuride summa on Tartus 1912°, Vilsandis 1801°; päevade arv keskmise temperatuuriga üle 10° on vastavalt 130 ja 135. Tuuled on Kagu-Eestis märgatavalt nõrgemad kui rannikuaiadel; keskmine tuule kiirus on Tartus 3,7 m/sek., Vilsandis 6,5 m/sek. Päikesepaistet on Tartus aasta vältel keskmiselt 1703 tundi, Vilsandis 1872 tundi; erinevus on tingitud suuremast pilvisusest sisemaal suvekuudel. Sademete hulk on vaadeldaval alal Eesti teiste piirkondadega võrreldes keskmine (Tartus keskm. 590 mm, Vilsandis 500 mm aastas). Püsiva lumikatte kestvus on Tartus keskmiselt 106 päeva, Vilsandis aga ainult 65 päeva. Esitatud keskmistest näitajatest esineb mõningaid erinevusi Võrtsjärve ja Peipsi rannikul; nende järvede mõju ümbritsevatel aladel kliimale ei ole veel lähemalt uuritud.

Vaadeldava loodusliku rajooni keskseks jõeks on Suur-Emajõgi, iidne veete Peipsi ja Võrtsjärve vahel. Lavamaa lõunaosas on mainitavad Emajõe lisajõed Kavilda, Elva, limatsalu, Reola, Luutsna ja Ahja, lisaks veel mitmed väikesed jõed ja ojad. Lavamaa põhjaosas leidub ainult väikesi jõgesid, nagu Amme, Alatskivi, Kargaja jmt. Lavamaa jõed kasutavad vooluteedena enamasti ürgorgusid, mille lanmil moodustavad sageli arvukaid lookeid. Jõgedel (välja arvatud Emajõgi) leidus varematel aegadel rohkesti veskeid; praegu töötavad neist veel ainult üksikud.

Järvede olemasolu Kagu-Eesti lavamaal on seotud peamiselt orgude ja orunditega. Rohkesti on järvi, näiteks

Elva orundis, samuti ka Mäletjärve orus. Ka Vellavere ümbruse lainjas-künklikus maastikus on mitu järve, üksikult leidub neid ka mujal.

Kagu-Eesti lavamaa kuulub tervikuna kamar-leetmuldade valdkonda (Kask, 1969). Tüüpilisteks muldadeks on siin Lõuna-Eesti punakaspruunil moreenil kujunenud kamar-leetmullad; vähemal määral leidub ka soost muld leetmuldi, soomuldi ja lammimuldi. Kõige viljakam on mullastik lavamaa lääne- ja loodeosas — Ranna, Puhja, Nõo ja Tartu ümbruses, kus kamar-leetmuldade kõrval leidub sünteliselt rohkesti kamar-karbonaatmuldi. Happelisi lupjamist vajavaid muldi on selles piirkonnas suhteliselt vähe. Lavamaa põhja-, ida- ja kaguosas on enam keskmiselt ja tugevasti leetunud muldi, mille tõttu põllumuldade viljakus on mõnevõrra väiksem. Rajooni teis piirkonnis on mullad enamasti happelised ning vajavad lupjamist.

Looduslikku taimkatet on Kagu-Eesti lavamaal vähe säilinud. Viljaka moreenipinnasega lavad on valdavalt haritud põldudeks, mis esinevad ulatuslike massiividena. Metsi on säilinud väiksemate laikudena niiskemates kohtades, liivase pinnakattega aladel, kohati ka orgude järskudel veerudel. Enamasti on need liigivaesed kuusemetsad. Hajusalt esineb nõgudes ka liigivaeseid soostunud niitusid ja madalsoid, sekka ka üksikuid rabasid (Tähtvere raba, Keressaare raba jmt.). Orgudes on levinud laialdased luhaniidud ja lammisood.

Botaaniliselt huvitavamaid piirkondi Tartu rajoonis on Lohkva liivik Tartu lähedal — mitme stepi päritoluga taimeliigi kasvukoht; lähedasel soisel niidul kasvab meil haruldast siberi võhumõõka. Sookalduse külas on Eestis ainulaadne naturaliseerunud kollase nartsissi kasvukoht. Botaaniliselt väga huvitav on ka Elva ümbrus, kus on kirjeldatud nn. pontilisi nõlvu — päikesepaistelisi lõunanõlvu, mis on väga sobivad pontiliste taimeliikide kasvukohaks (Üksip, 1937).

Kuna vaidav osa lavamaast on põldude all, ei ole siin eeldusi metsadega seotud loomaliikide arvukaks esinemiseks. Muidugi esineb ka siin sobivates biotoopides põtru, metskitsi, metssigu, mäkrasid, rebaseid jt. ulukeid, kuid nende arvukus ei ole suur. Linnustikus domineerivad kultuurmaastikule omased liigid. Kalade suhtes on rikkam Emajõgi, Elva ja niitmes teises jões täheldatakse kohati forelli esinemist.

Kagu-Eesti lavamaa on suhteliselt tihedasti asustatud. Maa-asulastik on tihedam Tartu linna ümbruses ja teistes liikluse suhtes soodsamates piirkondades, hõredam lavamaa kaugemates, kõrvalise asendiga äärealadel. Elanikkonna põhiliseks tegevusalaks on põllumajandus. Rajooni kesk- ja lääneosas on tingimused põllumajanduse arendamiseks eriti soodsad ning siin paiknevad mitmed Eesti parimad majandid (Tartu nädissovhoos, V. I. Lenini nim. nädissovhoos jmt.). Lavamaa peamiseks keskuks on Tartu, vanemaid Eesti linnu, praegs suuruselt teine linnaline asula vabariigis. Kauni loodusliku asendiga Elva linn on laialdaselt tuntud puhkeasulana; ühilasi on ta rajooni lõunaosa majanduslik ja kultuuriline keskus ning teataval määral Tartu satelliitasula. Peipsi ääres asuv Kallaste linn on tähtis kalanduskeskus; asula linnalised funktsioonid on üldiselt nõrgalt arenenud. Tulevikus võiks Kallaste kujuneda puhkeasulaks Eesti põlevkivibasseini töötajaile. Maa-asulatest on tähtsamad Nõo, Rõngu, Puhja, Ulila, Võnnu ja Alatskivi.

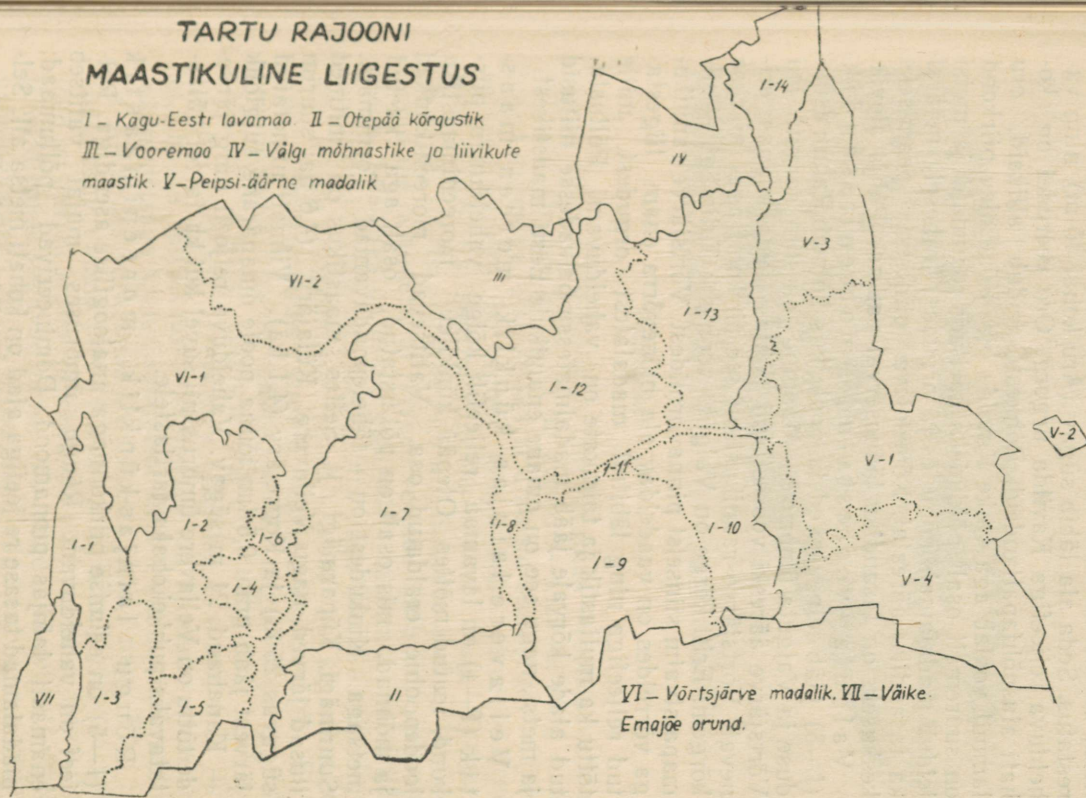
Arvesse võttes erinevusi looduslikes tingimuis võime Kagu-Eesti lavamaal eraldada Tartu rajooni piires kümnekond maastikuliselt erinevat ühikut.

Rannu voorestatud moreenitasandik (I—1) hõlmab Võrtsjärve ääres Rannu ümbrusse jääva ala. See on lavamaa madalam lääneserv, kus maapind on selgesti põhja—lõuna suunas voorestatud. Künnid on üsna suured ning õige lamedad, mille tõttu neid ei saa pidada tõelisteks voorteks. Ühe taolise voorja künne läänenõlv on Võrtsjärve ääres murrutatud järsuks astanguks; sellel nn. Tamme pangal paljandub punane liivakivi, millest on leitud sadu miljonid aastaid tagasi devoni ajastul elanud kalade kivistunud luosi. Rannu ümbruse voorjatel künnetel (V. I. Lenini nim. nädissovhoosis) on pinnakattedeks savikas moreen ning siinsed mullad kuuluvad parimate hulka Tartu rajoonis. Künnevahelised madalamad alad on enamasti haritud kultuurniitudeks. Selle piirkonna väikeseks kohalikuks keskuseks on Rannu kiriku juurde kujunenud alevik.

Puhja—Konguta orustatud moreenitasandik (1—2) jääb eelmisest alast sisemaa poole ning on sellest märksa kõrgem. Põhjas ulatub see Sangla soo ja El-

TARTU RAJOOINI MAASTIKULINE LIIGESTUS

I - Kagu-Eesti lavamaa II - Otepää kõrgustik
III - Vooremaa IV - Välgü mõhnastike ja liivikute
maastik V - Peipsi-äärne madalik

VI - Võrtsjärve madalik, VII - Väike-
Emajõe orund.

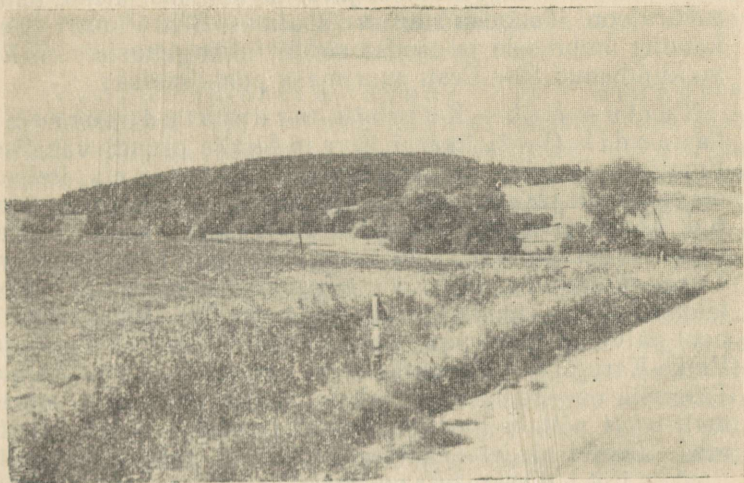
va orundi vahel poolsaarena Võrtsjärve madalikule. Valitsev on moreenitasandik, kus kohati ilmneb nõrk voo-restatus. Seda ala läbib sügav (Aru kohal 40 m) ning vahelduva reljeefiga Kavilda ürgorg. Oru veerudel on kohati aluspõhjapaljandeid. Rohkesti leidub allikaid, oru lammil voolab aga väike Kavilda oja. Kõnesolev piirkond on suuremalt osalt põldudeks haritud; rohumaid ja metsi leidub madalamais nõgudes ja orgudes, vähesel määral ka tasandiku äärealal. Kõnesoleva piirkonna peamiseks keskuseks on tasandiku lääneserval paiknev Puhja alevik.

Valguta voorestatud moreenitasandik (I—3) jääb eelnevast edela poole, kus hõlmab Rannu asunduse ja Valguta ümbruse. Maapiind on siin samuti kui Võrtsjärve ääreski voorestatud põhja—lõuna suunas; erinevalt Võrtsjärve rannikust on see piirkond aga märksa kõrgem. Eriti kõrge on Valguta voor ehk Tulimägi — silmapaistvaim siinseist pinnavormidest. Võrtsjärve rannikuga võrreldes on vaadeldav ala mõnevõrra enam liigestatud reljeefiga ning läbitud madalatest orgudest, mille tõttu ka mullastik ja taimkate on vahelduvam. Põllustatud alade kõrvale jääb madalmatesse paikadesse niitusid ja metsi, nagu see on omane enamikule Eesti maastikest.

Vellavere lainjas-künklik moreenimaastik (I—4) on lavamaa reljeefilt kõige vahelduvam piirkond, teatud mõttes Otepää künkliku moreenimaastiku loodepoolne, eraldatud osa. Valitsevad moreenikünkad ja mõhnad, mis osalt on põllustatud, osalt aga kaetud melsaga. Künkudest on tähelepandavamad Tornimägi, Suurmägi, Kūparmägi jt. Selles maastikus on mitmed ilusad järved, nagu Vellavere Külajärv (4,6 ha; suurim sügavus 25 m) ja Kogrejärv (4,1 ha). Viimati nimetatud järvest jääb umb. 0,5 km lõuna poole omapärane sulglohk — Kanahaud, 21 m sügav. Vahelduva reljeefi ning järvede tõttu on Vellavere ümbrus nii suvel kui ka talvel külastatavaks puhkekohaks tartlastele.

Rõngu lainjas-künklik moreenimaastik (I—5) on eelmise piirkonnaga analoogilise asendiga. Reljeef on vahelduvam Rõngu ümbruses, mujal valitseb enamasti lainjas pinnamood. Domineerivad põllumaad; madalamad tasase reljeefiga alad on kohati metsa all. Selle piirkonna peamiseks keskuseks on Rõngu alevik.

Elva orund (I—6) kujutab endast arvatavasti jääaja-eelset põhja—lõuna-suunalist kulutusvagumust, mis

Vapramägi. I. Kala foto.

ulatub Otepää kõrgustikult läbi lavamaa Võrtsjärve madalikuni. Orundi põhjaosa on kohati 3—4 km lai ning soostunud lammiga. Pärastjääajal ulatusid siia Ürg-Võrtsjärve veed; praegu on orundi põhjas kaks järve — Keeri järv (125,8 ha; suurim sügavus 3,5 m) ning Karijärv (86,0 ha; suurim sügavus 14,5 m). Suurvee ajal ujutatakse orund üle ja nimetatud järvede veetase ühtib Emajõe tasemega. Keskosas on orund osaliselt läidetud mandrijää serevakuhjatistest ning selle tõttu väga keeruka reljeefiga. Siin leidub nii mõhnasid (Elva linnas) kui ka vallseijkuid; viimaste hulka kuulub näiteks Vapramägi. Elva orundi selles osas on rohkesti järvi, nagu Viisjaagu järv (23,0 ha; suurim sügavus 13,0 m), Vissi järv (5,0 ha; 4,5 m); Elva ehk Verevi järv (12,6 ha; 11,0 m), Arbi järv (4,5 ha) jt. Elva orundi lõunaosas on levinud peamiselt männimetsaga kaetud sandurid, kuid leidub ka mõhnastikke. Ka selles piirkonnas on väikesi järvi, nagu Elva lähedal asuv Vaikne järv (1,1 ha) jmt. Elva jõgi ja ta lisajõed on orundi lõuna- ja keskosas uuristanud endale kohati võrdlemisi sügavad orud, mis muudavad reljeefi veelgi vahelduvamaks. Selles piirkonnas, väga vahelduva reljeefiga alal, kus lõikuvad mitmed orud ning kus leidub mõh-

nasid ja muid kõrgendikke, järvi ja laialdasi metsi, paikneb rajooni lõunaosa suurim asula — Elva linn. Tänu kaunile ümbrusele ja soodsatele liiklustingimustele on Elva kujunenud Sise-Eesti suurimaks puhkeasulaks.

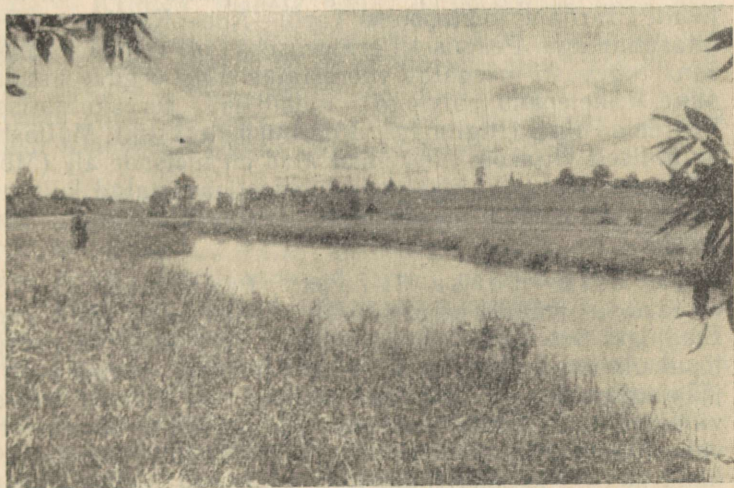
Tartu—Nõo—Kambja orustatud moreenitasandik (I—7) haarab Elva ja Aardla orundi vahelise, Emajõeest Otepää kõrgustikuni ulatava maa-ala. Reljeef on valdavalt tasane või lainjas, kohati nõrgalt voorestatud. Lõuna pool, kus maapind on kõrgem, on ka reljeef vahelduvam. Selle piirkonna orgudest on silmapaistvam Tatra—Voika org; tüüpiliste sügavate lammorgude kõrval leidub aga ka madalamaid moldorgusid. Nõost lõuna pool pälvivad tähelepanu kaks orujärve; need on Suur- ja Väike-Karujärv, mille pindala on vastavalt 12,5 ja 7,3 ha. Tasandik on enamasti viljakate muldadega ning suuremalt osalt põlluks haritud; metsi ja soid leidub kohati madalamatel aladel (Tähtvere mets ja raba, Kurelaan Ropkas jmt.). Keskustest on peale Tartu mainitavad Nõo ja Kambja alevik.

Aardla orund (I—8) on nii asendilt kui ka tekkelt analoogiline eespool kirjeldatud Elva orundiga. Põhjas osas on Aardla orund üsna lai ning selle põhjas asub tugevasti soostunud Aardla järv (16,3 ha; suurim sügavus 4,0 m). Orundis, mida veestab Reola jõgi, on levinud laialdaselt lammisood ja soostunud metsad; leidub ka hiljuti üles haritud kultuurmaid. Kambja kohal asendub lai orund võrdlemisi sügava kitsa oruga, mis puhandab Kambjast kagu poole jääva mandrijää servakuhjatiste zheliku. Siit lõunasse leidub Reola jõe keskjooksul samuti kui Elva orundiski kohati metsaga kaetud liivikuid.

Haaslava lainjas moreenitasandik (I—9) hõlmab Aardla orundist ida pool ligikaudu Tartu—Räpina maanteeni ulatava maa-ala. Reljeefilt on see võrdlemisi tasane, välja arvatud Vooremägi, millest oli juttu juba eespool. Kõnesolevat tasandikku läbib võrdlemisi kitsas Mõra jõe org, mille veerudel on mitmel pool aluspõhjapaljandeid. Tasandiku idaosa liigestab Mäletjärve org, milles on mitu järve; suuremad neist on Kriimani järv (6,5 ha; suurim sügavus 7,9 m), Lavatsi järv (5,8 ha; 14,0 m) ja Poka järv (3,9 ha; 18,5 m). Leidub ka mõningaid üksikult asetsevaid järvi, nagu Küti ehk Sipe järv (3,1 ha) jmt. Vaadeldav piirkond on tiheda asustusega.

Huvitav on märkida asustuse koondumist orgude (Emajõe org, Aardla orund, Mõra ja Mäletjärve org) äärde; vahepealsetel aladel leidub kohati ka metsi.

Võnnu moreenilavade ja orundite maastik (I—10) hõlmab lavamaa idaosa, mis jääb Tartu—Räpina maanteest itta. Reljeefilt on see märksa keerukam eelnevaist maastikest: siin liigestavad lavamaa serva mitmed orud (Luutsna org) ning omapärased, väga laia tasase põhjaga orundid (näit. Võnnust lõuna pool jm.). Ilmselt on tegemist vanade orgudega, mis on täidetud mandrijää sulamisel moreenist välja uhitud liivade ja kruusaga. Omapärane vana org, mis on osalt moreeniga täidetud, asub Emajõest lõuna pool Agali ja Tamme järve (pindala 13,0 ja 4,6 ha; sügavus vastavalt 19,5 ja 10,0 m) kohal. Lavamaa madalama servaiana ujutati see piirkond jääaja lõpul Peipsi nõos asunud jääpaisjärve poolt üle; selle tõendiks on vanad rannikumoodustised Hammaste küla lähedal Tartu—Räpina maantee ääres. Savikal moreenil kujunenud vijakaid muldi on selles piirkonnas üldiselt vähe, rohkem leidub keskmiselt ja tugevasti leetunud kamar-leetmuldi kahekihilisel lähteki-

Luutsna jõgi. I. Kala foto.

vimil. Kõrgemad moreense pinnakattega lavad on haritud põllumaaks, orunditesse ning mujale madalamatesse kohtadesse jäävad võrdlemisi ulatuslikud metsaalad. Selle piirkonna kohalikuks keskuseks on Võnnu alevik.

Emajõe ürgorg (I—11), mis eraldab lavamaa lõuna- ja põhjapoolset osa, kuulub vanade, enne viimast jääaega kujunenud orgude hulka. Teataval määral sarnaneb Emajõe org Viljandi ürgoruga, mis läbib Sakala kõrgustiku põhjaosa. Emajõe ürgorg on jälgitav Kärevere lähedalt Kavastuni; oru suund on algul edelast kirdesse, siis loodest kagusse, edasi üldiselt läänest itta. Aardla oru suubumise kohal esineb Emajõe orul märgatav laiend, mis on ilmselt seotud vana reljeefiga. Emajõe org on tüüpiline lammorg, mille reljeefi muudavad mitmekesisemaks sellesse suubuvad lisaorud ning Jummissaare vallseljak. Oru lammil on levinud valdavalt luhaniidud, veerud on enamasti põllustatud. Lisaorgudest liigestatud Emajõe ürgoru lõunaveerule rajatud eestlaste linnus sai määravaks faktoriks Tartu linna tekkimisele selles kohas. Linn hõlmas algselt linnuse ja Emajõe vahelise maa-ala, on nüüd aga kasvanud mõlemale poole jõge ürgoru veerudele ja ümbritsevale moreenitasandikule.

Raadi—Luunja—Vara lainjas moreenitasandik (I—12) Emajõe ürgorust põhja pool on üldjoontes sarnane lõunapoolse Tartu—Nõo—Kambja moreenitasandikuga. Peamiseks erinevuseks on reljeefis kohati üsna tugevasti märgatav voorestatus ning orgude puudumine. Tähelepanu pälvivad mandrijää servakuhjatised Vooremaa piiril (Inglimägi, Kobratu mõhnastik). Mullastik on üldiselt viljakas; niiskemad alad on metsade all (Mõllatsi mets jmt.). Valitsev osa tihedasti asustatud kultuurmaistu, mida läbib radiaalsest Tartusse koonduv tihe teestik.

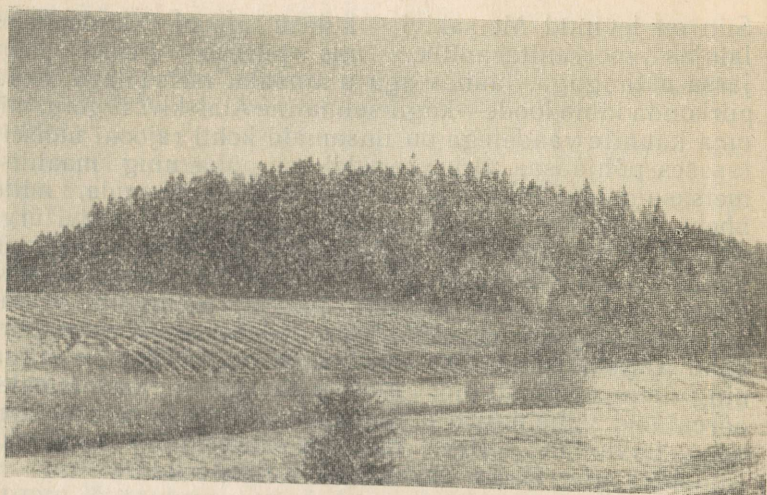
Kavastu—Koosa lainjas tasandik (I—13) on teataval määral sarnane Võnnu ümbrusega lõuna pool Emajõe. See on lavamaa madalam serv, kuhu on jääaja lõpul ulatunud Ürg-Peipsi veed. Moreenil esineb kohati jääpaisjärvesetteid, mistõttu mullad on üldiselt vähem viljakad kui lavamaa keskosas. Põllumaad on mõnevõrra vähem; asustatud alade vahele jäävad kohati üsna ulatuslikud metsad ja sood (näit. Keressaare soo, Laukasoo jt.). Alatskivi orustatud moreenitasandik (I—14) lavamaa äärmises kirdeosas on taas pisut kõrgem.

Siin on levinud Metsakivi külast rajooni kirdepiirini lainjas moreenitasandik, mis piirneb Peipsi poolt järsu astanguga, läänes aga ulatusliku metsaalaga. Seda piirkonda läbib loode—kagu-suunaline Alatskivi ürgorg, mis oma kaunite vaadetega on ilusamaid kohti rajooni üldiselt tasases põhjaosas. Oru veerudel on põlde ning maalilisi metsasalusid. Piki orgu kulgeb seljakute rida, mille üheks osaks on Alatskivi Kalevipoja säng. Alatskivi ürgorus on mitu järve: Kuningvere järv (24,3 ha; suurim sügavus 7,4 m), Mustjärv (22,3 ha; 8,0 m) ning Alatskivi Veski- ja Lossijärv. Alatskivi pargis on ürgoru veerul aiuspõhjapaljandeid allikatega. Üldse on kõrgem piirkond Alatskivi ümbruses võrdlemisi vahelduva reljeefiga ning üleni põllustatud. Moreenitasandiku madalamatel äärealadel vahelduvad põllumaad niitude ja metsatukkadega. Lavamaa selles osas on suuremateks asulateks Alatskivi ning Peipsi ääres asuv Kallaste linn.

II Otepää kõrgustik

Lõunas ulatub Tartu rajooni territoorium Otepää kõrgustikule, kuhu kuulub suurem osa Elva ja Kambja külanõukogust. Kõrgustiku põhjaserv jääb ligikaudu Tamsa küla — Kambja jonele ning on maastikus maapinna järsu tõusu tõttu selgesti jälgitav. Üldiselt langeb kõrgustiku piir hästi kokku 100 m isohüpsiga, ainult kohati jäävad kõrgustiku servaalad sellest madalamale. Kõige kõrgemad kohad on rajooni lõunapiiril, kus Ivaste lähedal Loku Kaldemägi kerkib 190 m-ni (Hang, 1966).

Looduslikud tingimused on Otepää kõrgustikul sootuks teistsugused kui tasase või lainja reljeefiga lavamaal. Kõigepealt forkab siin silma äärmiselt vahelduv ja rahutu pinnamood, millele annavad ilme mitmesuguse kuju ja suurusega kõrgendikud. Suuremalt osalt on vaadeldaval alal valitsev künklik-lainjas reljeef, kohati esineb rajooni lõunapiiril ka tüüpilist künklikku reljeefi. Uurimised on näidanud, et Otepää kõrgustikul esineb nii moreenkünkaid kui ka tüüpilisi (limnoglatsiaalseid) ja fluvioglatsiaalseid mõhnu; viimased on reeglipäraseit kaetud savi-ka moreeniga. Esineb ka survelisi otsamoreene, nagu seljakute ahelik Tamsa ja Luke küla piirimail (127 m), Kambja Kõstrimäed (153 m) jmt. Kambjast lõunasse

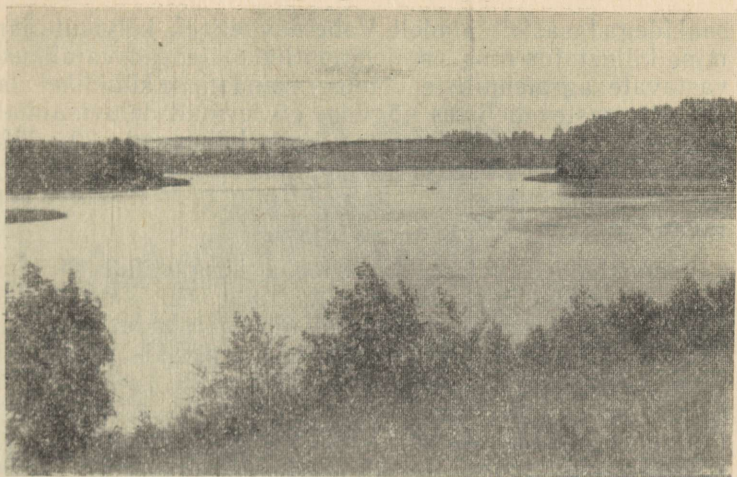

Loku Kaldemägi Ivastes. 1. Kala foto

jäävatel tasastel aladel esineb kohati sandureid ning jääpaisjärvetasandikke.

Otepää kõrgustik koosneb põhiliselt mitmekümne meetri paksuselt kuhjunud jääaja setetest. Mattunud orgudes (üks neist jääb Pangodi järve kohale) ulatub kvaternaarse setete paksus kaheksa meetrini. Uurimised on näidanud, et pinnakate Otepää kõrgustikul koosneb mitte ainult viimase jäätumise, vaid ka varasemate jäätumiste setetest. Küngastevahelisi nõgusid täidavad võrdlemisi suures paksuses (kuni 15 m) viimase jäätumise järgse ajajärgu setted (järvesavi, järvelubi, järvevõda ja turvas).

Otepää kõrgustiku kliima on ümbritsevate tasaste aladega võrreldes mõnevõrra erinev. Kõrgustikule on omane suurem aastane sademete hulk (üle 650 mm), sajupäevade suurem arv (keskmiselt 270 sajupäeva aastas), mõnevõrra madalamad temperatuurid ning lumikatte suurem paksus (keskmiselt 40 cm) ja püsiva lumikatte suhteliselt pikk kestvus (keskm. 110 päeva). Aktiivse taimekasvu periood on pisut lühem, hoovihmu esineb aga sagedamini kui tasandikul. Liigestatud reijeei tõttu on ka erinevused

Pangodi järv. I. Kala foto.

mikrokliimas märksa suuremad kui tasandikulistel aladel. See avaldub näiteks temperatuuride erinevuses erineva asetusega nõlvadel ja öökülmade sagedases esinemises küngastevahelistes suletud nõgudes.

Otepää kõrgustiku Tartu rajooni kuuiuvat osa veestavad Konsu jõgi, Peeda oja, Laguja oja ja mõned teised väikesed ojad. Järv on arvukalt Pangodi ümbruses. Sellesse järvede rühma kuuluvad Pangodi järv (115 ha), Kodijärv (12,4 ha), Kogrejärv (3,5 ha), Kavandi Suur- ja Väikejärv (6,3 ja 1,8 ha), Pugujärv (2,5 ha) jmt. Pangodi järv, maksimaalselt 11,1 m sügav, on tüüpiline künkliku moreeniimaastiku järv, käärulise kaldajoone ning maalliste lahtedega, saarte ja poolsaartega. Pangodi järve ümbritsevatest kõrgendikest on iiusaimad Palumäed. Järve kaldale on rajatud mitmed puhkekodud. Pangodi on hea kalajärv.

Väga vahelduva reljeefi ning pinnakatte tõttu on Otepää kõrgustiku mullastik äärmiselt kirju. Domineerivad erodeeritud kamar-leetmullad; võrdlemisi sageli leidub ka kamar-karbonaatmuldi. Erodeeritud mullad on kaotanud suure osa oma viljakusest: tugevasti erodeeritud muldadei ulatub saagikuse langus 75 %-ni võrreldes

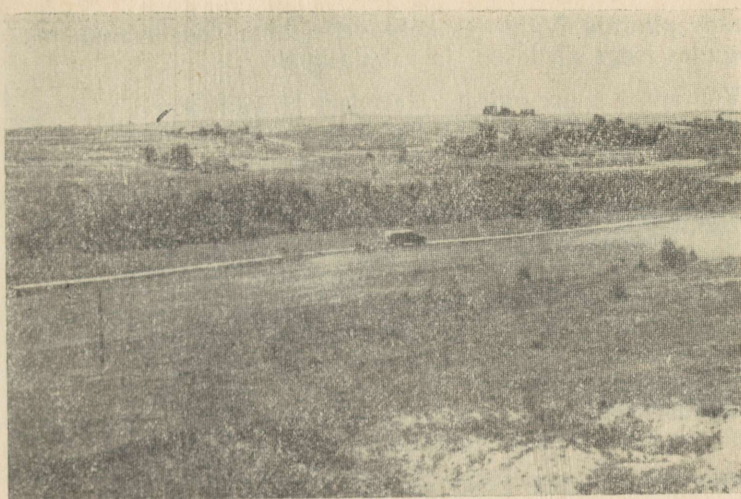
saakidega tasastelt aladelt. Vahelduv reljeef, kõlvikute äärmine killustatus ning erosioonioltilikkus teevad vajalikuks vastavate agrotehniliste võtete rakendamise künklikel aladel. Küngastevahelistes nõgudes on levinud deluviaalmullad, soo- ja soostunud mullad, mis hõlmavad 20—25% pindalast. Need väikesed soolapid on killustatud leviku ja survejõuetest põhjvetest toitumise tõttu raskesti kuivendatavad.

Looduslikku taimkatet on Otepää kõrgustikul säilinud eelkõige kuuse- ja kuuse-männimetsade näol, mis kasvavad peamiselt kõngaste lagedel ning järskudel nõlvadel. Võrdlemisi sageli leidub kaasikuid, lepikuid ning muid sekundaarseid metsi, rohkesti on ka võsamaid. Kuplitevahelised soostunud nõod leiavad kasutamist niitudena. Põllumaadeks on rohkem künklik-lainja reljeefiga alad; kõrged järsud kuplid ja seljakud, samuti sandurid on jäetud enamasti metsa alla.

Otepää kõrgustiku asustus on keskmise tihedusega. Asustus on äärmiselt hajutatud, kuigi varem ka siin on olnud, eriti kõrgustiku äärealadel, tüüpilisi sumbkülasid. Suuremad keskused Otepää kõrgustikul Tartu rajooni piires puuduvad.

III Vooremaa

Tüüpilist suurvoorte maastikku leidub Tartu rajoonis ainult Äksi külanõukogu kirde- ja Tartu külanõukogu põhjaosas — Vasula, Vedu ja eriti Saadjärve ümbruses. Sellele maastikule annavad ilme suurvoored, omapärased leivapätsikujulised piklikud kõrgendikud, mis asetsevad kõik samas, loode—kagu suunas. Vooremägede pikkus on 2—4 km, sageli rohkemgi, laius aga keskmiselt ühe km ümber. Saadjärve voore suhteline kõrgus on 40 m, absoluutne kõrgus 93 m. Väga kõrged on ka Sootaga ja Vasula voor. Vaadeldava maastiku äärealal vastu Võrtsjärve madalikkudele on voored märgatavalt madalamad; siin on viimaseks sellelaadseks pinnavormiks Pupastvere voor. Vooremaa kagupiiriks võib lugeda üldjoontes Amme jõge; üksikud suured voored — Vasula voor jmt. ulatuvad aga nimetatud jõest kagu poole. Vooremaa kaguserval leidub mitmel pool mandrijää servakuhjatisi. Neist on kõige sil-

Saadjärve voor. I. Kala foto.

mapaistvaimad Inglise Kõrveküla lähedal (Tartu—Narva maantee on rajatud üle selle mäe) ja Kobratu mõhnastik.

Põhiliste paigasetüüpidega võime vaadeldavas maastikus eraldada vööri ning vooretevahelisi nõgusid, aga ka järvi, mõhnasid jmt. Voored on enamasti kaetud savika põhimoreeniga ning neil esinevad viljalad kamar-leetmuldad või leostunud ja leetunud kamar-karbonaatmuldad. Mõningal määral esineb voorte nõlvadel erodeeritud muldi; erosiooniohtlikke alasid ei ole aga palju. Voored on valdavalt põllustatud; uute maa-alade ülesharimiseks voortel ei ole nimetamisväärseid võimalusi. Ainult vähestes kohtades kasvab voorte nõlvadel või lael kuusemetsa (peamiselt liigivaesed kuusikud), nende pindala ei ole aga suur. Mõhnastikel on pinnakate voortega võrreldes märksa vaheldavam; ka metsa on siin mõnevõrra rohkem, kuigi enamasti väikeste laikudena. Voortevahelised nõod kannatavad suuremalt osalt liigvee all. Siin leidub nii soostunud alasid kui ka päris soid; enamasti on need sügava turbakihiga madalood. Suur osa voortevahelistest nõgudest leiab kasutamist looduslike rohumaadena; aasta-aastalt laieneb kuivendatud ning kultuuristatud

maade pindala. Vähestes kohtades leidub voortevahelistes nõgudes isegi siirdesoo- ja rabalaikusid.

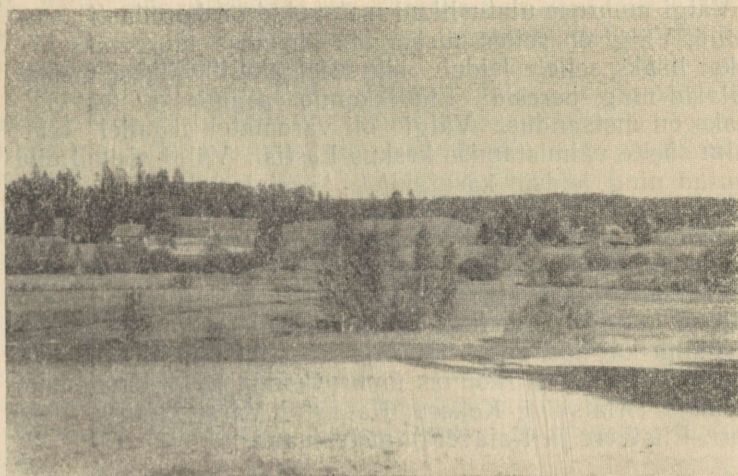
Vooremaa suurematest järvedest jäävad Tartu rajooni piiridesse Saadjärv (707,6 ha; kuulub Tartu rajooni osaliselt) ja Soitsjärv (202,7 ha); neile lisanduvad Pupastvere järv (17,2 ha), Umbjärv (2,7 ha) ning Vooremaa lõunapiiril Vasula järv (9,6 ha). Vooremaa järvedest on sügavam Saadjärv — 25,0 m; järgnevad Vasula järv (14,5 m) ja Soitsjärv (8,0 m). Viimane nimetatud järvedest on tugevasti kinni kasvanud — mudakihi paksus Soitsjärves ulatub 13 m-ni. Tänu taimestiku rohkusele on Soitsjärve meie tuntumaid linnujärvi; haruldase külalisena on sellel järvel pesitsenud isegi kümnokkluik. Saadjärv omab märkimisväärset kalanduslikku tähtsust. Selle järve uurimisel on palju aastaid töötanud prof. H. Riikoja.

Vooremaa kuulub Eesti põliselt asustatud alade hulka. Tugevasti liigestatud viiruline pinnamood tingib ahel- ja hagakülade sagedase esinemise vaadeldaval alal. Linna- lised asulad Vooremaa lõunaosas puuduvad; väike kohalik keskus on kujunemas Tartu—Jõgeva maantee ääres Läh- tel. Mainigem veel, et Saad- ja Soitsjärve ümbrus kuulub Vooremaa maastikulise kaitseala koosseisu; Saadjärve ümbrus pälvib tähelepanu ka puhkekohana.

IV Välgil mõhnastike ja liivikute maastik

Maastikuliselt väga huvitavaks Tartu rajooni osaks on Välgil ümbrus. Siin kohtame Põhja-Eestile omast nn. Kõrvemaastikku, kuigi Kõrvemaaga võrreldes vähemas ulatuses. See hõlmab laialdased metsad Vara, Saare ja Alatskivi vahelisel alal, mis jäävad osalt Tartu, osalt Jõgeva rajooni piiridesse. Nimetagem käesolev ala, silmas pidades siin kõige sagedamini esinevaid pinnavorme, Välgil mõhnastike ja liivikute maastikuks.

Valitsevateks pinnavormideks siin on jääaja lõpul mandrijää sulamisel servakuhjatistena tekkinud mõhnad ning viimastega seotud ulatuslikud liivikud ehk sandürid. Siinsetest mõhnastikest on tähtsamad Selgise, Kärgandi, Järvepere ja Välgil mäed. Kõik nad koosnevad väga vahelduva kuju ja suurusega kõrgendikest; siin leiame ti-

Selgise mõhastik. I. Kala foto.

hedasti üksteise kõrval kupleid ning kühmi, seljakuid ja künniseid, mis koosnevad enamasti peenest kihilisest liivast. Kõige kõrgemad on Selgise mäed, kus üksikute kuplite suhteline kõrgus küünib 40 m-ni, absoluutne kõrgus aga 107 m-ni.

Mõhnastike ümbruses on levinud liivikud — mandrijää sulavete poolt kujundatud liiva- ja kruusaväljad. Madalates paikades esineb jääpaisjärvede savikaid setteid; leidub ka soid. Kõnesoleval piirkonda veestab Kaiu järve suubuv Alajõgi; siinsetest metsadest saab alguse ka Kargaja jõgi. Valitsevateks muldadeks on tüüpilised leetmullad, kamarleetmullad, soostunud leetmullad ja soomullad. Kõnesolev piirkond on valdavalt metsamaa. Liivaaladel domineerivad palumetsad, kuid leidub ka laanemetsi, peamiselt liigivae-seid kuusikuid. Suuremad metsad on Tamme mets Kär-ganüist loode pool, Alajõe laas Alajõe lähedal, suur Laane mets Selgise külast lõuna ning Külmanõmme mets sellest lääne pool. Siinsed metsad on võrdlemisi rikkad ulukite poolest. Kõnesoleva piirkonna looduslike komplekse, eriti mõhnastikke on uurinud teenekas eesti geograaf — maas-tikuteadlane dr. Eduard Markus, kelle töid on avaldatud paljudes kodu- ja välismaistes teaduslikes väljaannetes.

Välgi ümbruse ulatuslikud metsaalad on hõredasti asustatud. Välgi on selles piirkonnas ainsaks suuremaks küllaks; lisaks sellele leidub siin veel ainult väikesi metsakülasid ning -peresid. Elanikkonna peamiseks tegevusalaks on metsandus. Välgi oli varematel aegadel tähtsaim sõelte valmistamise keskus Eestis. Välgi sõelad olid tuntud ning leidsid kasutamist kõikjal meie maal. Siinseid metsarikkusi on varem kasutanud ka mitmed tööstusettevõtted: telliselöövid Välgis, klaasikoda Vara Alajõel, tõrva- ja miiliahjud jne. Huvitav on märkida, et siinsetes metsades leitakse mitmel pool perede asemeid, mis tõendab, et kunagi minevikus on siin asustus olnud isegi ulatuslikum kui kaasajal. 19. sajandi lõpul ning 20. sajandi algul olid selles piirkonnas ümbruskonna ja ka kaugemate mõisate (Alatskivi, Kokora, Kavastu, Vara, Luunja, Vesneri, Elistvere ja Kaiavere) metsamaad.

V Peipsi-äärne madalik

Tartu rajooni idaosa jääb laialdasele Peipsi-äärsele madalikule, mis vahelduvas laiuses ulatub Kallastelt kuni rajooni kaguäärini. Põhjaosas on madalik suhteliselt kitsas, muutub lõuna pool aga järjest laiemaks; rajooni kaguosas, Lääniste ja Mehikoorma kohal, on madaliku laius juba üle 20 km. Põhjaosas, Kallastelt Kavastuni on Kagu-Eesti lavamaa ning Peipsi-äärse madaliku piir väga selge ning pideva astangute ja kaldavallide reara looduses hästi jälgitav. Lõuna pool Emajõe ulatub madaliku piir Kastre, Võõbste, Kõrvesilla, Terikeste ja Lääniste küalani.

Peipsi-äärne madalik on osa laialdasest Peipsi-Pihkva järve nõost, mis on kujunenud arvatavasti juba enne jääaega. Jääaja lõpul oli nimetatud nõgu madalama alana kaua aega jääpaisjärvedest üle ujutatud; need ulatusid isegi väljapoole madaliku piire, lavamaa servaalale. Seoses jääpaisjärvede pinna järkjärgulise alanemisega vabanes kõnesolev piirkond vee alt. Viimaste aastatuhandete vältel võib siin aga täheldada Peipsi aeglast pealetungi, mis eriti avaldub Emajõe suudmepiirkonnas ja Piirissaarel (Mieler, 1926). See nähtus on põhjustatud maapinna mitteühtlasest kerkimisest Peipsi basseinis: maapinna tõus

on Peipsi nõo põhjaosas märgatavalt suurem kui kesk-
osas. Pihkva järve piirkonnas aga toimub nähtavasti isegi
maapinna aeglane vajumine.

Peipsi-äärse madalikul võime eraldada kaks küllalt
hästi piiriteldavat maastikutüüpi: soode ja luhtade maas-
tikud madaliku keskosas ning metsade ja hajapõldude
maastikud madaliku pisut kõrgematel äärealadel.

Suursoo soode ja luhtade maastik (V—I)
hõlmab Peipsi-äärse madaliku madala keskosa Emajõe
suudme piirkonnas ja on mitmeti ainulaadne Eestis. See on
ulatuslik soola, mis ulatub põhjas Varnja ja Kargaja kü-
lani, läänes Alevi külani ning lõunas Ahunapaluni. Ema-
jõe suudmepiirkonna sood hõlmavad 254,2 km² suuruse
maa-ala; pindalalt on kõnesolev soostik — Emajõe-Suur-
soo — viienda kohal Eestis. Soostiku eri osi nimetatakse
Suursooks, Jõmmsooks, Kargaja sooks, Meerapalu rabaks
jne.

Vaadeldava piirkonna sood on kujunenud mitmeti
erandlikes tingimuses. Vastavad uurimised on näidanud,
et kõnesolevas piirkonnas Peipsi veetase pidevalt tõuseb,
mille tõttu siin on kuhjunud erandlikult paks (maksimaal-
selt 6,0 m) madalsooturba lasund. Põhjavee taseme aeg-

Jõmmsoo. I. Kala foto.

lase tõusu tõttu jätkub madalsooturba teke enamikul alal ka kaasajal. Soostiku üldpindalast on madalsood 154,6 km², siirdesood 80,4 km² ning raba 19,2 km². Suursoo pind on keskmiselt ainult ühe meetri võrra kõrgem Peipsi tasemest ning ujutatakse suurveeperioodil, samuti suuremate sadude puhul laialdaselt üle. Pisut kõrgemad on ainult soostiku äärealad, kus täheldatakse algavat rabastumist ning kus peamiselt ongi levinud siirdesoo või raba. Soostiku lõunaosas on võrdlemisi rohkesti soosaari, mis koosnevad peenest liivast, ilma ühegi kivita. Neid on peetud Peipsi rannaluideteks (Mathiesen, 1927), arvatavasti aga on tegemist mandrijää servakuhjatistega. Tuntumad soosaared on Kurvitssaared, Haabsaar, Tammiksaar, Rebassaar ja mitmed teised.

Mitmeti omapärane on Emajõe suudmemadaliku hüdrograafia. Emajõgi jaguneb siin kaheks: peajõgi suubub Praagal, põhjapoolne Koosa jõgi aga Liivaninal. Koosa jõkke suubub põhja poolt Kargaja jõgi, Emajõkke aga lõunast Ahja jõe alamjooks ning Peravalla jõgi (ka Akaljõgi ja Valgejõgi); viimasel on Kaevandu kaudu ka otseühendus Peipsiga. Siinsed jõed on väga sügavad ning kohati järvetaoliselt laienenud, mis seletub põhjaveetaseme tõusuga. Voolusuund jõgedes muutub sageli sõltuvalt Peipsi veepinna kõrgusest. Omapärased on ka siinsed järved, millest suuremad on Koosa järv (295,0 ha), Kalli järv (175,9 ha) ja Leegu järv (84,1 ha). Koosa järve lähedal soos asub väike Tsirkjärv (7,0 ha), Kalli järve ja Peipsi vahelises rabas Äijärv (10,4 ha), Leegu järvest edelasse jääb Soitsejärv (6,3 ha). Ahja jõega on ühenduses Võngjärv (15,0 ha) ja Ahijärv (30,0 ha). Kõik nimetatud järved on väga madalad, sügavaim neist — Koosa järv — on ainult 1,9 m sügav. Siinsetel järvedel esinevad sageli omapärased hargnevad lahed — tsollid, mis viitab sellele, et veepinna tõusu tõttu järvede pindala pikkamööda suureneb. Seda tõendab, muide, ka see, et lainetus purustab Emajõe suudmepiirkonnas Peipsi järve kallast, mis koosneb turbast. Peipsi tungib siin aeglaselt edasi, moodustades maismaasse ulatuva lahe. Liivaninalt põhja poole on järv kuhjanud turbale lameda liivavalli; Pedaspää ja Meerapalu kohal esineb madal kaldaastang.

Kirjeldataval alal valitsevad täielikult soomullad, enamasti halvasti lagunenenud turbakihiga. Soo on ka kuival aastaajal märg ning raskesti läbipääsetav. Siinsed sood on

madala potentsiaalse viljakusega ning nende kuivendamine on halbade äravoolutingimuste tõttu raske; küllaldase toitainetevaruga turbamuldi esineb soostiku servaalal. Mineraalmuldi leidub ainult soosaartel, kus domineerivad kamar-leetmullad; nende pindala on aga väga väike.

Taimkattelt on vaadeldav piirkond suuremalt osalt lage-soo, kus valitsevad peamiselt tarnadest koosnevad taimekooslused. V. Sirgo uurimuste (1933, 1935) põhjal on domineerivaks liigiks luhttarn, kuid sagedased on ka sale tarn, alsstarn, pudeltarn, lüinktarn, eristarn, niitjas tarn, mudatarn ja mitmeid teised. Üle kogu ala esinevad ka ubaleht, harilik varsakabi, harilik soopihl, soo-piimputk jne.: laikudena kasvab pilliroogu. Ainult siin-seal kerkivad üksikud 2–4 m kõrgused kased ning madalamad paju-põõsad. Kohati moodustavad madal kask ja pajuliigid (hundipaju, lapi paju, tuhkur paju, mustjas paju, kõrvpaju, vesipaju jt.) hõreda võsa, eriti Suursoo lõuna- ja edelaosas. Siirdesoods lisanduvad nimetatud liikidele hanevits, raba-kas, harilik jõhvikas, harilik küüvits, pikalehine huulhein, alpi jänesvill ja kohati ka tupp-villpea. Peipsi kal-davallidel on taimkate rikkalikum; sageli kasvab neil ulatuslikke pajustikke, eriti karakterne on aga kiirja ruse, villase katkujuure jt. liikide esinemine (Eilart, 1963). Järvedes ja jõgedes on kohati massiliselt kollast vesikuppu, väikest vesikuppu, ujuvat penikeelt, kamm-penikeelt, järvekaislat, pilliroogu jt. veetaimi. Puid leidub ainult soosaartel, kus kasvab peamiselt mände, kaski ja haabu, mõnel aga ka tammesid.

Emajõe suudmepiirkonna soomaastik on peaaegu asustamata. Emajõe suudmes asub Eestis ainulaadne Praaga kaluriküla; sagedaste veetõusude tõttu on küla ehitatud soopinda rammitud vaiadele. Soos eiab veel ainult üksikuid peresid, näit. Kikkasaare parvevaht ja mõned teised. Soostiku lõunaservale jääb Ahunapalu küla, mille juurde kuuluvad ka üksikud soosaartel asuvad pered. Emajõe suue ning Peipsi järv selle ümbruses on väga kalarikkad; intensiivne kalapüük toimub ka teistes siinsetes jõgedes ja järvedes. Soode peamiseks rikkuseks on jõhvikad, mida siit sügise ti kogutakse suurtes hulkades.

Piirisaar (V–2), mis eraldab Peipsit ehk Suurjärve lõuna poole jäävast Lämmijärvest, sarnaneb looduslikelt tingimustelt Emajõe suudmepiirkonnaga. Saare 7,5 km²-lisest pindalast on suurem osa madal-soo, mis ulatub ai-

nult 1 m võrra kõrgemale Peipsi pinnast. Ainult saare kirde- ja põhjakaldal on pisut kõrgemat liivast maad, seal asuvad ka saare kolm küla: Piiri, Saare ja Toona küla. Varem oli Piirissaarel veel neljas küla — Porka, mis aga tuli maha jätta, kuna Peipsi pealetungi tõttu saare pindala pikkamööda väheneb. Piirissaare elanikkonna põhiliseks tegevusalaks on kalapüük.

Lahepera — Kõnnu metsade ja põldude maastik (V—3) hõlmab Peipsi-äärse madaliku põhja- ja loodeosa kuni Alevi küalani Emajõe ääres. Reljeefilt on see madal tasane ala, läbitud kohati üsna madalatest orgudest. Taolised orud esinevad näiteks Alatskivi jõe alamjooksul, Lahepera lahe kohal, Kargaja jõe keskjooksul ning Pajukurmu külas Kavastu lähedal. Alatskivi ürgoru suudme ünbruses on pinnakatteks kohati fluvioglaatsiaalsed liivad, lõuna pool, Suursoo piiril kohati ka viirsavid. Moreen ulatub maapinnale vaid vähestes kohtades, olles enamasti kaetud järveliivadega. Peipsi rannik on vaadeldavas piirkonnas madal, põhja pool kivine, lõunas liivane. Laidaldased alad kannatavad siin liigniiskuse all, mille tõttu põllumaad on üldiselt vähe; põlde on Lahepera järve kallastel ning mujal kõrgemates kohtades. Enamik maapinnast on metsade ja niitude all. Elanikkond on koondunud peamiselt Peipsi rannikule, mida palistab pidev rida põhiliselt vene elanikkonnaga kalurikülasi. Rannikumadalikul oli varem ainult üksikuid külasid, kuid viimase sajandi jooksul on siin laialdased alad üles haritud ning rajatud mitmed uued külad.

Peravalla metsade ja hajak põldude maastik (V—4) jääb Suursoost lõuna poole, kus ulatub rajooni kagupiirini. Vaatleme sellega koos ka Ahja jõest lääne poole jäävaid metsi, kuigi Peravallaks kohapeal nimetatakse ainult Ahja jõest itta jäävat piirkonda.

Vaadeldaval alal esineb soid ainult laiguti; valitsev on meis, mis hõlmab suurema osa Ahja jõe ja Peipsi vahelisest maa-alast. Maapind tõuseb pikkamööda lõuna suunas ja on liigestatud üksikutest madalatest orgudest; ühes sellises orus asub väike Selgjärv. Põhja pool leidub arvukalt peenest liivast künniseid, Agali külas edela—kirde-suunaline vallseljak, lõunas aga esineb Aravu—Meeksi joonel moreenist koosnev mandrijää servakuhjatis. Viimane on suuremalt osalt põllustatud, mujal leidub ainult vähestes kõrgemates kohtades väikese laiukudena põllu-

Mets Peipsi-äärsele madalikule. I. Kala foto.

maid. Kokkuvõttes on põllumaa osatähtsus vaadeldavas maastikus üsna väike. Metsad on valdavalt palu- ja laanemetsad, kuid rohkesti on ka lodumetsi. Esineb ka metsi, kus kasvab pärnasid, saari, vahtraid ja teisi salumetsadele omaseid lehtpuid (Võõbste külast idas, Kiressaarel jm.). Peravalla metsad on hästi hoitud ning siin leidub põlispuuid, mis kuuluvad suuremate hulka Eestis. Üks kvartal Järvselja metsast on võetud looduskaitse alla. Siinsed metsad on rikkad suurte ulukite poolest. Rohkesti elab siin põtru, metskitsi, metssigu, nügiseid jt. metsloomi. Meeksi ojja, kagupiiri lähedal, on asunud elama koprad; vähesel arvul leidub Peravallas ka ilveseid. Ei puudu ka teder, metsis, laanepüü jt. metslinnud.

Peravald on õige hõreda asustusega. Siin leidub metsade keskel ainult üksikuid väikeseid külasid ning peresid, mille elanikkonna tegevusalaks on metsatöö. Põllumajanduslikku asustust leidub ainult ala lõunaserval Aravu—Meeksi ümbruses, samuti Peipsi kaldal. Peamiseks kohalikuks keskuseks on Mehikoorma, tähtis kalastuskeskus. Mehikoorma paikneb Lämmijärve kõige kitsamas kohas ja on asulana õige vana.

VI Võrtsjärve madalik

Võrtsjärve ehk Kesk-Eesti madalik, mis hõlmab võrdlemisi laialdase maa-ala Tartu rajooni lääne- ja loodeosas, sarnaneb mitmeti Peipsi-äärse madalikutega Emajõe alamjooksul. Siingi võime eraldada luhatade ja soode maastiku nõo madalamas keskosas ning metsade vööndi, mis eriti hästi on välja kujunenud Võrtsjärve madaliku kirde-serval.

Emajõe—Pedja luhtade ja soode maastik (VI—1) hõlmab Võrtsjärve nõo kõige madalama osa Emajõe ülemjooksu piirkonnas Käreverest Rannu-Jõesuuni, kaasa arvatud laialdased madalad alad Pedja jõe alamjooksul. Maapind ulatub siin ainult 1—2 m võrra üle Emajõe resp. Pedja jõe taseme ning ujutatakse suurveeperioodil laialdaselt üle. Emajõgi moodustab siin loendamatuid lookeid ja silmuseid; esineb rohkesti vanajõgesid, mille suhtes see on küll ainulaadne piirkond Eestis. Jõe kallastel esineb kaldatihnikuid ning üksikuid puidki, mis suurveeperioodil tulvaveest ainult osalt välja ulatuvad. Kõrgematel kaldaaladel kasvab suurvee alanedes heahein, jõest kaugemal asuvad luhaniidud peagi sooga. Kõnesolev piirkond moodustab Eesti suuruselt neljanda — Sangla soostiku, pindalaga 289,9 km²; sellest jääb Tartu rajooni piiridesse 255,6 km²; Sellele tohtu soola üksikosadeks on Laugesoo, Sangla raba, Vaarmaa raba, Peenraraba jt. Soostiku üldpindalast on (Tartu rajooni osas) madalsood 151,7 km², siirdesood 39,4 km², raba 64,5 km². Madalsood leiavad kasutamist looduslike niitudena, siirdesoodes kasvatatakse enamasti kidur mets. Laugesoos paikneb Ullia tubratööstus, suurim Lõuna-Eestis; Sangla raba turbavarusid hakkab kasutama Puhja ehitatav briketitehas.

Emajõest põhja poole jäävates soodes ning soostunud metsades kerkib üksikuid soosaari, mis on mitmeti sarnased Kastre-Peravalla liivakünnistega. Nimetagem näiteks Seli soosaart Palupõhjast põhja pool, mis koosneb peenest kivideta liivast, ja mitmeid teisi. Väga huvitav on Ed. Markuse poolt kirjeldatud Peenra Laeva ja Puurmani piiril. See on liivaseljak, millele ühest küljest tungib peale raba, ulatudes kohati juba Peenra harjani. Peenral kasvab põline mets; ühel siinsel põlispuul pesitses veel hiljuti

kaljukotkas. Laugesoos äga tehti prof. J. Piiperi poolt kindlaks Eestis haruldase linnuliigi — põhjavindi pesitsemine.

Emajõe ülemjooksu madalik on inimtühi piirkond, kus leidub vaid üksikuid väikesi külasid ning peresid Emajõe ääres ning soosaartel. Ainulaadse asendiga on Emajõe põhjakaldal asuv väike Palupõhja küla, mis endistel aegadel oli sageli muust maailmast täiesti eraldatud.

Kärevere—Laeva metsade ja ribapõldude maastik (VI—2). Võrtsjärve nõo pisut kõrgem serva ala — Kärevere ja Laeva ümbrus on madaliku keskosaga võrreldes teiselaadiline. Maapind on siin pisut kõrgem ning soid leidub ainult kohati suuremate või väiksemate laikudena. See piirkond on valdavalt metsamaa, kuid leidub ka põldusid — ribadena jõgede ääres või laikudena pisut kõrgemates kohtades. Asustus on mõnevõrra tihedam ning koondub peamiselt seda piirkonda läbiva Tallinn—Tartu maantee lähikonda. Põllumajanduse kõrval on siin tähtsal kohal metsatöö (Laeva metskond ja metsapunkt). Siinseid metsarikkusi kasutasid varem mitmed tööstusettevõtted: Tõrna, Haava (Valgehoone) ja Hoone klaasikoda, mitmed telliselöövid, potase-, tõrva- ja miiliahjud; praegugi töötab Laevas Tartu Keraamikatehase tehnik.

VII Väike-Emajõe orund

Tartu rajooni äärmises edelanurgas jääb Võrtsjärve äärde metsane ja soine madalik, mis on osa Väike-Emajõe orundist. Põhja suunas ulatub see Rannu-Palupäälse külaani, idas aga piirneb kõrgemate moreenialadega Ervu, Valguta ja Koruste ümbruses. Väike-Emajõe orundis on ulatuslik metsaga kaetud sandurtasandik. Kohati leidub siinseil liivikuil luiteid (Kilgi mäed), nõgudes aga rabsid (Lülle raba). Rannakülas esineb Võrtsjärve ääres väikevoori, sinna on koondunud ka asustus; madalamatel aladel on levinud soised niidud ja luhad. Valguta kolhoos rajas siia Nõukogude Eesti esimese polderi, millelt saadakse nüüd rikkalikult põldheina. Selles piirkonnas on mitu väikest järve: Valguta Mustjärv (23,3 ha), jõudsasti kinni kasvav väike Valgejärv, Koruste Linajärv (1,5 ha)

jmt. Võrtsjärv on siin kitsas ning lõunasse ahenev; järve niisugune kuju on tingitud sellest, et maapinna mitteühtlase tõusu tõttu kalduvad Võrtsjärve veed pikkamööda lõunasse, ujutades Väike-Emajõe orundi pikkamööda üle. Seda tõendab, muide, ka Võrtsjärve lõunaosas esinev pikk ja sügav (kuni 6 m) vagumus, mis on Väike-Emajõe endine org Võrtsjärve poolt üle ujutatud alal. Rannaküla kohal asub Võrtsjärves, 3 km kaugusel kaldast, muistenditega seotud Tondisaar. Jää on kuhjanud saarele palju kive, kuid sellel kasvab ka puid ja põõsaid.

Asustus on vaadeldavas piirkonnas hõre ja koondunud peamiselt Võrtsjärve äärde. Rannakülas töötab kaluribri-gaad, siin asub ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia Võrtsjärve limnoloogiajaam, Eesti sisevete uurimise teaduslik keskus. Vehendis, kus järve ääres leidub ilusat liivast supelranda, on rohkesti suvilaid ja pukekodusid.

TÄHTSAMAD TRÜKIS ILMUNUD TÖÖD TARTU RAJOOINI LOODUSEST

- Eesti I. Tartumaa. Trt., 1925.
 Eesti järved. Tln., 1968.
 Eichwald, K., 1957. Kollase nartsissi naturalisatsioon Ida-Eestis. Loodusuurijate Seltsi aastaraamat 1957. Tln.
 Eilart, J., 1961. Kalevipoeg ja looduskaitse. Eesti Loodus, nr. 4.
 Eilart, J., 1963. Pontiline ja pontosarmaatiline element Eesti flooras. Trt.
 Eilart, J., 1964. Puhkemaastikud, nende planeerimine ja kujundamine. Eesti Loodus, nr. 3.
 Eilart, J., 1964. Vooremaa maastikulisel keelualal. Eesti Loodus, nr. 4.
 Eipre, T., 1964. Peipsi-Pihkva järve veeseisud. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1963. Tln.
 Granö, J. G., 1922. Eesti maastikulised üksused. Loodus, nr. 2—5.
 Haberman, H., 1932. Hüdrobioloogilisi vaatlusi Emajõest. Loodusevaatleja, nr. 5.
 Haberman, H., 1934. Vellavere Külajärvest. Eesti Loodus, nr. 5.
 Haberman, H., 1936. Der See Külajärv als Beispiel einer eu-dys Sukzession. Loodusuurijate Seltsi Aruanded, XLIII.

- Haberma n, H., 1961. Kalade märgistamisest Võrtsjärvel. Eesti Loodus, nr. 3.
- Hang, E., 1966. Otepää kõrgustiku füüsilise geograafia põhi-jooni. Otepää. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 26.—30. juunini 1966. a. Ettekannete lühikokkuvõtteid. Tln.
- Hermann, U., 1965. Emajõe «kaevandid». Eesti Loodus, nr. 3.
- Hermann, U., 1967. Tartu, Viljandi ja Pärnu vaheline veeteed. Eesti Loodus, nr. 4.
- Härms, M., 1936. Ornitoloo gilisil märkmeid. Eesti Loodus, nr. 4.
- Jaanson, L., 1963. Nõo Suur- ja Väike-Karujärve ümbruse linnustikust. Loodusuurijate Seltsi aastaraamat 1962. Tln.
- Järvekülg, A., 1956. Eesti järvede sügavusest. Eesti Loodus, nr. 5.
- Kajak, K., 1958. Eluta looduse kaitsest Eesti NSV-s. Eesti Loodus, nr. 3.
- Kajak, K., 1964. Peipsi nõo geoloogiast ja geomorfoloogiast. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1963. Tln.
- Karise, V., 1965. Põhjavee koostise muutumisest Tartus. Eesti Loodus, nr. 3.
- Kas tunnend maad. Tln., 1965.
- Kasesalu, H., 1968. Järvelja kõrged kuused. Eesti Loodus, nr. 12.
- Kask, I. (koostaja), 1964. Eesti NSV järvede nimestik. Tln.
- Kask, R., 1957. Muldade erosioonist Eesti NSV-s. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1957. Tln.
- Kask, R., 1969. Eesti NSV mullastiku valdkonnad uues redaktsioonis. Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituut. Teaduslike tööde kogumik XVI. Tln.
- Kauer, L., 1935. Floristilisi märkmeid Tartu ümbrusest. Eesti Loodus, nr. 3.
- Kildema, K., 1957. Muldade kivisusest Eesti NSV põllumajanduslikel maaladel. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1957. Tln.
- Kildema, K., 1964. Liivakivipangased. Eesti Loodus, nr. 2.
- Kiviste, A., 1962. Vooremaal matkates. Eesti Loodus, nr. 3.
- Kobin, M., 1937. Vooremaa linnustikust. Eesti Loodus nr. 3.
- Kongo, A., 1963. Elva ümbruse mullastiku rajoneerimisest. Loodusuurijate Seltsi aastaraamat 1962. Tln.
- Krigul, T., 1961. Järvelja looduskaitsereservaadi puistute seisukorrast 1958. ja 1959. a. vaatluste andmeil. Loodusuurijate Seltsi Aastaraamat 1960. Tln.
- Kullus, L., 1964. Peipsi-Pihkva järve jäärežiimist. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1963. Tln.
- Kullus, L.-P., 1967. Peipsi pealetungist ja tuiskliivadest. Eesti Loodus, nr. 10.
- Kumari, E., 1958. Vahe-Eesti kaguosa loodusmaastiku linnustikust. Ornitoloo giline kogumik I. Trt.
- Kumari, E., 1940. Kaks huvitavat pesitusleidu Soitsjärve äärest. Eesti Loodus, nr. 2.
- Laanetu, N., 1966. Kobras Räpina ümbruses. Eesti Loodus, nr. 1.
- Laasimer, L., 1964. Peipsi nõo taimkate ja selle kasutamise perspektiivid. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1963. Tln.
- Laasimer, L., 1965. Eesti NSV taimkate. Tln.
- Landesen, G., 1922. Zur Hydrologie Dorpats. Sitzungsber. der

Naturf.-Ges. bei der Univ. Dorpat XXIX, 1—4.

Lepik, E., 1931. Vee õitsenguist Raadi järves. Loodusevaatleja, nr. 3.

Lepik, E., 1937. Hirvepähkli (*Elaphomyces cervinus*) esinemisest Eestis. Loodusevaatleja, nr. 3.

Liidema, H., 1962. Aluspinna soojusbilansi iseärasustest Tartu ümbruse andmeil. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1960/61. Tln.

Lillemaa, A., 1958. Eesti NSV mullastik. Tln.

Ling, H., 1958. Kobras uuesti Eestis. Eesti Loodus, nr. 3.

Ling, H., 1961. Kobraste esinemisest Eestis. Eesti Loodus, nr. 5.

Ling, H., 1962. Põdra minevikust, olevikust ja tulevikust. Eesti Loodus, nr. 6.

Ling, R., 1957. Järvekauri pesitsemisest Vooremaa järvestikus. Loodusuurijate Seltsi aastaraamat 1957. Tln.

Lint, A., 1938. Tähtvere park lindude pesitsemispaigana. Loodusevaatleja, nr. 4/5.

Lint, A., 1940. Haruldasemaid linde Tähtvere pargis Tartus 1939. a. Eesti Loodus, nr. 3.

Lipping, A., 1937. Ornitoloogilisi märkmeid matkalt Laeva «Peenrarabale» 1936. a. suvel. Eesti Loodus, nr. 1.

Looduskaitse teatmik. Tln. 1960.

Loopmann, A., 1964. Ülevaade Emajõe suudmeala soostikust. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1963. Tln.

Luha, A., 1935. Allikalubi ehk kobekivi. Loodusevaatleja, nr. 6.

Luha, A., 1930. Rüükalade suurkivistisi Eestis. Loodusevaatleja, nr. 5.

Lumberg, A., 1956. Emajõe planktonist. Loodusuurijate Seltsi aastaraamat 1956. Tln.

Lundström, E., 1922. Taimeteaduslik rännak Lõuna-Eesti mõisatesse. Loodus, nr. 4—6.

Lunts, J., 1935. Taimeieide rännakuult. Loodusevaatleja, nr. 5.

Lõhmus, J., 1932. Lühemaid botaanilisi märkmeid. Loodusevaatleja, nr. 5.

Mark, E., 1958. Aruküla koobastikust. Eesti Loodus, nr. 2.

Markus, E., 1925. Die Transgression des Moores über den Sandwall bei Laiva. Sitzungsber. der Naturf.-Ges. bei der Univ. Tartu, Bd. 32, H. 1—2.

Markus, E., 1925. Das Komplexprofil von Jätasoo. Sitzungsber. der Naturf.-Ges. bei der Univ. Tartu, Bd. 32., H. 1—2.

Markus, E., 1929. Die Grenzverschiebung des Waldes und des Moores in Alatskivi. Acta et Comm. Univ. Tartuensis, A XIV. 3.

Markus, E., 1930. Kameslandschaften Estlands. Zeitschrift der Deutschen Geologischen Gesellschaft, Bd. 82, H. 1.

Markus, E., 1930. Naturkomplexe der Kameslandschaften. Zeitschrift, der Deutschen Geologischen Gesellschaft, Bd. 82, H. 7.

Markus, E., 1930. Naturkomplexe von Alatskivi. Acta et Comm. Univ. Tartuensis, A XVIII. 8.

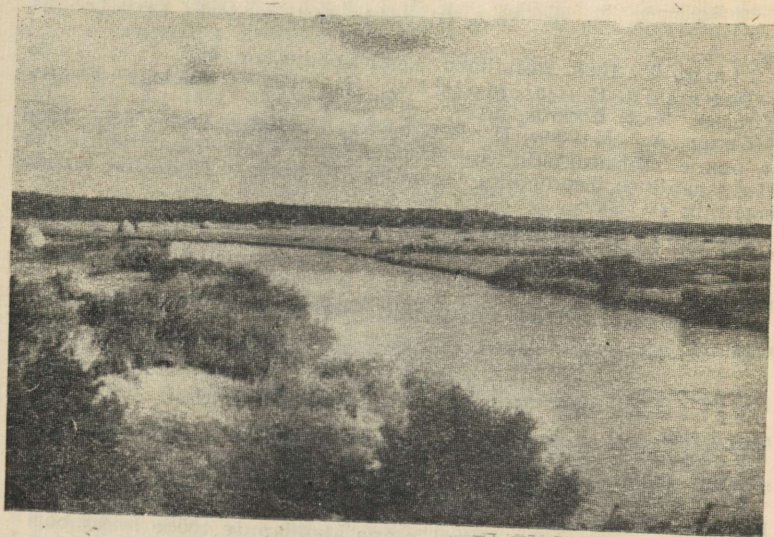
Markus, E., 1933. Die südöstliche Moorbucht von Lauge. Acta et Comm. Univ. Tartuensis, A XXIV. 5.

Markus, E., 1940. Peenar Põltsamaa ja Kärevere piiril. Looduskaitse II. Tln.

- Markus, E., 1943. Põhjavee uurimised Tammistu Jürisoos. Acta et Comm. Univ. Tartuensis, A XXXVIII. 13.
- Mathiesen, A., 1927. Ülikooli õppemetskond. Tartu.
- Mieler, A., 1926. Ein Beitrag zur Frage des Vorrückens des Peipus an der Embachmündung und auf der Peipusinsel Piirisaar in dem Zeitraum von 1682 bis 1900. Acta et Comm. Univ. Tartuensis, A IX. 2.
- Mieler, A., 1927. Tartu aseme geomorfoloogia ja hüdroloogia. Koguteos «Tartu». Trt.
- Mikelaar, N. Ö. ja Vinkel, R., 1936. Uusi andmeid rändkarbi *Dreissensia polymorpha* Pall. esinemisest Eestis. Eesti Loodus, nr. 4.
- Mikelsaar, N. Ö., 1936. Kalakajakas pesitseb Emajõe-Pihkva järve valdkonnas. Eesti Loodus, nr. 5.
- Mikelsaar, N. Ö., 1937. Must taevahoidja Emajõe ülemjooksul. Eesti Loodus, nr. 1.
- Mikelsaar, N., 1964. Peipsi-Pihkva järve kalamajandamise küsimusi. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1963. Tln.
- Mäemets, A., 1965. Eesti järvetüüpidest. Eesti Loodus, nr. 4.
- Mäemets, A., 1969. Matk Eesti järvedele. Tln.
- Määr, A., 1934. Vanemaid andmeid Emajõe jääst vabanemise ja kõrgeima kevadise veeseisu kohta. Eesti Loodus, nr. 3.
- Mühlen, L. v. z., 1912. Der geologische Aufbau Dorpats und seiner nächsten Umgebung. Sitzungsber. der Naturf.-Ges. bei der Univ. Jurjew (Dorpat) XXI, 1—2.
- Mühlen, M. zur, 1906. Zur Entwicklungsgeschichte der Spankauschen Sees, wie auch einiger anderen Seen in der Umgebung Dorpats. Sitzungsber. der Naturf.-Ges. bei der Univ. Dorpat XV. 3.
- Niklus, M., 1953. Ropka luha ja Aardla järve linnustikust. Loodusuurijate Seltsi Juubelikoguteos. Tln.
- Orviku, K., 1930. Keskdevoni põhikihid Eestis. Acta et Comm. Univ. Tartuensis, A XVI. 5.
- Orviku, K., 1937. Lubjanukud Raadi vanast kruusaagust. Eesti Loodus, nr. 1.
- Orviku, K., 1933. Geoloogilisi märkmeid S.-Emajõe süvenduste kohta Kärevere ja Jänese vahel. Eesti Loodus, nr. 3.
- Orviku, K., 1939. Rõngu interglatsiaal — esimene interglatsiaalse vanusega organogeensete setete leid Eestist. Eesti Loodus, nr. 1.
- Orviku, K., 1946. Tartu linna hüdrogeoloogia. Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Geoloogia ja geograafia, nr. 1.
- Orviku, K., 1960. Eesti geoloogilisest arengust antropogeenis I—II. Eesti Loodus, nr. 1—3.
- Pastak, E., 1936. Võrtsjärve idaranniku taimkattest. Eesti Loodus, nr. 4.
- Paul, V., 1934. Kalajäänustest Haaslava devonis. Eesti Loodus, nr. 4.
- Paul, V., 1939. Keskdevoni *Heterostius'e* kihtide paljandeist Võrtsjärve idakaldal ja neis leiduvaist kalajäänustest. Eesti Loodus, nr. 4—5.
- Piiper, J., 1923. Ornitoloogiline teekond Emajõel Tartust Võrtsjärvele. Loodus, nr. 2.
- Piiper, J., 1933. Põhjavindi pesitsemisest Eestis. Eesti Loodus, nr. 1.
- Pork, K., 1960. Kesk-Eesti jõgede luhanitute keskkonnatingimustest. Loodusuurijate Seltsi aastaraamat 1959. Tln.

- Pärna, K., 1958. Elva liivik, selle kujunemine ja kujunemis-
 äagne hüdrograafia. Eesti Loodus, nr. 3.
- Pärna, K., 1960. Tartu ümbruse pinnastest. Eesti Geograafia
 Seltsi aastaraamat 1959. Tln.
- Pärna, K., 1961. Moreenialustest liivadest Tartus ja Tartu
 ümbruses. Antropogeeni geoloogia. Tln.
- Pärna, K., 1962. Pinnasevee taseme kõikumise vaatlusandmeid
 Tartust. Ehitusgeoloogiline kogumik I. Tln.
- Pärna, K., 1969. Mandrijää servamoodustisi Tartu ümbruses.
 Loodusuurijate Seltsi aastaraamat, 60. köide. Tln.
- Raik, A., 1967. Eesti kliimatilisest rajoneerimisest. Eesti Loo-
 dus, nr. 2.
- Randla, T., 1968. Siidisaba pesitses Eestis. Eesti Loodus, nr. 11.
- Ranniku, V., 1965. Looduskaitsest Tartu rajoonis. Eesti Loo-
 dus, nr. 4.
- Raudsepp, J., 1935. Taimi Kävida ürgoru kallastelt. Loodu-
 sevaatleja, nr. 5.
- Raukas, A., 1961. Mandrijää liikumisest Eestis. Eesti Loodus,
 nr. 5.
- Rebane, H., 1960. Haruldasi puuliike Järveljal. Eesti Loodus,
 nr. 5.
- Riikoja, H., 1930. Zur Morphometrie einiger Seen Eestis.
 Loodusuurijate Seltsi Aruanded, 37, 1/2.
- Riikoja, H., 1937. Zur Morphometrie einiger Seen Eestis. II.
 Loodusuurijate Seltsi Aruanded, 43, 1/2.
- Riikoja, H., 1940. Zur Kenntnis einiger Seen Ost-Eestis, ins-
 besondere ihrer Wasserchemie. Loodusuurijate Seltsi Aruanded, 46.
- Riikoja, H., 1956. Emajõe üldiseloomustus, selle luhaveekogud
 ja rajoneerimine. Loodusuurijate Seltsi aastaraamat 1956. Tln.
- Ristkok, J., 1960. Kalade noorjärkude kasvust Saadjärve jär-
 vederühmas. Eesti Loodusteaduse Arhiiv, 17.
- Rähni, E., 1961. Viimase mandrijää taganemisest Põhja-Eestist
 Geoloogiline kogumik. Trt.
- Ränk, G., 1934. Peipsi kalastusest. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad
 II. Trt.
- Salaso, H., 1934. Botaanilisi märkmeid Tartumaalt. Eesti
 Loodus, nr. 1.
- Sirgo, V., 1933. Peipsiäärse madaliku taimeühinguist. Eesti
 Loodus, nr. 2.
- Sirgo, V., 1935. Emajõe alamjooksul Peipsiäärsel madalikul
 asuvaist taimeühinguist. Loodusuurijate Seltsi Aruanded XLII,
 1—2.
- Sogenbits, H., 1930. Botaanilisi märkmeid Pupastvere ra-
 bast. Eesti Rohuteadlane, nr. 9.
- Zelnin, G., 1958. Maakoore kerkimine Eestis. Eesti Loodus,
 nr. 5.
- Zelnin, V., 1940. Talviste ornitoloogiliste vaatluste lühike
 kokkuvõte (1. XI 1939 kuni 1. IV 1940). Eesti Loodus, nr. 3.
- Tammekann, A., 1931. Otepää kõrgustik Lõuna-Eesti maas-
 tikuna. Loodusevaatleja, nr. 5.
- Thomson, P. W., 1930. Kõrvulise põisrohu esinemisest Eestis.
 Loodusevaatleja, nr. 6.
- Thomson, P. W., 1934. Eelkäivaid märkmeid uuemaist und-
 meist metsaajaloo kohta Eestis. Eesti Loodus, nr. 5.

- Thomson, P. W., 1939. Ülevaade Eesti soodest. Eesti Loodus, nr. 2/3.
- Timm, T., 1960. Rändkarp. Eesti Loodus, nr. 4.
- Tooming, H. ja Moldau, H., 1960. Tuulelohe Vastse-Kuustes. Eesti Loodus, nr. 6.
- Tuur, A., Kurm, H ja Veber, K., 1964. Eesti NSV sood ja nende põliumajanduslik kasutamine. Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituut. Teaduslike tööde kogumik IV. Saku.
- Täkker, R., 1935. Harvaleduvaid taimi Võrtsjärve rannikul, Valgutas. Loodusevaatleja, nr. 1.
- Tõlp, Ö., 1956. Emajõe bentosest. Loodusuurijate Seltsi aasta-raamat 1956, Tln.
- Uuspõld, L., 1968. Põgus pilk Limnoloogiajaama. Eesti Loodus, nr. 5.
- Vassiljev, L., 1962. Süstaga veeradadel. Eesti Loodus, nr. 3.
- Vassiljev, L., 1967. Tartust Vooremäele. Eesti Loodus, nr. 5.
- Veber, K., 1963. Kui palju on Eesti NSV-s soid? Eesti Loodus, nr. 5.
- Veldre, I., 1962. Suur-Emajõe reostamisest ja sanitaarsest seisundist Tartu linna piirides. Eesti Loodus, nr. 1.
- Vellema, L., 1967. Jäävallid Võrtsjärve kaldal 1. mail. Eesti Loodus, nr. 5.
- Wellner, A., 1936. Peipsi pinna alandamise tööde hüdroloogilised alused. Eesti Loodus, nr. 1.
- Veroman, H., 1967. Kultuurmaastiku linnustiku uurimisest. Eesti Loodus, nr. 3.
- Veroman, H., 1967. Tartu Raadi kalmistu linnustikust. Eesti Loodus, nr. 5.
- Verte, A., 1958. Arteesiaveed Eesti NSV-s. Eesti Loodus, nr. 4.
- Viiding, H., 1965. Valguta erivanuseliste moreenide litoloogilis-mineraloogilise analüüsi tulemusi. Loodusuurijate Seltsi aasta-raamat, 57. köide. Tln.
- Vilberg, G., 1923. Kodumaal rännates II. Tln.
- Vilberg, G., 1924. Kodumaal rännates. III. Tln.
- Vinkel, R., 1934. Vellavere Külajärve planktomist ja kaldafau-nast. Eesti Loodus, nr. 5.
- Vinkel, R., 1935. Vee õitsemine Peipsi järvel. Eesti Loodus, nr. 1.
- Witkowski, N., 1934. Über die höheren Pilze der Umgegend von Tartu. Eesti Loodusteaduse Arhiiv, II seeria, XV köide, 3/4.
- Witkowski, N., 1940. *Sarcosoma globosum* (Schmiedel) Caspary Eestis. Eesti Loodus, nr. 2.
- Voore, R., 1938. Pangodi järvest. Eesti kalandus, nr. 7—9.
- Õpik, A., 1935. Ostrakoodidest Tartu punases liivakivis. Eesti Loodus, nr. 1.
- Õpik, A., 1939. Geoloogiat uuest ülikooli kruusaaugust. Eesti Loodus, nr. 4—5.
- Õpik, A., 1939. Tartu Kassitoome geoloogiast. Eesti Loodus, nr. 4—5.
- Õpik, A., 1939. Uusimaid andmeid Old Redist. Eesti Loodus, nr. 4—5.
- Üksip, A., 1935. Sangla ümbruse taimestikust I—II. Loodusevaatleja, nr. 3—4.

Emajõe luht Käreveres. I. Kala foto.

- Üksip, A., 1936. Taimi Elva ümbrusest. Eesti Loodus, nr. 4.
- Üksip, A., 1937. Ühe Kesk-Eesti pontilise nõlva floorast. Eesti Loodus, nr. 5.
- Каяк К. Ф., 1965. К геологии Саадъярвского друмлинового поля. Литология и стратиграфия четвертичных отложений Эстонии, Таллин.
- цурь-Мюленъ М. 1911. Керимойсь — Ульфельдское озеро. Протоколы Общества Естествоиспытателей при Юрьевском Университете, 19, 3/4.
- цурь-Мюленъ М., 1911 Садыярвское озеро. Протоколы Общества Естествоиспытателей при Юрьевском Университете, 19, 3/4.
- Орвику Л. Ф., 1958. Новые данные о геологии озера Выртсъярв. Труды Института геологии Академии наук Эст. ССР III Таллин.
- Ристкок Ю. В., 1956. О рыбной фауне и рыбном хозяйстве реки Эмайыги. Ежегодник Общества естествоиспытателей 1956. Таллин.
- Ряхни Э. Э. 1967. Озы и краевые образования последнего оледенения на Пандивереской возвышенности (Эстонская ССР). Автореферат. Таллин.
- Самсонов Н. А., 1908. К сведениям о планктоне оз. Шпанкау (Лифл. губ.). Протоколы Общества Естествоиспытателей при Юрьевском Университете, 17, 2.

EMAJÕGI

Jüri Ristkok

Emajõgi e. Suur-Emajõgi¹ saab alguse Võrtsjärve kirde-
nurgast Rannu-Jõesuus. Sealt ida poole voolates ning
Tartu linna läbides suubub ta kolme suudmeharuna Peip-
si järve. Keskmine, peavooluharu suubub Peipsisse Praa-
ga küla kohal, vasakpoolne haru Koosa jõe nime all Liiva-
ninal ja parempoolne Akali e. Kaevandu jõe nime all Kaev-
vandus. Äärmiste suudmete kaugus teineteisest on 5 km.

Emajõgi kuulub madalate kallastega aeglase vooluga
tasandikujõgede hulka. Tema jääaegse päritoluga ürgorg
devoni liivakivis on ülemjooksul kilomeetreid lai; jõgi on
madalal luhal väga käänuline. Kärevere kohal, läntest
umbes 38 km kaugusel, ürgorg aheneb ja siit edasi voolab
jõgi mõnevõrra sirgema kohati kõrgele, osalt metsastu-
nuu või asustatud oruveerude vahel. Umbes 12 km pikku-
ses suudmetsas, alates Kastrest, on oruveerud jälle jõest
kaugemal; jõe suudmeosa moodustab madala soise delta.

Emajõe pikkus on ligikaudu 100 km, sellest jääb Võrts-
järvest Tartuni 57, Tartust Peipsini 43 km. Jõe laius on
ülemjooksul keskmiselt 35 m, keskjooksul 70 ja suudmes
145 m (Riikoja, 1956). Veepind on juuni lõpus ligikaudu
780 ha. Jõe sügavus suvise madaiveeseisu ajal ulatub ku-
ni 11 meetrini (nn. Mäksa ja Kavastu hauas), kuid ülem-
jooksul on madalaid kohti, kust võib jalgsi läbi jõe minna.
Niisugustest madalatest kohtadest on tuntumad liivama-
dalik Jõesuus (siin väheneb sügavus 0,5 meetrini), ning
Kaabe ja Lustivere kärestik (sügavus väheneb 1,4 meet-
rini). Ka Tartu piirkonnas ja allpool kuni Luunjani on

¹ Viimane nimi eristab seda jõge Väike-Emajõest, mis algab Pü-
hajärvest ja suubub Võrtsjärve.

madalaid paiku. Kõiki neid tuleb laevasõidu huvides sageli süvendada. Saarekesi on Emajões kaks ja Koosa jões kaks.

Emajõe algus asetseb Welineri (1924) järgi 34,6 m, suue 30,3 m üle merepinna. Järelikult on jõe langus 4,3 m, suhteline langus aga 0,043 m/km. Seetõttu on Emajõe voolukiirus üldiselt väike, paarkümmend sentimeetrit sekundis. Keskmine vooluhulk on 74,5 m³/sek.

Emajõel on 12 lisajõge: Pede jõgi (nii nimetatakse Põltsamaa ja Pedja jõe ühist 4 km pikkust suudmelõiku), Soova e. Kavilda jõgi, Elva e. Uliia jõgi, Ilmatsalu oja, Laeva e. Aiu jõgi, Amme e. Vasula jõgi, Konsu e. Reola (ka Savi-) jõgi, Roiu e. Mõrajõgi (ka Haaslava jõgi e. Veskioja), Luutsna jõgi, Ahja jõgi, Lagina e. Kargaja jõgi ja Kalli jõgi. Soova, Ilmatsalu ja Laeva jõgi tulevad Emajõkke magistraalkanalitena. Peale loetletud jõgede suubub Emajõkke veel umbes 35 kraavi, mis kesksuviiti on enamasti veest tühjad.

Võrreldes teiste Eesti jõgedega on Emajõe iseärasuseks tema arvukad luhaveekogud. Kogu Emajõe ääres on 102 mitmesuguse suurusega luhaveekogu, neist 72 sisaldavad vett igal aastaajal. Viimased nn. vanajõed on peaaegu kõik tekkinud jõesilmustest voolutee läbimurde või kunstliku õgvendamise teel. Osa neist on ajapikku otste mudastumise, kinnikasvamise ja täisuhumise tagajärjel jõest eraldunud. Vanajõgede üldpindala on ligikaudu 140 ha. Neid on üksikasjalisemalt käsitletud ühes autori poolt varem avaldatud töös (Ristkok, 1969).

Võrtsjärve ja Peipsi vahel ühendab Emajõgi kokku umbes 1590 km vooluveekogusid ja üle 130 järve kogupindalaga 3840 ha. Kui aga kaasa arvata ka Võrtsjärv ja sellesse suubuvad jõed, siis on Emajõe vesikonna pindala ümnarguselt 9960 km² ja ta ühendab enne Peipsisse jõudmist umbes 2150 km vooluveekogusid ja üle 350 järve kogupindalaga 333 km².

Suure vesikonna ja arvukate lisajõgede tõttu on Emajõe veepinna kõrguse kõikumine suur. Kõrgeim on veeseis pärast lume sulamist, harilikult aprilli teisel poolel, madalaim kõige sagedamini septembris. Veepinna kõikumise amplituud aasta jooksul võib olla 1—3 m. Kevadine, mõnel aastal ka sügisene suurvesi ujutab Emajõe luha üle, nii et, eriti Pede jõe suudme ja Kärevere vahel ning jõe suudmealal, moodustub kilomeetrite laiune veeväli. Olenevalt

Vanajõgi Emajõe oru lammil.

veetaseme sesoonsusest on ka jõe voolukiirus ja vooluhulk maksimaalsed aprillis, minimaalsed augustis-septembris. Jõe ülemjooksul, Võrtsjärve ja Pede suudme vahel, nn. Järvejões voolab vesi mõnikord kevaditi pärast lume sulamist, vahel ka sügiseste suurte vihmade ajal, kui järve veepind on Pede jõe omast madalam, vastupidi, s. o. Võrtsjärve poole. Selleks aitavad kaasa ka püsivad põhjakaarte tuuled, mis ajavad Võrtsjärve vee järve lõunaotsa. Juhtub ka, et Järvejõe vesi mõni päev päris paigal püsib. Viimastel aastatel on märgata Emajõe vee kahanemist — kevadised üleujutused ei ole enam ammugi endise ulatusega.

Jõe ligem ümbrus on soostunud, kohati soo-, enamasti puisniiduilmeline luhahainamaa. Esineb paju- ja lepa-põõsastikku. Ülemjooksuluhale on iseloomulikud jõe- või vanajõgedele risti asetsevad põõsaste ribad, mis on saanud alguse mõrratõketeks luhamullasse pistetud toorestest pajuteivastest. Mets kasvab ürgoru servaaladel ja jääb, nagu ka Ulila ja Laeva laiad sood, jõest kaugemale. Päris jõe ligidal on põllumaad, eeskätt alamjooksul, Kavastu-Kastre piirkonnas.

Jõe kaldad on suuremalt osalt madalad, kas turbased, liivased või savised, ülemjooksul esineb mõnes kohas järvekriiti. Põhi on ülemjooksul enamasti liivane, keskjooksul

kivine, liivane või savine, alamjooksul mudane. Mineraalsetele lisandub igal pool detriiti või turbapuru. Vanajões on mudapõhjalised.

Veepinna temperatuur on kõrgeim juulis-augustis, ulatudes umbes 22 kraadini. Jões on vee temperatuur vertikaalsuunas enam-vähem ühtlane, vanajõgedes aga esineb seisva vee tõttu termiinist kihistust, nii et vahe pinna- ja põhjavee temperatuuri vahel on ulatunud üle 13°. Jääminek toimub Tartu kohal keskmiselt märtsi teisel poolel, alamjooksul märtsi lõpus. Kogu jõe ulatuses kestab jääminek kuni paar nädalat. Einajõgi jäätab tavaliselt novembris-detsembris. Madalam ja kiirema vooluga ülemjooksulõik Võrtsjärvest Rekuni kattub jääga vaid väga karmidel talvedel ja ka siis kõigest mõneks päevaks.

Emajõe vee läbipaistvus on Riikoja (1956) järgi 0,4 (suvel) kuni 1,75 meetri (talvel) piires. Lisajõgedes ja vanajõgedes on see suurem (vanajõgedes on mõõdetud üle 6 m). Vee värvuses domineerivad talvel rohekad ja kollakad toonid, suurvee ajal luhalt ja lisajõgedest tulevate huumusainete tõttu kollakad ja pruunikad toonid ning suvel rohekad, kollakad ja hallikad toonid. Elva jõe suudme ja Kärevere vahel on jõe ja vanajõgede vesi omamoodi opalestseerivalt hägus.

Hapnikurežiim on jões rahuldav. Suvel on jõe vees hapnikku 6,5—9,5, talvel 9,5—14,0 mg/l (Riikoja, 1956). Vanajõgedes esineb tihti talvist hapnikupuudust ja selle tagajärjel kalade hukkumist. Emajõe alamjooksul on viimase kahe aastakümne jooksul katastroofiliselt kasvanud vee reostamine Tartu linna poolt. Selle tagajärjel on jõevesi Tartust allpool paarikümne kilomeetri ulatuses joomis- ja supluskõlbimatu, naftamaitsega kalu aga püütakse kuni jõesuudmeni.

Kaldaäärne taimestik kasvab Emajões enamasti kitsa, paari meetri laiuse ribana. Alamjooksul on see riba kohati siiski laiem, kuid ülemjooksul tihtipeale puudub üldse. Levinumad kõrgtaimed on pilliroog, järvkaisel, konnaosi, kollane vesikupp, penikeeled, kõõlusleht jt. Vanajõgede taimestik on lopsakam. Lumberg (1956) on jõe vabavees Võrtsjärve ja Tartu vahel loendanud suvel planktereid 3,3—10,6 milj. isend/m³. Taimne plankton domineerib tugevasti loomse planktoni üle. Emajõe põhjafauna on suhteliselt rikas. Suvel on Emajões põhjaloomi

keskmiselt 2771 isend/m² (Tölp, 1956), vanajõgedes keskmiselt 2064 isend/m².

Emajõe ja selle lisaveekogude kalastik koosneb senistel andmetel 38—42 liigist (pooled 80-st Eestis esinevast kalaliigist). Neist 22 omavad suuremat või väiksemat töõndusliikku tähtsust. 1960. aastal oli töõnduslikus kalasaagis haugi 24%, latikat 7%, säinast 5% ja särge 2%, teisi liike vähem. Rohkem kalastatakse kevadel kalade kudemisrände ajal.

Emajõe luhal elutsevatest lindudest äratab tähelepanu hallbaigur. Üsna palju on mitmesuguseid parte, kes sügisesse pardijahi esimeseks ööks meelitavad jõe te terve väe jahimehi. Kevadel peatuvad ülemjooksu luhal luigeparved. Ulukimetajatest on ülemjooksuluhal sagedad põder ja metskits, jões esinevad saarmas ja ondatra; Elva jõe suudme piirkonnas on avastatud kopra tegutsemisjälgi.

Tihedamini on jõeäärne ala asustatud Käreverest Kastreni, kus, criti Tartust allpool, on palju maju otse jõe ääres või ligidal. Ülalpool Käreveret on jõe ääres ainult väike, kümmekonnast majapidamisest koosnev Palupõhja küla, sillavahi elupaik Jõesuus, üks majapidamine Pede suudmes, parvemehe maja ning kaks suvilat Rekul. Kastrest allpool on ainult jõesuudmes asuv Praaga küla, mis koosneb 5—6 majapidamisest. 8 endist üksikut luhal paiknevat kalurimajapidamist, samuti sajandi algul Kaevandusse rajatud 3-majaline kaluriasula on viimase kahekümne aasta jooksul kadunud. Nende eianikud kas surid või kolisid mujale, sest kohapealsed elatusallikad — kalapüük, ülevedu, heinavalvamine jt. — ei tasunud ära ja eraldatus ning teede puudumine tegid elamise raskeks. Emajõe suudmeala vanim maja Liivaninal lagunes päriselt umbes 19 aastat tagasi.

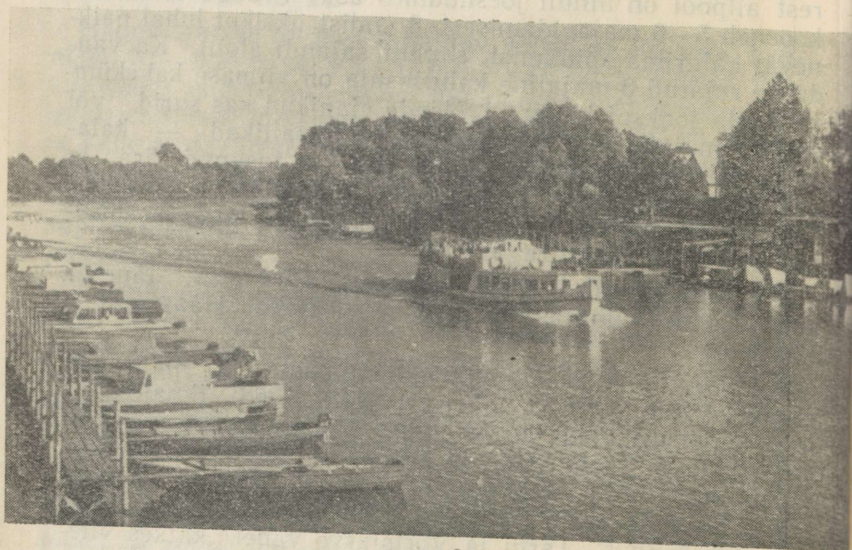
Üle Emajõe viib 7 silda (Jõesuus, Käraveres, Jänesel, kolm Tartus, Luunjas) ja 3 parve — Rekul, Haaslaval ja Kavastus.

Emajõgi on rikas ajalooliste sündmuste ja mälestiste poolest (selle kohta vt. lähemalt Traat, 1968). Emajõgi on juba muistsest ajast laevasõidutee. Praegu kurseerivad laevad tihedasti Tartu kohal ja allpool — Tartust Jäneseni sõidab suvel mitu laeva tunnis, Tartust Peipsini ja osalt seda pidi edasi mitu liinilaeva päevas. Regulaarne mootorpaadiühendus Tartu ja Võrtsjärve vahel katkes viiekümnendatel aastatel. Natuke hiljem lõpetati ka metsa-

parvetus, mis samuti ammust ajast oli toimunud kogu Emajõel ja selle lisajõgede alamjooksul. Emajõgi on sõiduveeks ka Tartu ja selle ümbruse kala- ja veemootorisportlaste üliarvukatele (üle 2000) mitut tüüpi mootorpaatidele.

Tartlastele on Emajõgi ainsaks ligidal asuvaks suplusveekoguks, mida suviti soojadel puhkuspäevadel kasutab korraga umbes kümme tuhat inimest. Tartu—Kvissentali vahelist jõelõiku kasutatakse intensiivselt sõudesportlaste poolt. Linnale on jõgi perspektiivseks tarbeveeallikaks.

Kalapüügiveekoguna on Emajõgi Eesti sisevete seas Peipsi-Pihkva ja Võrtsjärve järel kolmandal kohal. Küll ei ole jõe kalatoodang suur — meie sisevete üldkalatoodangust moodustab see kõigest 1—2%. Emajõe suudmeala on üleliidulise, ülejäänud jõgi aga vabariikliku tähtsusega kalamajanduslik veekogu. Peamised kalapüügi- piirkonnad on jõe alamjooks kuni Kavastuni ja Palupõhja piirikond ülemjooksul, mujal toimub vahete-vahel rändpüük. Jõe ääres on praegu üldse kümnekond kalurimajapidamist (1950. aastal oli neid veel ligikaudu 40). 1950.

Emajõgi Tartus. I. Kala foto.

äastal andis Emajõe töenduslik ja sportlik kalastus kokku umbes 50 t kala, praegu annab aga mitte rohkem kui 15—20 t. Teiste kalastusviiside hulgas on Emajões levinud omapärasena kalapüük nn. krundaga (üksiku põhjaõngega) ja alles 20 aastat tagasi lagunes siin viimane sääsamaja, kus püüti kala nn. sääsavõrguga kellasignaali abil.

Emajõe peamine kalanduslik tähtsus seisneb selles, et ta on koos oma laia luhaga kogu Peipsi-Võrtsjärve basseini kaladele ülitähtis rändetee ja kudemispaik. Suurvelulhal lejad ülesjõge rännanud töenduskalad soodsaid koelmuid, kus nende kudemist miski ei häiri, maimudele aga on luhal ja vanajõgedes head kasvu- ja arenemistingimused. Seepärast sõltuvad kogu basseini kalasaagid ja -varud suurelt osalt otse Emajõest, selle suurveeludest ja luhaveekogudest. Samal põhjusel on jõe suudmealal ja alguses kevadisel kudemisajal keelatud igasugune kalapüük on vanajõgedes võrgupüük. Kaladele püsiva läbi-pääsu loomiseks jõe ja vanajõgede vahel süvendati aastatel 1959—1960 28 suurema vanajõe suudmed. Kalavarude säilitamise huvides on Roiu jõe äärde Haaslavale rajatud tiigimajand.

Kalanduse seisukohalt on Emajõe suurimaks probleemiks praegu Tartu linna negatiivne mõju jõevee reostamise ja liiga elava laeva- ning paadiliikluse kaudu. Linn on muutunud tõkkeks kalade rändetele ja sellest tingituna on Emajõe töenduslikud kalasaagid viimase 30 aasta jooksul umbes 25 korda vähenenud (1936. aastal püüti jõest 2000 ts, 1960. aastal aga kõigest 96 ts kala). Läbi Tartu ei randa enam ülesjõge peipsi siig, vimb, koha ja luts, ülemjooksul on tugevasti kahanenud säina, latika ja havi saagid, aga varem Emajões laialt levinud säga on tunnistatud koguni looduse mälestusmärgiks.

KIRJANDUS

L u m b e r g, A., 1956. Emajõe planktonist. Loodusuurijate Seltsi aastaraamat, 49. Tln. — R i i k o j a, H., 1956. Emajõe üldiseloomustus, selle luhaveekogud ja rajoneerimine. Loodusuurijate Seltsi aastaraamat, 49. Tln. — R i s t k o k, J., 1969. Emajõe vanajõed. TRÜ toimetised, 231. Zooloogia-alaseid töid V. Trt. — T r a a t, A., 1968. Ajalooline Emajõgi. Tln. — T ö l p, O., Emajõe bentosest. Loodusuurijate Seltsi aastaraamat, 49. Tln. — W e l l n e r, A., (toim.), 1924. Sisevete kaart. Sisevete uurimise andmed IV. Teedeministeeriumi väljaanne.

LÜHIÜLEVAADE PEIPSI-PIHKVA JÄRVEST

Leo-Peeter Kullus

Tartu rajoon asub tervikuna Peipsi-Pihkva vesikonnas, kusjuures Peipsi järv on rajoonile idapiiriks. Järv on mitmete kalurikolhooside püügipiirkond ja toormaterjali andjaks kalatöötlemise ettevõtetele Tartus ja Kallastel. Vesikonna suurima jõe — Suur-Emajõe (vt. lk. 47) kaudu avaldab Peipsi mõju kogu Tartu rajooni majandusele. Tänu Emajõeale on Tartu jõesadam suurimaks sisesadamaks Eesti NSV-s.

Kalarikkuse ning veeteena kasutamise tõttu on Peipsi-Pihkva järve teadusliku uurimise ajalugu soliidsetl pikk — ligi 120 aastat; kahtlemata on ta ka kõige põhjalikumalt ja süstemaatilisemalt uuritud järveks Eestis (lähemalt vt. Kullus, 1964; Remmel, 1964). Arvesse võttes Tallinnas ja tööstuslikus Kirde-Eestis kujunenud veepuudust ning seda, et senini on Peipsi veel reostamata, on järv pälvinud teadlaste tähelepanu ka loodusliku vee-reservuaarina (Kask, Velner, 1966).

Peipsi-Pihkva järve vesikond hõlmab Ida-Eestis ja Vene NFSV lääneosas kokku 47 800 km² suuruse territooriumi. Vesikonna pikkus põhjast lõunasse on 320 km, keskmine laius 150 km. Ala on võrdlemisi soostunud — soode all on 30—35%; sama palju ka metsi. Järvede alla (ilma Peipsi-Pihkva järvet) jääb umbes 2% vesikonna pindalast. Hüdrograafiline võrk on siin suhteliselt tihe — 0,25 km/km². Järve suubub ligikaudu 30 jõge ja oja, kuid peaaegu kolmveerand vesikonnast langeb siiski kahe suurema jõe — Velikaja (25 000 km²) ja Suur-Emajõe (9960 km²) jõgikonna arvele. Järvest voolab välja ainult Narva jõgi, mis suubub Soome lahte.

Tänu Atlandi ookeani ja Läänemere lähedusele on kliima vesikonna piirides üldiselt pehme, kuid vabariigi teiste

osadega võrreldes märksa kontinentaalsem. Selle kinnituseks võib tuua vabariigis registreeritud suurima öhu temperatuuri amplituudi — 76° (33° kuni -43°), mis on saadud Väraska vaatlusposti andmetel. Vesikonna aastane sademete hulk kõigub 600—690 mm vahemikus, sajupäevi on aastas 180—200. Domineerivad lõuna- ja läänekaarte tuuled keskmise tugevusega 3—4 palli.

Peipsi-Pihkva järv ise koosneb kolmest osast. Põhjas laiub Peipsi, mis moodustab 75% järve üldpindalast; lõunapoolne osa (20%) kannab Pihkva järve nime, neid kahte peamist järveosa ühendav kitsas osa (5%) on tuntud Lämmijärvena. Järve pindala paljuaastase keskmise veeseisu juures (30,04 m BS)¹ on 3566 km², veemassi ruumala sama veeseisu puhul on 25,21 km³ (Eipre, 1964).

Peipsi-Pihkva järve suurimaks pikkuseks on 143 km, suurim laius on ligi 49 km, keskmine laius 24,6 km. Keskmisele veeseisule taandatuna on järve keskmiseks sügavuseks 7,1 m. Kõige sügavam on Peipsi järv (umbes 8 m), kusjuures tema suurimaks sügavuseks on 12,9 m. Pihkva järv on madalam, sügavused on valdavalt 3—5 m vahemikus. Lämmijärv on hoopis madal (2—3 m), kuid siia jääb Peipsi-Pihkva järve suurim sügavus — 15,3 m, see on mõõdetud Mehikoorma kohal asuvas piklikus süvendis (Kullus, 1969).

Järves on 29 saart kogupindalaga 25,8 km² (välja arvatud ligi 40 Velikaja delta saart). Saared paiknevad kõik järve lõunapoolses osas. Suuremateks on Kolpino saar (11,02 km²), Piirissaar (7,39 km²) ja Kamenka (3,38 km²) (Соколов, 1941).

Peipsi veetasemete režiimi on üksikasjalikult käsitletud T. Eipre (1964). Nimetatud tööst on pärit ka eespool esitatud paljuaastase keskmise veeseisu kõrgus. Iseloomulik on, et Peipsi veeseis muutub aasta kestel ja ka paljuaastaste perioodide jooksul. Täheldatav on kõrg- ja madalveega aastate perioodiline vaheldumine, mida A. Velner (1940) seletas Päikese aktiivsuse korrapärase muutumisega. T. Eipre andmetel oli kõrgeim aasta keskmine veeseis (30,75 m BS) 1924. aastal, madalaim aga 1940. aastal (29,26 m BS); amplituud seega 149 cm.

Jaauarist märtsiini ja augustist oktoobrini on üldreeglinas igal aastal madalveeperioodid, suurvesi esineb aprill.

¹ BS = Balti süsteemis.

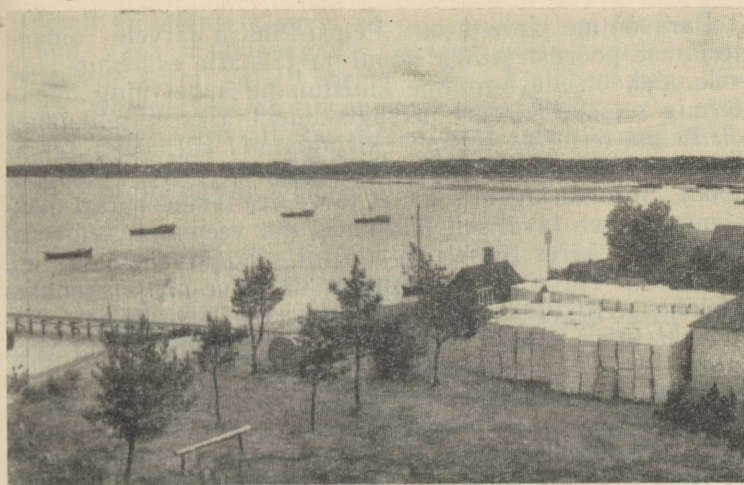
list juunini ja novembris-detsembris. Kevadise suurveega kaasnevad tavaliselt ka aasta kõrgeimad veeseisud. Kuu keskmiste veeseisude amplituud on paljuaastaste andmete põhjal 46 cm (märtsis on miinimum — 31,06 m BS ja mais maksimum — 31,52 m BS). Ajavahemikus 1921—1934 mõõdeti kõrgeim veeseis (31,75 m BS) Mustvees 12. mail 1924. aastal, madalaim (28,72 m BS) aga 7. novembril 1964. aastal. Seega on suurimaks veeseisu kõikumise amplituudiks 303 cm. Sellele vastavalt muutub järve pindala 3474—4328 km²-ni, s. t. rohkem kui 850 km² võrra.

Veeseisu tõusmisel kõrgemale paljuaastastest keskmisest hakkab järv ümbritsevaid maismaa-alasid üle ujutama. Kõige intensiivsemaks üleujutuste kasvu vahemikuks on veeseisud 30,00 kuni 30,70 m BS, mille piirides nn. uputusala kasv moodustab 450 km². 1924. aastal oli üle ujutatud 762 km² maismaad.

Kuna suurim Peipsisse suubuv jõgi, Velikaja, suubub järve selle äärimises lõunatipus ja ka teised veerikkamad jõed (Suur-Emajõgi, Vöhandu, Piusa, Želtša jt.) voolavad järve lõunapoolsesse ossa, siis on veepind Velikaja suudmest Narva jõe lähteni piki järve dünaamilist telge mõnevõrra kaldu. Paljuaastased keskmise veeseisu andmed näitavad, et Velikaja suudmes on veepind 2 cm võrra kõrgemal kui Pihkva järves, viimase veepind on 1 cm võrra kõrgemal kui Lämmijärves ja selle veepind omakorda on 2 cm võrra kõrgemal Peipsi veepinnast. Jõe väljavoolu mõjul püsib Narva jõe lähtes nn. depressioonilehter, mistõttu Vasknarva vaatluspostis (päris jõe alguses) on veepind veel 3 cm võrra madalam Peipsi omast. Seega ulatub veepinna kõrguste vahe järve äärmiste punktide vahel keskmiselt 8 cm-ni. Suurveeperioodil on veepinna kalakus tublisti suurem. Näiteks 1. aprillil 1953. aastal oli veepinna kõrguste vahe Bolšaja Listovka (Pihkva järves) ja Vasknarva vaatluspostide vahel tervelt 32 cm.

Tugevate püsivasuunaliste tuultega kaasneb järves nn. aju-pagu nähtus, mille mõjul veepinna kõrguste vahe võib vastaskallaste juures ulatuda enam kui 20 cm-ni. Suviti on siin täheldatavad järskudest õhurõhu muutustest tingitud seisvad lained, mille maksimaalne amplituud ulatub kuni 35 cm-ni.

Peipsi lainetus on laevameestele külialtki ebameeldivaks nähtuseks, sest lained kasvavad väga ruttu ning on sagedased ja järsud. O. Jelissejeva (1960) andmetel võib

Peipsi (Lämmijärv) Mehikoorma juures. I. Kala foto

tugevate tuulte korral laine kõrgus olla kuni 2,8 m. Tavalistel lühiajaliste tormituulte korral on lainete kõrgus avajärvel siiski väiksem (1,2—1,5 m).

Teoreetiliselt peaks Peipsi-Pihkva järves esinema püsiv, Pihkva järvest Narva jõe lähte suunas kulgev hoovus. Paraku pole sellist hoovust olemasolevate vahenditega (liiga suure algkiirusega tiivikutega) suudetud kindlaks teha. Lõunast põhja suunduvat hoovust on registreeritud jää all ainult kevadise suurveeperioodi algul järve kitsamates kohtades (Mehikoorma ja Piirissaare lähistel. Se-niste vaaliusandmete põhjal domineerivad Peipsi-Pihkva järves nn. tuulehoovused. Erineva suunaga tuuled tekitavad järves mitmesuguseid ringhoovusi (Каллеярв, 1969). Omapärane on hoovuste režiim Lämmijärves, kus domineerivad lõuna—põhja- ja põhja—lõuna-suunalised hoovused, s. t. kas Peipsist Pihkva järve või vastupidi.

Peipsi-Pihkva järve termiline režiim sõltub eelkõige Päikese kiirgusrežiimist, mille mõju on kogu järve ulatuses enam-vähem ühesugune. Järve eri osades mõningaid termilisi iseärasusi põhjustavad erinevused nende veemas-side ruumalas, samuti sügavuste jaotumise ja meteoroloogiliste protsessidega kaasneva vee mehaanilise segunemise erijooned.

Paravöölme järvena on Peipsi-Pihkva järvele omane termilise pöördstratifikatsiooni ja jääkatte esinemine talvekuudel, otsene termiline kihistumine suvel ning homotermia seisund kevad- ja sügiskuudel. Üksikasjalikumalt on Peipsi termilist režiimi kirjaldatud käesoleva artikli autori ja L. Merila ühises artiklis (Куллус, Мерила 1966). Siin märkigem seda, et järve vee temperatuuri maksimum esineb tavaliselt juulikuus, mil veepinna temperatuur kalda ääres tõuseb 25—26°-ni, avajärvel 21—22°-ni. Suhteliselt kõrge on temperatuur ka järve põhjalähedases veekihis, eriti Pihkva ja Lämmijärves. Järve oluliseks erijooneks tuleb lugeda ka seda, et jää tekkmise alguseks jahtub kogu järve veemass peaaegu 0°-ni. Jäälagunemise alguseks aga tõuseb vee temperatuur (alates põhjalähedastest kihist) 3°-ni ja isegi üle selle.

Enamiku jäämoodustiste teke algab novembri esimese ja teise dekaadi vahetusel kõigis järve osades peaaegu samaaegselt (Kullus, 1964b). Suurema veemassiga Peipsi aeglasema jahtumise tõttu jääb Peipsi jääkaane alla siiski ligi kaks nädalat hiljem kui Lämmi- ja Pihkva järv. Tavaliselt on detsembri lõpuks kogu järv jääkattes.

Jää paksus Peipsi-Pihkva järves kasvab talve lõpuks keskmiselt 0,5—0,8 m-ni. Liiklemist talvisel Peipsil raskendavad jääpraod, mis tugevate pakaste korral on kuni 2 m laiad. Jääpraod moodustavad teatud süsteemi, mis enamasti korraldub igal talvel.

Jääkatte lagunemine algab Lämmi- ja Pihkva järves aprilli keskel, kuu lõpupoole ka Peipsis. Mai esimeses dekaadis vabaneb kogu järv jääst.

Peipsi-Pihkva järve veebilansi komponentideks on sissevool jõgede kaudu, mis moodustab keskmiselt 11,1 km³ (83% tuluosast), järvepinnale langevad sademed — 2,0 km³ (17% tuluosast) väljavool Narva jõe kaudu — 11,5 km³ (87% kuluosast) ja auramine veepinnalt — 1,7 km³ (13% kuluosast). Erinevatel aastatel, olenevalt ilmastikutingimustest, veebilansi komponentide omavaheline suhe muutub. Bilansi kulu- ja tuluosa omavahelise suhte ja järve veemassi ruumala võrdlusest selgub, et järve kogu veemass uueneb 2—2,5 aasta jooksul.

Suhteliselt suure veemassi tõttu on Peipsi-Pihkva järv suure hüdrokeemilise inertsusega. Vee mineraalainete sisaldus muutub sesoonselt vähe, gaaside ja biogeensete ainete sisaldus rohkem. Hapnikku leidub Peipsi vees ta-

valiselt küllaldaselt, suvel on pinnakihi üle küllastunud. Vaba süsihappegaasi sisaldus vees on tuulevaiksete ilmade korral küllalt kõrge, eriti põhjalähedastes kihtides. Biogeenseid aineid leidub Peipsi-Pihkva järve vees küllaldaselt, välja arvatud nitraatne lämmastik, mis inter-siivse fotosünteesi perioodidel võib pidurdada fütoplanktoni arengut järves (Куллус, Мерила, 1966).

KIRJANDUS

- Eipre, T., 1964. Peipsi-Pihkva järve veeseisud. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1963. Tln. — Kask, M. ja Velner, H., 1966. Kõik vajavad vett. Rahva Hääl, 24. nov. — Kullus, L., 1964a. Peipsi-Pihkva järve uurimisest ajavahemikul 1850—1917. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1963. Tln. — Kullus, L., 1964b. Peipsi-Pihkva järve jäärežiimist. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1963. Tln. — Kullus, L.-P., 1969. Milline on Peipsi suurim sügavus? Eesti Loodus, nr. 9 — Remmel, L., 1964. Ülevaade Tiirikoja Hüdrometeoroloogilise Järvejaama tööst. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1963. Tln. — Wellner, A., 1940. Veepinnad Narva jõe ja Peipsi järve vesikonnas 1929.—1958. a. Loodusvarade Instituudi avaldised, 6. Tln. — Елисеева О. Н., 1960. Расчет и прогноз высоты волны на Чудском озере. Eesti Loodusvarade Instituudi avaldised, 6. Tln. — Каллеярв Т. О., 1969. О течениях Чудско-Псковского озера. Дипломная работа. (Рукопись в библиотеке кафедры географии ТГУ). — Куллус Л. П. и Мерила Л. А., 1966. Данные по изученности, гидрометеорологическому и гидрохимическому режимам Чудско-Псковского озера. В сб. Гидробиологические исследования, IV. Таллин. — Соколов А. А., 1941. Чудско-Псковское озеро, М. — Л.

TÄHELEPANEKUID ELVA ÜMBRUSE FAUNAMUUTUSTEST

Vadim Želnin

Eesti NSV-s, sealhulgas ka Elva ümbruskonnas, on toimunud viimase 30 aasta jooksul suured muudatused ka looduses. Põllumajanduse kollektiviseerimine tõi kaasa väikeste põldude liitmise kolhooside, sovhooside ja katsemajandite põllumassiivideks. Kadusid piirikraavid, põllupeenrad, ühendati tillukesed karjamaad, jäi hõredalt teid talude ja põldude vahele.

Viimaseil aastail on maastikupilt veelgi uuenenud suurte maaparandustööde tõttu. Soode ja võsastike asemele rajatakse kultuurkarjamaad ja -heinamaad. Kaob veelgi kraave, linalootiike, pisikesi karjääre. Kasutatavamaid teid laiendatakse ja asfalteeritakse; neil vuravad loendamatud autod. Põldudel mürisevad traktorid, kombainid, transportöörid. Hobune on sõiduvahendina üsna haruldane ja ka tööjõuna põllumajanduses väheneb ta tähtsus iga aastaga. Suurtel magistraalidel on hobuliiklus koguni keelatud.

Ainult veidi rohkem kui veerandsajandise ajalõigu jooksul looduslikus keskkonnas toimunud muutused on inimestele, kel pole kaugemast ajast mälestusi, sageli raskesti ettekujutatavad. Tihti ei tunta ka loodusnähtustevahelist n.-õ. tasakaalu, nähtustevahelisi seoseid. Nende muutmisega inimese poolt kaasnevad suured muudatused looduses, sealhulgas taimkattes ja loomastikus. Nii on tänapäeval teistsugune kui varem ka Elva ümbruskonna fauna liigiline koosseis, arvukus ja levik.

Imetajaist olid Elva kandis varemalt arvukamad hall ja valge jänes, rebane, mäger, nugis, tuhkur, kärp, saarmas, nirk. Esines veel metskits, põder, harvemini hunt. Väga arvukalt esines Elvas ja ümbruskonnas oravaid, keda nüüd

tublisti harvem kohtab. Selle peamiseks põhjuseks on nugiste arvukuse tõus ning hulkuvate kasside ja isegi huli-
gaanide hävitustöö. Peaaegu miinimumini on viidud hun-
tide arv; haruharva eksivad siia mujalt tulnud üksikud
isendid. Teiste eelpool nimetatud loomade arvukus on
tõusnud. Väikseid imetajaid on enam-vähem endisel
hulgal.

Aastate eest olid rebase-, tuhkru-, naaritsa-, samuti muti-
nahad kallid; see innustas kohalikke jahimehi neid loomi
püüdma. Viimaseil aastail on nahkade hinnad alanenud;
rebaste ja tuhkru- püüdmisest enam eriti huvitatud ei
olda, mistõttu on nende arvukus tunduvalt tõusnud. Eriti
on suurenenud rebaste arvukus. Looduskaitseidee leviku ja
salaküttimisega võitlemise tulemusena on suurenenud ka
põtrade arv. Tihti käivad põdrad asulais, uitavad teedel ja
isegi teevad kahju metsanoorendikele. Aeg-ajalt tuleb
reguleerida ka metssigade arvukust. Neid on taas elama
asunud asulategi lähedusse. Ilveste arv on viimastel aastel
vähenenud.

Zoologia ja Botaanika Instituudi initsiatiivil toodi
meile kährikkoer ja ondatra (piisamrott). Kährikkoerad
paljunesid väga kiiresti ja on praegu kohati lausa nuhtlu-
seks lindudele. Kiiresti paljunes ka ondatra. Viimasel on
aga saarma näol vaenlane, kes ta arvukust reguleerib.

Linnud on meid ümbritseva looduse hästi nähtavaks ja
kuuldavaks ehteks. Nüüd on väheseks jäänud hallvaresed,
kellede massilist esinemist minevikus vanemad inimesed
hästi mäletavad. Kümned tuhanded hallvaresed pesitsesid
Elva männikuis ja Tartu lähedal (Piiri männikus Variku
peatuse juures). Ööbimiskohast lennati varahommikul
põldudele ja teedele (korjati terakesi ka hobusesõnnikust).
Enamik eelistas maale toidukohtadena suuri asulaid, eriti
Tartut. Siin tulid arvesse turg (hobusesõnnik), tapamaja
(jäätmel), mitmed jahuveskid ja viljasilo (teravili).
Minu andmeil on vareste toiduks peamiselt teravili või
selle jäätmel (üle 80%). Varestel hiigelparvi enam ei
esine, neid pole talvel ega ka suvel. Põhjuseks on kätte-
saadava toidu puudus ja asjaolu, et jahimehed saavad
varestel jalapaaride eest preemiapunkte. Samuti on vähe-
nenud mustvarestel arv, kuid nende tekitatud kahju keva-
distele teraviljakülvidele on veel üsna suur.

Kuldnoorkade arvukus on suurenenud inimeste hoolitsuse
tõttu (pesakastid aedades, parkides, metsaparkides, loodus-

kaitsealadel jne.). Kuldnokka peetakse pooleldi kodulin-
nuks: ta ju pesitseb linnades, alevikes, aedades. Kuid on
ka teada kuldnoka peletav mõju väiksematele aedlindudele
(lehelinnud, põosalinnud jt.), kes väldivad kuldnokkade
pesitsuspaikade naabrust. Endine on vintlaste arvukus,
varblaste hulk on kuldnokkade tõttu ja moodsamate hoo-
nete leviku mõjul vähenenud. Lõolastest on põldlõokeste
ja tuttlõokeste arvukus endine, tunduvalt on vähenenud
nõmmelõokeste arv.

Võsastunud alade vähenemine, aedade kultuuristamine
ja umbrohutõrje vähendasid tunduvalt väikeste lindude —
kärbsenäpp, västrikud, lehelinnud, soolinnud, põosalin-
nud, ööbik jt. — arvukust. Maal vanade hoonete asemele
uusehituste püstitamise tagajärjel kahanes pääsukeste
arv.

Rohkem kui varem on rästaid. Mõni aasta tagasi hak-
kasid meil pesitsema muusträstad. 1940. aastaga võrreldes
on tõusnud kolmekordseks kadaka- ehk hallrästa arvukus;
see on seotud hallvareste vähenemisega. Nagu kuldnokki
on ka kadakarästas julge lind. Inimest kartmata pesitseb
ta kõikjal. Ta peamiseks vaenlaseks on hallvares, kes
hävitab rästamune ja lennuvõimetuid poegi, oodates
nende pesast väljalendu (pesast lahkudes lendavad rästi-
pojad vaevaliselt, varjuvad paar päeva maas ja harjutavad
lendu).

Ümbruskonna eksootilisema värvikirevusega linnud
vainukägu ja siniraag, kes pesitsesid liivastel aladel, on
viimastel aastatel täiesti kadunud. Siniraagu oli nähtud
vaid kord Aru metsas (üks isend). Nende ilusate lindude
peamiseks toiduks olid sitasitikad, kellede hulk omakorda
langes hobuste arvu vähenemisega. Kuna väikesi linnuke-
si esineb harvemalt, leiab kägu ikka vähem pesi, kuhu oma
munad poetada. Nii on ka käo arvukus vähenenud.

Elva kandis puudub ka varem siin nii harilik suur
kassikakk. Talvel olid kassikaku peamiseks toiduks hall-
varesed, samuti pidas ta lugu oravaist. Tänapäeval pole
kumbagi kassikakule piisavalt. Kullilistest kadus ümbrus-
konnast peaaegu täiesti tuuletallaja.

Muutusi on ka veelindude arvukuses. Partidele, püttil-
dele, kauridele jt. pole meie järved pesitsuspaigaks küllalt
vaiksed. Nad on tulvil puhkajaist, kes suplevad ja sõida-
vad paatidega. Kiivitaja, koovitaja ja tikutaja «kolisid»

heinamaadelt kultuurmaadele, põldudele, ja on meil muutunud kultuurmaastike elanikeks. Kahetsusväärne on kanaliste olukord. Intensiivse ja tihti mõtlematu jahipidamisega hävitati metsise ja tedre mänguplatsid. Eriti kannatasid tedred. Suurel hulgal hävitavad nende lindude mune ja lennuvõimetuid poegi rebased ja kährikkoerad. Ümbruskonnast on kadumas veel rabapüü ja laanepüü. Järjest vähesemaks jääb põldpüüsid ja põldvutte jällegi eeskätt rebaste, kährikkoerte ja hulkuvate kodukasside rohkuse tõttu.

Tuntumatest putukatest on peale mainitud sitasitika vähenenud kimalaste arvukus (hävitati nende pesitsemiskohad — põllupeenrad). See tõi kaasa ristikheinaseemne saagikuse languse, sest kimalased on parimad ristikutolmeldajad. Sellega on omakorda seoses ristiku meesaagi vähenemine ja mitmete liblikaliikide muutumine haruldaseks.

Näeme, et loodusnähtused on üksteisega otseses seoses, mille taasakaalu võiks inimene mõistlikumalt reguleerida, tunnetades, missuguseid kahjulikke tagajärgi meie elukeskkonnas tekitavad mõtlematud teod looduse suhtes.

Vellavere küngastik, I. Kala foto.

UGANDI ASUSTAMISEST

Silvia Lau

Muiste Ugandimaa piiride küsimus on jäänud tänapäevani vaieldavaks. Ugandi tuumikala on aga hõlmanud praeguse Tartu rajooni lõuna- ja Valga rajooni kirdeosa, ulatudes Emajõest üle Otepää kõrgustiku kuni Mustjõe ürgoruni. Selle piirkonna asustuse kujunemist võime arheoloogilise materjali abil jälgida üsna kaugest minevikust alates.

Mesoliitikumis oli kindlasti elanikke Kagu-Eesti loode- ja põhjapoolsel äärealal, Võrtsjärve ja Emajõe vesikonnas. Nii vanu leide ei ole seni teada Kagu-Eesti siseosadest. Sealsed vanimad asutusjäljed on pärit neoliitikumist, alates III aastatuhandest e.m.a., ja need on seotud Võhandu jõega. Võhandu ülemjooksul ja Tamula järve ääres on avastatud kolm noorema kiviaja asulakohta (Kääpa, Villa, Tamula), kus on elatud, kuigi mitte pidevalt, ka II aastatuhandel e.m.a.

Neoliitikumi lõpu, pronksiaja ja rauaaja alguse jooksul on Kagu-Eestisse nii ida kui ka lõuna poolt tulnud küll korduvalt elanikke juurde, kuid sellele vaatamata on see piirkond jäänud hõredalt asustatuks kuni meie ajaarvamise esimeste sajanditeni. Selle peamiseks põhjuseks olid Kagu-Eesti looduslikud tingimused.

Teatavasti on suur osa Kagu-Eestist ebaühtlase reljeefiga, kus künklikud kõrgustikud vahelduvad soiste ning liivaste aladega. Looduslike karjamaade vähesus ei soodustanud siin asustuse tihenemist varasel metalliajalgi s. o. ajaarvutuse-eelsel viimasel aastatuhandel, mil küttimise ja kalastamise asemel omandas suurema tähtsuse koduloomakasvatus ja algeline maaviljelus. Asustus jäi endiselt püsima samade veekogude äärde, kus olid asetsenud neoliitiliste küttide ja kalurite eluasemed. Nii on avastatud varase metalliaja asulakoht Võhandu jõe ääres Villa neo-

liitilise asulakoha lähedal; samaaegset keraamikat on leitud Võhandu alamjooksult Räpina lähedalt Ruusast. Asustatud oli ka Võrtsjärve idakallas. Siit, Rannu lähedalt Vehendist on teada rühm kivikirstkalmeid. Üldiselt on aga arheoloogilised andmed nii selle kui ka eelneva perioodi kohta liiga lünklikud ega suuda asustuse levikust anda konkreetsemat ettekujutust.

Asustus hakkas märgatavalt tihenema alles sellest ajast peale, kui rahvastiku põhiliseks elatusalaks muutus maaviljelus. Vastavalt sellele võeti kasutusele tolleaegseks maaharimiseks sobivaid alasid, mida leidis eeskätt kõrgustike nõlvadel. Nii Haanja kui Otepää kõrgustikku ümbritseb kergete liivmuldade vöönd, mida oli I aastatuhande algupoole algelise tehnilise taseme juures kergem harida. Nähtavasti seetõttu leviski asustus esmajoones just kergete liivmuldadega maadel. Peamisteks tõenditeks selle aja asustus kohta on tarandkalmed. Nii asustati 2. sajandil Haanja kõrgustiku läänejalami ja Mustjõe vaheline ala, kuhu sel ajal tekkis rühm tarandkalmeid. Kuna selle piirkonna eelneva perioodi asustuse kohta on andmeid napilt, siis näib olevat tõenäoline, et siia, Koiva lisajõe Mustjõe idakaldale, siirdus rahvast lisaks mööda Koivat Vidzeme põhjaosast, mis oli juba varem suhteliselt tihedalt asustatud.

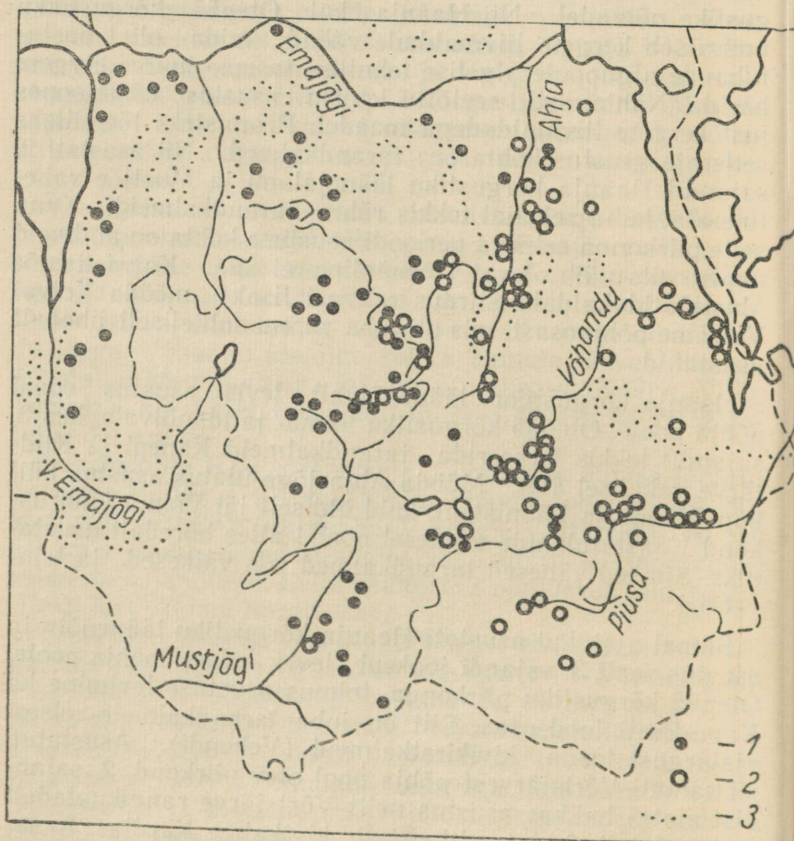
Haanja kõrgustiku läänenõlvalt levis asustus edasi põhja poole. Otepää kõrgustiku lõuna- ja idanõlvale, kus 3. sajandil tekkis terve rida tarandkalmeid Kanepi ja Kiidjärve vahelisel alal. Mööda Ahja jõge ulatus asustus küll kuni Võnnu ja Läänisteni, kuid üldiselt jäi Võnnu ümbruskond I aastatuhande esimesel poolel alles hõredalt asustatuks. Siinsed vähesed tarandkalmed on väikesed ja leiuvaesed.

Samal ajal, kui asustati Haanja kõrgustiku läänenõlv ja asustus sealt 3. sajandi jooksul levis edasi põhja poole, Otepää kõrgustiku piirkonda, toimus asustuse levimine ka Kagu-Eesti loodeosas. Siit on juba tarandkalmete-eelsest ajajärgust teada kivikirstkalmeid (Vehendi). Asustatud oli samuti Võrtsjärvest põhja pool olev piirkond. 2. sajandist alates hakkas asustus neilt Võrtsjärve rannikualadelt levima laiali. 2. sajandil rajati kivikalme Kardlas. 3. sajandi algul tekkisid suured panusterikkad kalmed Nõo ja Kambja ümbruskonnas. 3. sajandi jooksul võeti kasutuse-

le juba Emajõe ja Otepää kõrgustiku vaheline viljakas piirkond.

Aegapidi nihkus asustus Otepää kõrgustiku keskosa poole. Rühm kivikalmeid on teada Pikkjärve ja Valgjärve ümbruses. Neist saadud leiud kuuluvad juba I aastatuhande keskpaika. Umbes samal ajal võeti kasutusele ka Otepää linnamägi.

Seega on Otepää kõrgustiku nõlvad saanud oma elanikkonna kahest suunast — Nõo ja Kambja vaheline ala eeskätt loode poolt, kõrgustiku lõuna- ja idanõlv aga lõuna poolt, Haanja kõrgustiku läänejalamil olevast asustuskes-

Tarandkalmete ja kääbaste levik Kagu-Eestis I aastatuhandel.
1 — tarandkalmete, 2 — kääbas, 3 — kõrgustiku piir.

kusest. Asustuse sellist kujunemist kinnitavad arheoloogilise materjali kõrval ka keele andmed. On ju tartu murde loodemurrakuteski põhja-eeesti keelemurdele omaseid jooni, mis võidi siia tuua Võrtsjärvest ja Emajõest põhja poolt tulnud asukate poolt.

Otepää kõrgustiku läänejalami ja Väike-Emajõe nõo vahelise ala asustamiskäigu kohta on siinsete kalmete vähese uurimise tõttu andmeid esialgu napilt. Võib arvata, et siia on tulnud elanikke nii lõuna kui ka põhja poolt.

3. sajandi jooksul on Kagu-Eestis põhja poolt tulnud elanikud lõuna poolt asunutega niivõrd kokku sulanud, et hiljemalt sama sajandi lõpul moodustab siinne kivikalmeteala ühtse hõimupiirkonna, mis ulatub Emajõest Võru ja Mustjõe ürgoruni. Ida suunas on kivikalmed levinud Ahja jõgikonnani. Siit ida poole meil andmeid asustuse kohta ei ole. Alles I aastatuhande keskpaigast peale ilmusid siia uut liiki muistised — kääpad, mis on levinud eelkõige pikki Peipsi ja Pihkva järve suubuvaid jõgesid, ulatudes kuni kivikalmetealani. Võib arvata, et mööda neid jõgesid tuli ida poolt Kagu-Eesti idaossa juurde rahvast, kes sulas kokku siin varem asunud elanikkonnaga. Kääbaste levikuala rahvastik erineb oma materiaalselt kultuurilt tunduvalt kivikalmeteala hõimudest, mistõttu neid tuleb pidada etniliselt mõnevõrra erinevateks.

I aastatuhande lõpusajanditel ja II aastatuhande alguses asustus mõnevõrra tihenes ja laienes kõrgustike siselade suunas, kuid põhilised asustuspiirkonnad olid välja kujunenud I aastatuhande esimese poole jooksul.

Otepää kõrgustiku ümbruses kujunenud hõimuala erines muust Kagu-Eestist veel hiljemgi selle poolest, et siin püsis kivikalmetesse matmise traditsioon II aastatuhande alguseski. See piirkond kujunes ka muistse Ugandi maakonna tuumikalaks.

TARTU RAJOONI ASULASTIKUST

Endel Varep

Eesti NSV asulastikku on geograafilisest aspektist veel suhteliselt vähe uuritud. Tõsi küll, viimastel aastakümnetel on ilmunud mitmeid uurimusi linnade ning teiste linnaliste asulate kohta, maa-asulaid aga on veel vähe üksikasjalikult tundma õpitud. Ka käesolevas töös, milles käsitletakse Tartu rajooni asulaid, on võimalik artikli piiratud mahu tõttu vaadelda küsimust ainult üldiselt. Kõne all oleva rajooni linnade ning maa-asulate üksikasjalikum uurimine ootab veel tegijaid.

Rahvaarv ja rahvastiku tihedus

Tartu rajoonis elas 1969. aasta 1. jaanuari andmeil 51 613 inimest. Tartu linnas oli samal ajal 87 092 elaniku, seega ulatus rajooni ja linna elanike arv 138 705 inimeseni. Sellest arvust moodustas linnarahvastik, s. o. Tartu, Elva ja Kallaste elanikkond (94 970 inimest) 68,5%, maarahvastik (43 735 inimest) aga 31,5%. Seega elab Tartu linna ja rajooni rahvastikust ligikaudu kaks kolmandikku Tartu linnas ning ainult üks kolmandik maa-asulates ning rajooni kahes väikelinnas. Rahvastiku tihedus Tartu rajoonis (ilma Tartu linnata) on kaasajal 17,0 inimest km^2 kohta. Kui jätta arvestamata ka Elva ja Kallaste linn, saame Tartu rajooni maarahvastiku tiheduseks 14,4 inimest km^2 , mis on ligi kolmandiku võrra suurem vabariigi keskmisest (10,4 in./ km^2).

Tartu rajoon sarnaneb oma rahvastiku paiknemise ning linna- ja maarahvastiku jaotumise suhtes mõnevõrra Harju rajooniga. Kummagi rajooni keskuseks oleva linna elanike arv ületab märgatavalt vastava rajooni elanike arvu

(Tartu 1,7 korda, Tallinn isegi 4,6 korda); mõlema linnä ümber on kujunenud võrdlemisi tihe satelliitasulate võrk. Harju rajoonis on rohkem väikelinnu ja aleveid, mistõttu rahvastiku tihedus (ilma Tallinnata 18,4 in./km²) on mõnevõrra suurem kui Tartu rajoonis. Maarahvastiku tihedus on mõlemas rajoonis peaaegu võrdne (vastavalt 14,4 ja 14,3 in./km²); vt. tabel 1.

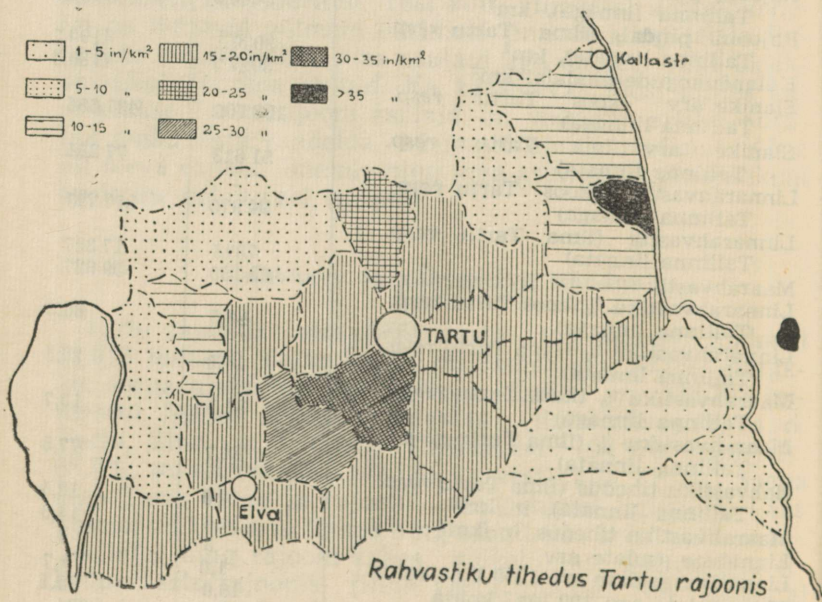
Tabel 1

Võrdlevaid andmeid Tartu ja Harju rajooni rahvastiku ja asulastiku kohta (seisuga 1. jaan. 1969)

	Tartu raj.	Harju raj.
Rajooni pindala (koos Tartu resp. Tallinna linnaga), km ²	3063,5	4335,8
Rajooni pindala (ilma Tartu resp. Tallinna linnata), km ²	3039,1	4190,7
Külanõukogude pindala, km ²	3027,7	4136,3
Elanike arv (koos Tartu resp. Tallinna linnaga)	138 705	437 654
Elanike arv (ilma Tartu resp. Tallinna linnata)	51 613	77 284
Linnarahvastik (koos Tartu resp. Tallinna linnaga)	94 970	377 727
Linnarahvastik (ilma Tartu resp. Tallinna linnata)	7878	17 357
Maarahvastik	43 735	59 927
Linnarahvastiku % (koos Tartu resp. Tallinna linnaga)	68,5	86,3
Linnarahvastiku % (ilma Tartu resp. Tallinna linnata)	15,3	22,5
Maarahvastiku % (koos Tartu resp. Tallinna linnaga)	31,5	13,7
Maarahvastiku % (ilma Tartu resp. Tallinna linnata)	84,7	77,5
Rahvastiku tihedus (ilma Tartu resp. Tallinna linnata), in./km ²	17,0	18,4
Maarahvastiku tihedus, in./km ²	14,4	14,3
Linnaliste asulate arv	3	7
Linnaliste asulate arv 1000 km ² kohta	1,0	1,7
Maa-asulate arv 100 km ² kohta	16,6	15,1
Maa-asulate arv	504	624
Keskmine elanike arv maa-asulas	87	96

Rahvastiku tiheduse suhtes esineb Tartu rajoonis küllalt suuri erinevusi. Kui analüüsida olemasolevaid andmeid külanõukogude lõikes, ilmneb, et kõige hõredamini on asustatud Võnnu külanõukogu territoorium (4,8 in./km²). Järgnevad Laeva kn. (5,1 in./km²), Vara kn. (5,6 in./km²),

Rannu kn. (8,7 in./km²) ja Mehikoorma kn. (9,8 in./km²). Need on külanõukogud, mille piiridesse jääb laialdasi inimtühje soid ja metsi (vt. lk. 12 jj). E. Varep. Tartu rajooni maastikud). Keskmisest hõredamini (10–15 in./km²) on asustatud ka Alatskivi, Koosa ja Puhja külanõukogu, mis osalt samuti hõlmavad tühje kõnnumaid. Enamikus külanõukogudes (Elva, Haaslava, Kambja, Konguta, Luunja, Mäksa, Rõngu, Tartu, Tähtvere ja Ulila) on rahvastiku tihedus 15–20 in./km². Tihedamini on rahvastatud Tartu lähem ümbrus: Äksi kn. (21,8 in./km²), Nõo kn. (27,2 in./km²) ja Lemmatsi kn. (33,1 in./km²). Kõige tihedamini on asustatud mõned piirkonnad Peipsi rannikul: Piirissaare kn. (43,5 in./km²) ja Peipsiääre kn (100,7 in./km²).

Asulate arv ja suurus

Tartu rajoonis on ametliku jaotuse kohaselt kolm linnä (Tartu, Elva ja Kallaste) ning 504 maa-asulat (seisuga 1. jaan. 1969). Seega tuleb rajoonis 1000 km² kohta ainult üks linnaline asula, mis on märgatavalt väiksem vabariigi keskmisest ning 16,6 maa-asulat 100 km² kohta, mis on lähedane vabariigi keskmisele.

Tartu on elanike arvult (87 092 inimest) vabariigi linnade hulgas teisel kohal. Linna elanike arv on viimastel aastakümnetel pidevalt, kuid võrdlemisi mõõdukalt kasvanud (146,3% 1. jaan. 1941. a. seisuga võrreldes). Tallinna (360 370 elanikku) kasvutempo on Tartuga võrreldes olnud võrratult kiirem (204,9%). Palju kiiremini on kasvanud näiteks ka Kohtla-Järve ja Narva, mis elanike arvult (vastavalt 67 027 ja 52 536 el.) on jõudnud küllaltki lähedale Tartule. (Elva (6 253 elanikku) kuulub Eesti väikelinnade hulka; linna elanike arv on sõjajärgsel perioodil kasvanud ligi kolmekordseks. Kallaste (1625 elanikku) on vabariigi väiksemaid linnu; elanike arvult jäävad Kallasteist maha veel ainult Suure-Jaani ja Mustla. Kallaste elanike arv on sõjaelse perioodiga võrreldes pisut vähenenud.

Tartu rajooni maa-asulate arv vajab mõnevõrra korrigeerimist. Ametlikus jaotuses on mõned külad jaotatud kahe majandi (Kõivu k. Luunja kn.-s), kahe külanõukogu (Aakaru, Ivaste, Kanna, Karijärve, Küti-Sipe, Lauri, Paluküla, Rannaküla, Räni-Õsso, Vasula ja Viira küla) või isegi kahe rajooni vahel (Ibaste ja Vissi k.) ning esinevad ametlikus arvestuses kahe eraldi asulana. Mõnes külanõukogus (näit. Tähtveres) on aga suure piirkonna külad koondatud ühe nime alla, kuigi on tegemist eraldi asuvate ning ajalooliselt täiesti omaette asulatega.

Tabel 2

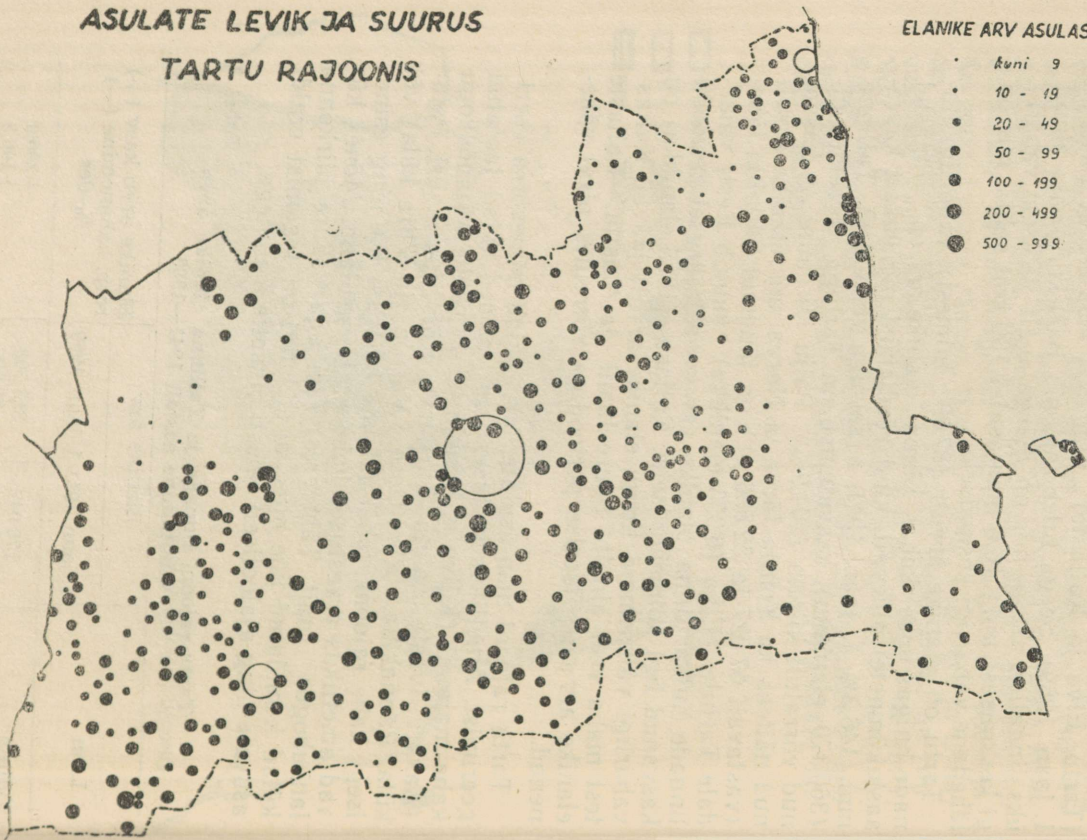
Tartu rajooni linnade ja Tallinna elanike arvu muutumine aastail 1941—1969

Linn	Elanike arv		Elanike arvu kasv (+) resp. kahanemine (—) %-des
	1. jaan. 1941	1. jaan. 1969	
Tallinn	176 042	353 703	+200,9
Tartu	59 542	87 092	+146,3
Elva	2 155	6 253	+290,1
Kallaste	1 671	1 625	—1,6

ASULATE LEVIK JA SUURUS
TARTU RAJONIS

ELANIKE ARV ASULAS

- kuni 9
- 10 - 19
- 20 - 49
- 50 - 99
- 100 - 199
- 200 - 499
- 500 - 999

Tartu rajooni maa-asulate jaotumine elanike arvu järgi
seisuga 1. jaan. 1969. a.

Tabel 3

Küla- nõukogu	Elanike arv asulas								Kokku maa- asulaid
	Kuni 9	10—19	20—49	50—99	100—199	200—499	500—999	1000 ja rohkem	
Alatskivi	1	11	16	8	1	2	—	—	39
Elva	—	1	7	8	5	—	—	—	21
Haaslava	1	—	4	7	7	2	—	—	21
Kambja	—	1	8	14	8	1	—	—	32
Konguta	—	1	21	4	4	—	—	—	30
Koosa	—	2	4	6	3	1	—	—	16
Laeva	—	1	5	5	2	1	—	—	14
Lemmatsi	—	—	1	8	7	3	1	—	20
Luunja	2	3	19	10	1	2	—	—	37
Mehikoorma	—	—	4	6	4	1	—	—	15
Mäksa	1	1	10	11	3	1	—	—	27
Nõo	1	—	1	7	3	5	1	—	18
Peipsiääre	—	—	1	—	2	4	—	—	7
Piirissaare	—	—	1	—	2	—	—	—	3
Puhja	3	3	6	6	2	1	—	—	21
Rannu	—	2	11	11	5	1	—	—	30
Rõngu	—	—	8	2	9	2	1	—	22
Tartu	—	5	17	7	3	5	—	—	37
Tähtvere	—	—	—	2	7	3	—	—	12
Ulila	—	1	1	7	—	1	1	—	11
Vara	5	5	19	4	1	—	—	—	34
Võnnu	—	1	2	6	4	1	—	—	14
Äksi	—	1	4	11	6	1	—	—	23
Kokku maa-asulaid	14	39	170	150	89	38	4	—	504
% rajooni maa- asulate arvust	2,8	7,7	33,7	29,8	17,7	7,5	0,8	—	100

Tartu rajooni maa-asulatest on suuremad Nõo (834 el.), Ulila (646 el.), Tõrvandi (543 el.) ja Rõngu (537 el.). Asulaid elanike arvuga 200—499 inimest on rajoonis 38, seega on enam kui 200 elanikuga maa-asulaid kokku 42 ehk 8,3% maa-asulate arvust. Sellesse suurusrühma kuulub enamik alevikke, töölisasulaid, majandikeskusi ja suuremaid külasid. Arvukamalt on suuri külasid Tartu ümbruses; nendest on mitmed kujunenud Tartu satelliit-asulateks; ka Peipsi-äärsetest küladest kuuluvad paljud sellesse suurusrühma. Kõige arvukamalt on rajoonis keskmise suurusega külasid, elanike arvuga 50—99 ja 100—199 inimest; see rühm hõlmab ligi poole (47,5%) Tartu rajooni küladest. Väikesi külasid (elanike arvuga 20—49 inimest) on ümmarguselt kolmandik (170 küla ehk 33,7%) maa-asulate üldarvust; väga väikesi külasid (alla 20 elaniku) on üldiselt vähe (53 küla ehk 10,5% külade arvust). Andmestikust selgub ühtlasi, et Tartu rajooni maa-asulate keskmiseks suuruseks on 87 elanikku; seega elab ligi pool rahvastikust 100 elanikuga ja suuremates asulates, mis arvuliselt moodustavad ümmarguselt veerandi külade üldarvust. Oluline on märkida, et suuremate asulate elanike arv kasvab, kuid enamiku väikeste külade puhul võib täheldada rahvaarvu pidevat vähenemist. Seega toimub ka Tartu rajoonis elanikkonna järkjärguline asumine uutesse, asulastliku sotsialistliku rekonstrueerimise käigus rajatavatesse maa-asulatesse.

Asulate majanduslikud tüübid

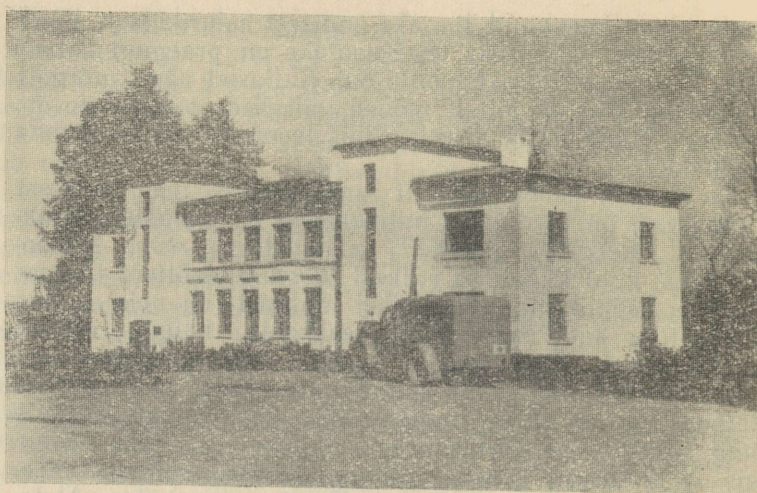
Vaadeldava territooriumi suurim asula — Tartu linn — kuulub mitmekülgsest arenenud linnaliste funktsioonidega keskuste huika. Tartu tagamaa hõlmab kogu Kagu-Eesti, s. o. lisaks Tartu rajoonile ka Valga, Põlva ja Võru rajooni. Suurim osa Tartu elanikkonnast on tegev tööstuses, kuid ka transpordis ning mitmesugustel ühiskondlikel tegevusaladel (haldus, haridus, tervishoid, teenindus jne.) töötajate arv on küllalt suur. Laiemalt on Tartu tuntud eelkõige vana kuulsa ülikoolilinnana ja teaduse keskuseks, mis annab talle spetsiifilise ilme. Elva on Tartu rajooni edelaosa majanduslikuks ja halduslikuks keskuseks. Soodsa ühenduse tõttu on Elva kujunenud teatud määral Tartu satelliitlinnaks. Ühtlasi on ta laialdaselt tuntud puhkeasulana. Kolmas Tartu rajooni linn — Kal-

laste — on kasvanud linnaks endisest kalurikülast; linnä elanikkonna peamiseks tegevusalaks on praegugi kalandus. Linnalised funktsioonid on Kallastel väga nõrgalt arenenud: siin on ainult mõned väikesed tööstusettevõtted ning mõni üksik asutus, mis teenindab ümbruskonna elanikke.

Ka enamik Tartu rajooni suurematest maa-asulatest (alevikest) on võrdlemisi mitmekesise majandusliku struktuuriga. Reeglina paikneb neis sovhoosi- resp. kolhoosikeskus, kuid leidub ka väikesi tööstusettevõtteid (piimatoodete tsehhid jne.). Enamikel juhtudel on neis asulais 8-klassiline kool (harvemini keskkool), haigla, apteek, sidejaoskond, rahvamaja, raamatukogu, külanõukogu täitevkomitee ning muud kohalikud asutused ja ettevõtted. Selliste asulate hulka kuuluvad Nõo (ühtlasi satelliitasula ning seetõttu teistest suurema elanike arvuga), Rõngu, kus on arenenud tööstus (Rõngu Elektromehhaanika Tehas), Puhja, Kambja, Võnnu, Mehikoorma, Lähte, Alatskivi ja mõned teised.

Valdav osa Tartu rajooni küladest on põllumajanduslikud asulad — nende elanikkonna peamiseks tegevusalaks on põllumajandus. Vastavalt põllumajandusliku tootmise struktuurile kaasajal toimub selles asulate rühmas üha süvenev diferentseerumine. Kõigepealt tuleks mainida majandite (kolhooside, sovhooside) ja nende suuremate osakondade keskusi. Vastavalt sellele, kuidas need asulad järk-järgult välja ehitatakse, suureneb nende elanike arv, mis enamikul juhtudel ulatub juba praegu enam kui 200 inimeseni. Reeglina leidub neis ka mitmesuguseid teenindusasutusi resp. -ettevõtteid, mis põhiliselt on määratud antud majandi töötajate vajaduste rahuldamiseks. Mõnevõrra väiksemad on farmiasulad, mis ei ole küll majandikeskusteks, kuid milledes paiknevad tootmishooned (farmid). Nende külade elanike arv (keskmiselt 50 inimest) on viimastel aastatel püsinud enam-vähem samal tasemel või on muutunud suhteliselt vähesel määral. Kolmanda põllumajandusliku asulate rühma moodustavad külad, kus tootmispunktid puuduvad. Enamasti on need väikesed või väga väikesed külad, millede elanike arv suhteliselt kiiresti kahaneb elanike ümberasumise tõttu suurematesse keskustesse.

Kalandus omab elatusalana peamist tähtsust Peipsi kaldal. Peipsi on kalarikas järv; ta kallast palistab

Vasula sovhoosi kontor-elamu, I. Kala foto.

enam-vähem pidev rida kaluriasulaid.* Tähtsamaks kalapüügikeskuseks on Kallaste linn, 21. Juuni nim. kalurikolhoosi keskus. Väike- ja Suur-Kolkja, Vana- ja Uus-Kasepää ning Varnja Peipsiääre külanõukogus on põhiliselt kalurikülad, kuigi osa nende elanikest on sovhoositöölised. Nimetatud külad kuuluvad «Zarja» kolhoosi, mille keskus on Varnjas. Puhtkaluriasulad on Praaga küla Emajõe suudmes (Koosa kn.) ning Piiri, Saare ja Tooni küla Piirissaarel. Edasi nimetame Pedaspää, Meerapalu, Pihuste ja eriti Mehikoorma küla, mis on tähtsaim kalapüügikeskus Lämmijärve ääres ning V. I. Lenini nimelise kalurikolhoosi keskuseks. Osa viimati nimetatud külade elanikest töötab põllumajanduses. Võrtsjärve Tartu-poolsel rannikul on kalureid vähe; enamik neist on koondunud Rannakülla (Rõngu kn.). Üksikuid kaluriperesid leidub Emajõe ülemjooksul, Emajõe suudmepiirkonnas ning Ahja jõe ääres. Märkimist väärib Haaslava kalamajand.

Võrdlemisi arvukalt on Tartu rajoonis asulaid, millede elanikkonna peamiseks või oluliseks tegevuseks on metsandus. Nii on see eelkõige metsarikastes piirkondades, kus põllumajanduslik tootmine sageli hoopis puudub. Võrtsjärve madalikul on seda tüüpi asulaks Siniküla.

kus asub Laeva metsapunkt. Ka Valmaotsa, Sooküla, Raja, Palupõhja ja Metsanuka külas elavad põhiliselt metsatöölised. Vaigi metsas paiknevad mitmed metsatöölise asulad, nagu Kaiavere, Tootsi, Mustametsa, Kivinõme, Selgise, Kärgandi, Postova, Vilikonsa, Udrike, Saburi, Timamaa jt. Peravallas kuuluvad sellesse rühma Järvelja, Liispõllu, Agali, Ahunapalu, Haavametsa, Laane ja mõned teised. Rajoonis on veel palju külasid, mille elanikkonnast märkimisväärne osa on tegev metsanduse alal (Illi ja Rundso k. Elva kn.-s, Aru ja Aruaia Mäksa kn.-s ja mitmed teised).

Puht-töõnduslikke asulaid on Tartu rajoonis ainult üks — Ulila, mille elanikkond valdavas osas töötab Ulila turbatehases. Teistes asulates, kus leidub tööstusettevõtteid, on tööstuslik tootmine asula üheks, kuid mitte ainukeseks funktsiooniks. Sellisteks asulateks on Nõo ja Rõngu, millest oli juba juttu. Tartu vahetus naabruses, Tõrvandii töötab «Eesii Põllumajandustehnika» Tartu Rajooni Koondis, Arukülas aga Tartu Konservitehas. Väikesed tööstusettevõtted on veel Aovere külas (Lubja villaketramise tsehh), Vorbusel (Tartu Metsamajandi laiatarbetehh Tiksojal), Laeva Keskülas (Tartu Ehitusmaterjali-

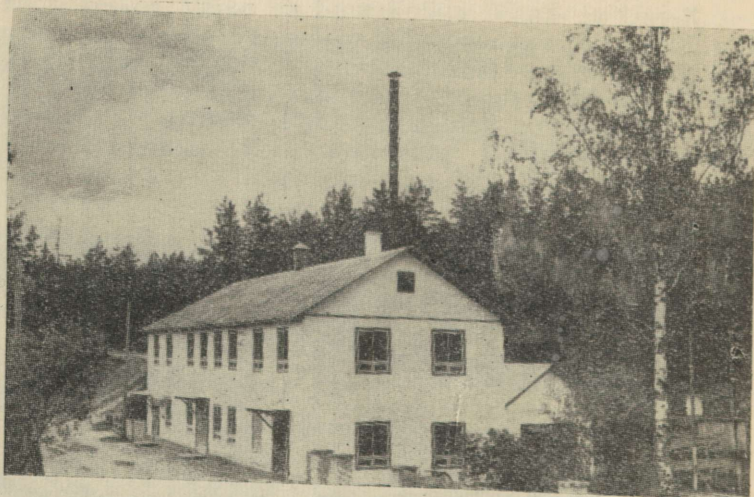

Selgise küla. I. Kala foto.

de Tehase ahjupottide tsehh), Tõraveres (Tartu Mööbli-kombinaadi tsehh), Illil (Elva Tarbijate Kooperatiivi Limonaaditsehh) ja mõned teised.

Asulaid, mille elanikkond märkimisväärsel määral on seotud transpordiga, ei ole samuti palju. Huvitav on märkida mitmesuguste transpordiga seotud ettevõtete (näitabaas, ehitatav bituumenitehas, vedelgaasibaas jt.) koondu mine Tartu linna ning Tartu-lähedaste raudteejaanade (Kärkna, Reola) ümbrusse. Tartu naabruses asuvas Mäekülas paiknevad Tartu Teedevalitsus ning Teedevalitsus nr. 3; neis töötab suurem osa selle küla elanikest. Väikesed parvemeeste asulad on Kikkasaare ja Reku.

Tartu kui teadusliku keskusega on seotud mitme uurimisasutuse paiknemine Tartu rajoonis. Nimetagem neist näiteks, Eesti NSV Teaduste Akadeemia W. Struve nim. Tartu Astrofüüsika Observatooriumi Tõraveres ja Võrtsjärve limnoloogiajaama Rannakülas (Rannu kn.), Eesti Põllumajanduse Akadeemia Järvelja Öppe- ja Katsemajandit ning õppebaasi Tartu lähistel (Erika), samuti Eesti NSV Loomakasvatuse ja Veterinaaria Teadusliku Uurimise Instituudi mõningaid asutusi. Erikoolid töötavad Kaagveres, Meeril ja Saadjärvel. Mainida tuleb veel ra-

Tööstushoone Illil. Elva Tarbijate Kooperatiivi Limonaaditehas.
I. Kala foto

jooni veterinaarravilal Arukülas, rajooni nakkushaiglat Mäekülas, tuberkuloosihaiglaid Kodijärvel ja Udernas. Invaliidide- resp. vanadekodud on Kastres, Aarikesel (Virulase k.) ja Voika külas. Tartu rajoonis on ka mitmesuguseid muid asutusi ja ettevõtteid, mida siin ei loetleta. Enamik asulaist, milles paiknevad eelpool nimetatud asutused ja ettevõtted, ei ole siiski puhtal kujul teenindusasulad, kuna neis suurem või väiksem osa elanikkonnast on tegev muudel aladel.

Lõpuks mainigem veel puhkeasulaid, milliseid Tartu rajoonis on üsna rohkesti. Enamasti on need põllumajanduslikud ning muud asulad, mis sobivad puhkuse veetmiseks ning kuhu on rajatud puhkekodusid, pioneerilaagereid ja suvilaid. Taolisi puhkekohti on Elva ümbruses (Vellavere, Tõravere, Vissi jmt.), Võrtsjärve rannikul (Väike-Rakke, Uniküla, Tamme, Raudja, Vehendi, Rannaküla), Pangodi järve ümbruses, Haaslaval (Kurepalu, Aardlapalu), Emajõe ääres (Ihaste, Kabina jmt.), Saadjärve kallastel (Kukulinna) ning mujal looduslikult ilusates kohtades.

Märkimisväärne osa Tartu linna lähedal asuvate, samuti raudteejaamade ja suurte maanteed piirkonnas asuvate külade elanikkonnast töötab Tartus paiknevates ettevõtetes ja asutustes Марксоо, 1969). Nende hulgas on asulaid, mis on kujunenud sisuliselt Tartu aed-eeslinnadeks (näit. Variku jmt.).

Asulate maastikulised tüübid

Asulate välisilme on tingitud paljudest, nii looduslikest kui ka majanduslikest, sotsiaalsetest ning ajaloolistest faktoritest. Lisaks teatud piirkonnale või teatud asulatüübile omastele üldistele tunnustele on igal asulal veel ainult temale omased erijooned, mille tõttu ükski asula ei ole kunagi päris täpselt teise sarnane.

Tartu kuulub asendilt ürgorulinnade hulka, mille suhtes ta sarnaneb paljude teiste Lõuna-Eesti linnadega. Linna vanimaks osaks on Toomemägi, kus asus kunagi eestlaste muinaslinnus ning selle asemele 1030. a. rajatud Jaroslavi kants. Hiljem oli siin, nüüdse Tähetorni kohal, piiskoplinnus ning lähikonnas praegu suuremalt osalt varemeis

seisev toomkirik. Toomemäele 19. sajandi algul rajatud park on linnale kauniks ehteks. Pargis on püstitatud mälestussambad paljudele Tartu ülikoolis töötanud teadlastele.

Tartu südalinn asub orus, Toomemäe ja Emajõe vahel. Üldiselt on sellel uusaegse linna ilme, sest Tartu on mitmel korral sõdade tagajärjel ning tulekahjude tõttu hävinud, kuid ikka uuesti üles ehitatud. Keskaegseid ehtis on siin ainult mõni üksik; silma paistavad mitmed klassitsistlikus stiilis hooned, nagu 18. sajandi lõpust pärinev raekoda, aastail 1804—1809 ehitatud ülikooli peahoone ja mitmed teised. Südalinna ümbritsevad puistikud, kus on mitmed mälestussambad Tartuga seotud suurmeestele; rohelise vööndi osaks on ka ülikooli botaanikaaed.

Tartu südalinna ümbritsevad kvartalid hoonestati 19. saj. teisel poolel ja 20. saj. algul. Suur osa linnast hävis aga Suure Isamaasõja päevil ning on hiljem uuesti üles ehitatud. Silmapaistvaid ehitisi on siin «Vanemuise» teatrihoone, Eesti Põllumajanduse Akadeemia peahoone, ülikooli mitmed õppekorpused jne. Tartu kaugemad linnaosad on enamasti aedlinna ilmega, kuid ka siin kerkivad uued, kaasaegsete suurelamutega hoonestatud kvartalid.

Elva on Lõuna-Eesti ilusamaid väikelinnu, mis paikneb vahelduva reljeefiga alal, ürgorgude sõlmkohas. Linna põhjaosas on metsane mõhnastik, lõunas aga tasane männimetsaga kaetud sandur. Linna suurima, Verevi järve kaldal leidub suurepäraselt liivaranda. Üsna linna keskele jääb Arbi järv, kaugemale lõunasse metsade rüppe Vaikne järv. Linna idaosa läbib maaliliste kallastega orus Elva jõgi. Linnas on mitmeid põlispuid — rühm vanu mände Arbi mäel ja mõned teised. Linna hoonestik koosneb suurelt osalt väikeelamuist, rohkesti on ka suvilatüüpi maju; uude linnaossa Arbi mäel on kerkinud rohkesti suurelamuid. Ühiskondlikest ehitistest paistab silma Elva keskkooli hoone. 1958. aastast saadik kuulub Elva linna koosseisu Peedu, väike elamu- ja puhkepiirkond samanimelise raudteepeatuse juures varjukas metsas Elva jõe ääres.

Kallaste linn paikneb Peipsi kõrgel kaldal. Devoni punasest liivakivist pank on andnud asulale tema venekeelse nime — Красная Гора. Siinne järsk kallas, mis mõneti meenutab lõunamaade kaljust randa, on looduskaitse all. Linna vanemas osas domineerivad aedadest ümbritsetud

väikesed kalurimajad. Linna uuem osa koosneb kaasaegseist kommunaalhooneist; nende hulgas paistavad silma mitmed ühiskondlikud ehitised — kultuurimaja, keskkoolihoone jne.

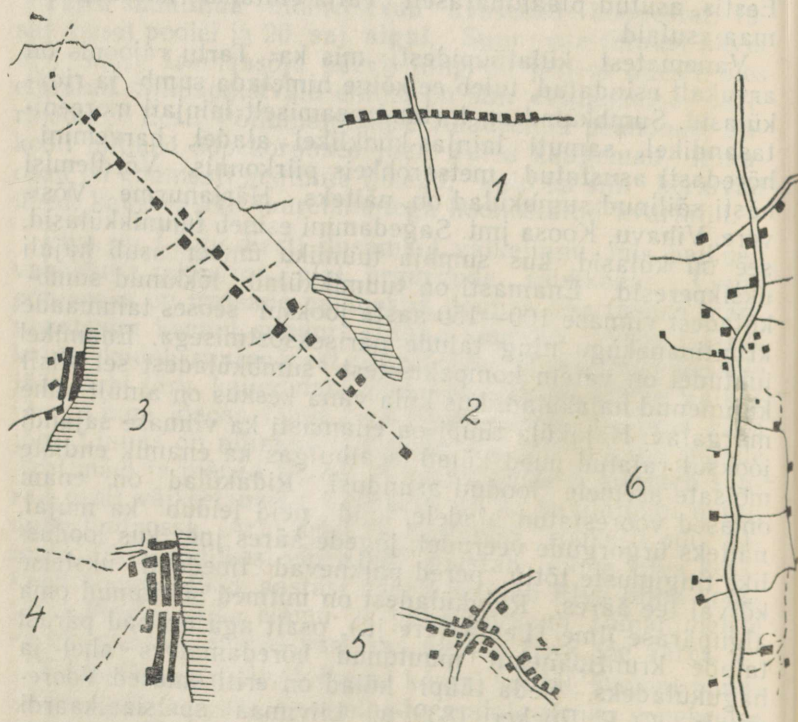
Enamik Tartu rajooni kohalikke keskusi (Nõo, Rõngu, Puhja ja Võnnu) on tekkinud kirikualevikena 19.—20. sajandil. Neis asulais leiame harilikult vanema sumbja tuumiku kiriku ja teederisti ümbruses ning selle kõrval ka korrapärase tänavastikuga uuemaid osi. Neiski on ehitatud viimastel aastakümnetel tööstushooneid, koolimaju, klubi-
sid, kauplusi ning uuetüübilisi kommunaalelamuid.

Eesti põhilised külatüübid on välja kujunenud endistel aegadel ning on suurel määral säilinud tänaseni. Alles viimasel aastakümnel on Tartu rajoonis, nagu mujalgi Eestis, asutud plaanipäraselt välja ehitama kaasaegseid maa-asulaid.

Vanematest külatüüpidest, mis ka Tartu rajoonis on arvukalt esindatud, tuleb eelkõige nimetada sumb- ja ridakülasid. Sumbkülad on levinud peamiselt lainjail moreenitašandikel, samuti lainjas-künklikel aladel, harvemini hõredasti asustatud metsarohkeis piirkonnis. Võrdlemisi hästi säilinud sumbkülad on, näiteks, Härjanurme, Võsi-vere, Vihavu, Koosa jmt. Sagedamini esineb tuumikkülasid, see on külasid, kus sumbja tuumiku ümber asub hajali üksikperesid. Enamasti on tuumikkülad tekkinud sumbküladest viimase 100—150 aasta jooksul seoses talumaade kruntipanekuga ning talude päriseksostmisega. Enamikel juhtudel on varem kompaktsetest sumbküladest sel viisil kujunenud hajakülad, kus küla vana keskus on ainult vähe märgatav. Hajaküla tüüpi on enamasti ka viimase sajandi jooksul rajatud uued külad, sealhulgas ka enamik endiste mõisate asemele loodud asundusi. Ridakülad on enam omased voorestatud aladele, kuid neid leidub ka mujal, näiteks ürgorgude veerudel, jõgede ääres jne., kus looduslike tingimuste tõttu pered paiknevad tihedasti üksteise kõrval tee ääres. Ridaküladest on mitmed säilitanud oma algupärase ilme (Lembevere jt.), osalt aga on nad pärast talude kruntipanekut muutunud hõredamateks ahel- ja haguküladeks. Seda tüüpi külad on eriti omased Vooremaale. C. R. Rückeri 1839. a. Liivimaa spetsiaalkaardi põhjal otsustades leidis kohati rohke põllumaaga piirkondades suuri tänavkülasid (näit. Hammaste k. Võnnus, Uniküla Haaslaval jmt.), mis aga hiljem on suurel määral

hajutatud. Tänapäeval leiame tänavkülasid eelkõige Peipsi rannikul. Need on põhiliselt vene elanikkonnaga kalurikülad, mis välisilmelt (elamute ehitusviis jne.) märgatavalt erinevad eesti küladest.

Asulate välisilmes kajastuvad teatud määral veel praegugi suured sotsiaalsed erinevused, mis esinesid endistel aegadel maaelanikkonna hulgas. Tartu rajoonis, nagu mujalgi Eestis oli külasid, mis koosnesid suurtest taludest, kuid oli ka üsna arvukalt väiketaludest ning popsikohtadest koosnevaid külasid. Enamikus külades leidus nii suurtalusid kui ka väikekohti; viimased paiknesid tavali-

Tartu rajooni külatüüpe:

- 1 — ridaküla, 2 — ahelküla, 3 — tänavküla, 4 — liit-tänavküla,
5 — sumbküla, 6 — haguküla.

selt külade ääremaadel, kuskil metsa või soo ääres (näiteks Aardlapalu küla Aardla küla ääremaadel). Varasematest aegadest pärinevatest asulatest märgiksime veel endisi mõisakeskusi, mis praegugi maastikus oma hoonestikuga ja põliste parkide ning puiesteedega silma paistavad. Üsna arvukalt on ka endisi mõisatöölise asulaid, nn. kandikulasid ning mõningaid teisi erineva tekkega asulatüüpe.

Asustuse areng¹

Arheoloogiliste leidude põhjal otsustades jõudsid esimesed asukad nüüdse Tartu rajooni territooriumile keskmisel kiviajal. Sellest perioodist pärinevaid leidusid on saadud Tartu lähedalt Emajõe orust turbakihi alt ning omaaegse Suur-Võrtsjärve piirkonnast. Leitud on vähesel arvul, primitiivseid kivist või luust riistu, mis kõnelevad sellest, et asustus sel perioodil oli äärmiselt hõre. Keskmise kiviaja inimeste asulaid ei ole vaadeldavalt alalt teada.

Märksa arvukamalt on Emajõe piirkonnast ning Võrtsjärve ja Peipsi kaldaalalt saadud noorema kiviaja leidusid. L. Jaanits on uurinud kahte asulakohta Emajõe suudme piirkonnas. Neist asus üks Akali jõe ääres, teine eelmisest 2,5 km kaugusel Emajõe paremal kaldal Kullamäel. Uurimised on näidanud, et selles piirkonnas on olnud teisigi asulaid, kus elasid ühte sugukonda kuulunud algelised kütid ja kalastajad. Iga asula koosnes arvatavasti 5—10 kojast, kus elas ühtekokku mõnikümmend inimest. Algelised püügi- ja küttimisvahendid ei võimaldanud suuremal arvul inimestel end ühes kohas elatada. Arvatavasti elas Emajõe piirkonnas ning Võrtsjärve kaldail teisigi sugukondi, kelle asulakohti Tartu rajooni piires ei ole veel leitud. Arheoloogide arvates kuulusid noorema kiviaja elanikud Eestis soomeugrilaste hulka.

Teise aastatuhande algul e. m. a. hakkas Eestis levima algeline karjakasvatus ja maaviljelus. Arvatavasti ilmus sel ajal Eestisse lõuna ja edela poolt asukaid, kes töid endaga kaasa silmaga kirved, uut laadi keraamika ja uue matmisviisi (maa-alused kalmistud). Umbes 15. sajandil e. m. a. on tulnud Eestis kasutusele esimesed pronks-

¹ Selle kohta vt. ka lk. 64.

riistad, milliseid on leitud veel väga vähe. Selleaegsetest kalmetest väärub nimetamist kalme Tartus, Karlova pargis. Asulad paiknesid sel perioodil harilikult juba kõrgemates kohtades, kuigi enamasti vete läheduses. Uute elatusalade kõrval oli küttimisel ja kalastusel endiselt suur tähtsus, mida tõendab seegi, et asulad Emajõe alamjooksul püsisid I aastatuhande algupooleni e. m. a.

Viimase aastatuhande keskel e. m. a. tuli Eestis kasutusse raud, tõrjudes välja pronksriistad. Pronksi- ning varasele rauaajale omaseid kindlustatud asulaid ei ole Tartu rajooni alalt teada, kuigi need kahtlemata olid olemas. Sellest perioodist pärinevaid maa-aluseid kalmistuid on leitud, näiteks, Elva lähedal Tamsa külast, kivikirstkalmeid aga Rannu ümbrusest ja mujalt.

Meie ajaarvamise algusest peale sai viljakasvatus Eestis peamiseks elatusalaks. Alemaade kõrval leidis juba siis ka alaliselt haritavaid maatükke, mis olid üsna väikesed. Asustus koondus nüüd vastandina varasematele perioodidele peamiselt kõrgemaile, viljakama pinnasega aladele. Asutuse võrdlemisi laialdasest levikust praeguse rajooni territooriumil kõnelevad arvukad sellest perioodist pärinevad kalmed ning muud muistised. Eriti tuntud on Tõraveres asuv üsna suur Jaagupi tarandkalmistu. Üldse näib Nõo ümbrus olevat olnud sel perioodil vaadeldaval alal kõige tihedamini rahvastatud asustuskoldeks.

Perioodil 5.—9. saj. arenesid jõudsasti künnipõllundus, käsitöö, kaubandus ja ka teised tootmisharud. Sellega kaasnes ühiskonna varanduslik diferentseerumine, millele viitavad rohked aardeleid Tartu rajooni alalt (Kardla, Kavastu, Varnja jmt.). Nimetatud perioodist pärinevatest linnustest on kõige paremini uuritud Peedu linnamägi, mis on kahel korral hävinud ja uuesti üles ehitatud. Samast ajast on pärit ka Palalinn Lähtel, Unipiha linnamägi ning Alt-Laari linnamägi Kongutas. Kääbaskalmeid on leitud Lääniste ja Välgi ümbruses.

Varase feodalismi perioodist on vaadeldava territooriumi kohta juba esimesi kirjalikke teateid. Tartut mainitakse esmakordselt 1030. a. Vene vanimas letopisis; Tartu kohale asutas Jaroslav Tark oma feodaalse valduse. Allikais on juttu ka Tartu ümbruse küladest, millised olid feodaalsõltuvuses Tartu linnusest. 13. sajandi algul oli Tartu (Tartu) Muinas-Eesti tähtsamaid keskusi, mille ümber toimusid korduvalt ägedad võitlused. Sel perioodil kasutusel

olnud linnustest on mainitavad veel Alatskivi Kalevipoja säng, Saadjärve Kalevipoja säng, Erumägi Kongutas ning võib-olla ka Alatskivi Linnamägi. Üldse on Tartu rajoonist teada 11 linnust, kuid mitmed neist on veel täiesti uurimata (Lääniste ja Melliste linnamäed). Rohke linnuste arv kõneleb suhteliselt tihedast asustusest, mida tõendab ka muististe arvukas esinemine. Arvatavasti olid sel perioodil olemas kõik suuremad külad, välja arvatud Peipsi kaldal, kus alaline asustus arvatavasti puudus.

Nüüdse Tartu rajooni maa-alast kuulus lõuna pool Emajõe paiknev osa 12. ja 13. sajandil muistsesse Ugandi maakonda. Emajõe põhja poole jäi Jogentagana väikemaakond; Soopoolitse (*Sobolitz*) väikemaakond hõlmas arvatavasti hilisema Kodavere kihelkonna. Ugandi jagunes reaks kihelkondadeks, millistest Henriku «Liivimaa kroonikas» leiab nimetamist Tartu kihelkond; see hõlmas ka Nõu ümbruse ja osa Kambjat (Tarvel, 1968). Arvatavasti kuulus osa nüüdsest Tartu rajoonist Otepää kihelkonda. Omaette kihelkonna moodustasid arvatavasti Võnnu ning Rõngu, Rannu ja Puhja ümbrus (Rebane, 1937). Väike osa nüüdsest Tartu rajoonist kuulus Mõhu väikemaakonda (Palupõhja ümbrus) ning Vaigasse (Laeva ümbrus) (Kenkmaa, 1933).

Kirjalikud teated Tartu rajooni asulate kohta sellest perioodist on äärmiselt napid. Henriku «Liivimaa kroonikas» mainitakse siinsetest asulatest Lohkva (*Lovecotte*), Saadjärve (*Sadegerwe*), Igavere (*Igeteveri*) (nüüd Jõgeva raj.), Vetepoole¹ (*Wetpole*) ja Vasula (*Wasala*) küla, kus Henrik 1220. aastal rahvast ristis. Lisaks sellele mainitakse kroonikas mitmel korral Tartut, mille sakslased lõplikult vallutasid pärast veriseid võitlusi 1224. aastal.

Pärast Eesti alistamist sakslaste poolt sai Tartu 1225. a. Vana-Liivimaa ühe vürstkonna — Tartu piiskopkonna — keskuseks. Endise eestlaste muinaslinnuse asemele rajati piiskopilinnus, mida piiskopi residentsina mainitakse esmakordselt 1234. a. Linnuse lähedal alustati piiskopliku toomkiriku ehitamist, mis pärast ümberehitust 14.—15. saj. oli Vana-Liivimaa toredaim sakraalehtis. Toomemäe

¹ Vetepoole külaks on peetud hilisemat Vedu mõisat, mis aga on saanud oma nime perekonnalt Vethen. Vedu algupärane nimi on Marivere. Seega ei ole Vetepoole asukoht täpselt teada.

ja Emajõe vahele rajati 13. saj. teisel veerandil Tartu linn, mis oli keskajal suuremaid Eestis.

Pärast Tartu piiskopilinnuse ja linna rajamist asuti vallutajate poolt kindlustama tähtsat Emajõe veeteed. Selleks rajati Luutsna jõe suudmesse Vana-Kastre linnus (*Oldentorn*). Vana-Kastre nimi esineb ürikuis esmakordselt 1434. aastal, linnus on aga kahtlemata vanem, rajatud arvatavasti juba 13. sajandil. Emajõe alamjooksul ehitati jõe põhjakaldale Uue-Kastre linnus (*Warbeck, Werbeke*); seda kindlustist mainitakse esmakordselt 1392. aastal. Siin oli jões tõke, mis võimaldas kontrollida laevaliiklust jões. Keskajal oli linnuse juures väike alevik, millele viitab Alevi küla nimi; linnuse asemel asus hiljem Kantsi kõrts. Tartust ülesvoolu rajati Amme jõe suudme lähedale Kärkna kindlustatud klooster (*Falkenau, Valkena*); ürikuis esineb see nimi esimest korda 1234. a. Praegu nimetatakse kohta, kus klooster asus, Muugeks. Piiskopkonna lääneosas ehitati rida vasallilinnuseid: Rõngu (ehitatud umb. 1340. a.), Rannu (ehitatud arvatavasti 1500. a. paiku), Konguta (nimetatud esmakordselt 1417. a.) ja Kavilda (esmakordselt mainitud 1495. a.). Kõnesolevast perioodist on pärit ka Kambja, Nõo, Puhja, Rannu, Rõngu ja Võnnu kihelkonna kirikud. Lisaks nimetatud kihelkondadele hõlmab Tartu rajoon veel Kodavere, Kursi (varem Lemestvere), Maarja-Magdaleena, Otepää, Räpina ja Äksi kihelkonna osi.

Mõisate rajamine Tartu piiskopkonnas algas varsti pärast piiskopkonna rajamist, see on juba 13. sajandil. Andmete lünklikkuse tõttu on raske seda protsessi üksikasjalikult jälgida. Vanemate mõisate hulka kuuluvad kahtlemata Tähtvere ja Kastre piiskopimõisad ja Kärkna kloostrimõis; allikais nimetatakse Tähtvere mõisat siiski alles 1515. a. (*Tehtelverde*). Toomhännade mõisateks olid Ilmatsalu, Meeri ja Nõo, mis esinevad allikais 16. saj. keskel. Feodaalide mõisatest on vanimad Haaslava (1417. a.), Konguta (1417. a.), Uniküla (Hiljamõisa; 1431 a.), Vasula (1446. a.), Tamme (1449. a., hiljem (15. saj. lõpul). 16. saj. esimesest poolest on andmeid Alatskivi, Kaagvere, Kambja, Kammeri, Kardla (hiljem küla), (1486. a.), Vedu (1489. a.), Kavilda (1495. a.) ja Rõngu küla), Lange (1471. a.), Rannu (1471. a.), Uderna Kavastu, Kriimani, Kukulinna, Kuuste, Luke, Maidla, Mäksa, Poka, Raadi, Reola, Ropka, Räni, Saadjärve, Soo-

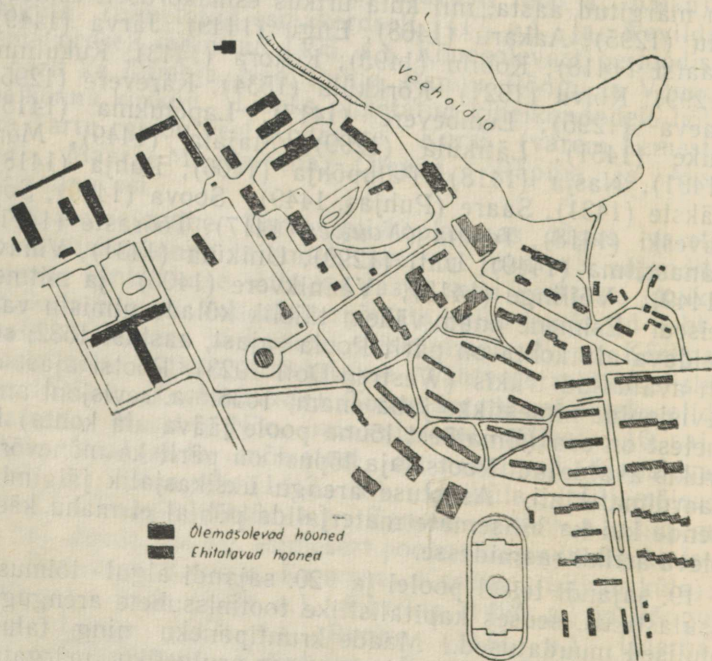
taga, Taabri, Teedla, Vanamõisa (Luunjas) ja Vesneri mõisa kohta. Üldse oli H. Ligi (1961) andmeil enne Liivi sõda nüüdse Tartu rajooni maa-alal 40 mõisat. Uusi mõisu lisandus Poola ja eriti Rootsi võimu perioodil ning ka pärast Põhjasõda, L. A. Mellini atlase andmeil oli 1796. a. nüüdse Tartu rajooni maa-alal 71 mõisat (kirikumõisad ei ole kaasa arvatud) ning 36 karjamõisat. C. G. Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardil 1839. aastast esineb nüüdses Tartu rajoonis 72 mõisat ja 65 karjamõisat. 1900. aastal oli rüütlimõisaid 54, riigimõisaid 11 ja linnamõisaid 3, kokku seega 68 mõisat; lisa- ja karjamõisaid oli sel aastal 68.

Taluasustuse arengut keskajal nüüdse Tartu rajooni maa-alal on vastavate andmete vähesuse tõttu raske jälgida. Sel ajal olemasolnud külade kohta leidub andmeid peamiselt selleaegsetes lääniürikutes, milliseid on aga vähe säilinud. Piiskopi enda valdusse jäänud külade kohta andmed puuduvad. Näitena võiksime nimetada mõningaid külasid, millede kohta on andmeid lääniürikutes (sulgudes on märgitud aasta, mil küla ürikus esmakordselt esineb): Aiu (1295), Aakaru (1468), Engu (1449), Järva (1449), Kaatsi (1418), Kobilu (1495), Kokora (1443), Kukulinna (1299), Kõivu (1521), Kõrkküla (1534), Kärevere (1295), Laeva (1295), Lembevere (1417), Lapetukma (1418), Luke (1451), Lätiküla (1299), Majala (1449), Mõra (1431), Nasja (1418), Palupõhja (1406), Puhja (1418), Päkste (1431), Saare (Puhjas, 1449), Soova (1449), Soovaveski (1418), Teedla (*Nouwes*, 1417), Tõõraste (1471), Tänassilma (1449), Uhti (1299), Uniküla (1431), Vihavu (1449), Völlinge (1418), Väänikvere (1406) ja mitmed teised. Esimene enam-vähem täielik külade nimistu vaadeldava ala kohta on pärit Poola ajast, aastast 1582; see on avaldatud trükis (Westren-Doll 1923). Rootsi ajast on revisjonide nimestikke juba enam; 1638. a. revisjoni andmetest on osa (Emajõeest lõuna poole jääva ala kohta) ka trükis avaldatud. Rootsi aja lõpust on pärit ka mõnevõrra kaardimaterjali. Asustuse arengu üksikasjalik jälgimine nende kui ka hilisemate materjalide põhjal ei mahu käesoleva artikli raamidesse.

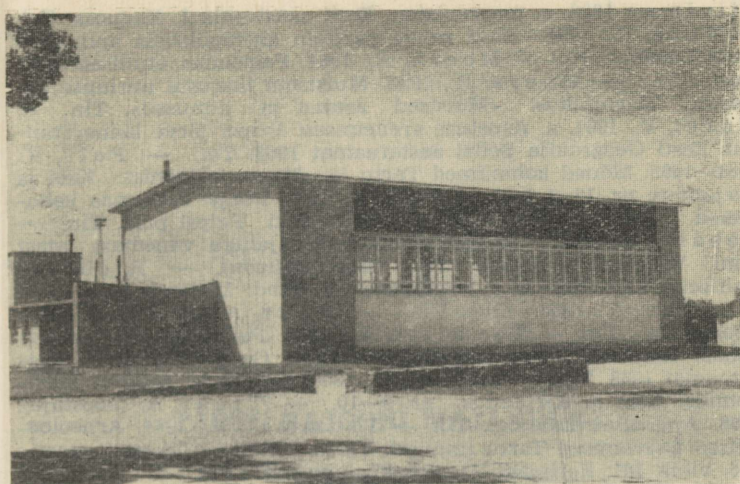
19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul toimusid asulastikus, seoses kapitalistlike tootmissuhete arenguga, olulised muudatused. Maade kruntipaneku ning talude päriseksostmise käigus toimus maa-asulastiku märgatav hajumine. Maapuuduse tõttu mitmed kroonumõisad jagati

(Kavilda, Väike-Ülila, osalt ka Pangodi ja Väike-Rõngu jmt.). Rohkesti tekkis uusi hajaasulaid pärast mõisate üldist jaotamist 1920-ndate aastate agraarreformi käigus. Samal ajal tekkis rida uusi asulaid, kuhu koondus peamiselt maata talurahvas. Suuremad uued asulad kasvasid raudteejaamade (Elva, Nõo) ja kirikute (Rõngu, Puhja, Kambja, Võnnu) juurde ning teistesse liicluse suhtes soodsamatesse paikadesse. Maalt linna asumise tõttu kasvas eriti Tartu elanike arv.

Sotsialismiperioodile omane maa-asulastik on kaasajal alles kujunemas. Eelkõige tuleb nimetada uute sovhoosi- ja kolhoosikeskuste väljaehitamist, mille suhtes paremaid tulemusi on saavutatud Tartu ja V. I. Lenini nimelises näidissovhoosis, M. Härma nimelises kolhoosis ja paljudes

Tartu näidissovhoosi keskasula. Plaanistanud L. Vassiljev.

Tartu näidissovhoosi võimla. I. Kala foto.

teistes majandites. Asulastiku reorganiseerimise tulemusena peaks juba lähemate aastakümnete jooksul kujunema uus maa-asulate võrk, mis koosneb majandite keskasulaist (keskmiselt 500 elanikuga), abiasulaist (umb. 200 elanikku) ning farmiasulaist (keskm. 50 elanikku). Lisaks neile rajatakse plaanikohaselt asulaid suurematele tööstusettevõtetele (ehitatakse Puhja briketitehas) ning mitmed puhkeasulad.

KIRJANDUS

Eesti I. Tartumaa. Trt., 1925. — Eesti NSV ajalugu I. Tln., 1955. — Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud J. Mägiste. Stockholm, 1962. — Hermann, U., 1967. Milline on Tartu Toomemägi. Eesti Loodus, nr. 11. — Hermann, U., 1968. Millest räägib rootsiaegne teedeatlas. Eesti Loodus, nr. 9 — Hupel, A. W., 1782. Topographische Nachrichten von Lief- und Estland III. Riga. — Jaanits, L., 1955. Neoliitilised asulad Eesti NSV territooriumil. Kogumikus «Muistsed asulad ja linnused». Tln. — Kenkmann (Kenkmaa), R., 1933. Kesk-Eesti muistsete maakondade asend. Ajalooline Ajakiri, nr. 1—2. — Ligi, H., 1961. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558—1561). Tln. —

TARTU RAJOOINI MAJANDUS

Elvi Tsopp ja Salme Nõmmik

Tartu rajooni territoorium on Tartu linna lähistagamaa. Tartu linn ja rajoon on omavahel seotud tuhande igapäevase elu niidikesega. Päevast päeva liigub tagamaalt tuhandeid inimesi — kes tööle, kes ametiasutustesse, kes kauplustesse, turule, aga ka õppima, teatrisse jm. Raudteerongid, autobussid, veoautod ja üha enam ka sõiduautod teevad oma pidevat tööd, sidudes linna ja rajooni majanduse ja kultuuri ühtseks tervikuks. Käesolevas artiklis jätame kõrvale linna ja rajooni alluvusvahekorrad ning vaatleme nende majandust ühtse tervikuna.

Linnade ja rajoonide majanduse iseloomustamise traditsiooniliseks teeks on esmajoones majanduse struktuuri analüüs, s. o. rahvamajandusharude omavaheliste proportsioonide kindlakstegemine, arvestades aktiivse rahvastiku jagunemist majandusharude vahel. Tartu rajooni võime, arvestades tema majanduse struktuuri, lugeda tööstuslik-põllumajanduslike rajoonide hulka. Vaadeldaval alal (koos Tartu linnaga) on tööstuse ja ehitustegevuse erikaal ligilähedane vabariigi keskmisele, põllu- ja metsamajanduse erikaal aga märgatavalt suurem sellest (tabel 1). Ootuspäraselt on ka mittetootmissfääri tähtsus suurem kui vabariigis keskmiselt: on ju Tartu linn oma kõrgemate koolide ja teaduslike asutustega, aga ka tervishoiu- ja muude asutustega terve Kagu-Eesti peamiseks teeninduskeskuseks.

Tabel 1

Tartu rajooni majanduse struktuur
(seisuga 1. jaan. 1968)

Rahvamajandusharu	Eesti NSV osa- tähtsus- %-des	Tartu rajoon	
		töötajate arv	osa- tähtsus %-des
Tööstus	33,4	19 185	28,6
Põllumajandus	19,7	13 785	20,6
Metsamajandus	1,3	1051	1,6
Transport ja side	9,9	5461	8,2
Ehitus	6,2	3374	5,1
Kaubandus, ühiskondlik toitlustamine, varustamine, varumine	7,5	5677	8,5
Elamu- ja kommunaalmajandus, elanikkonna elukondlik teenindamine	3,4	3599	5,4
Haridus, teadus ja kultuur	8,6	7203	10,7
Tervishoid	4,6	4238	6,3
Haldusorganite ja ühiskondlike organisatsioonide aparaat	2,0	1758	2,6
Krediit ja kindlustus	0,4	235	0,4
Muud	3,0	1336	2,0
Kokku:	100,0	66 902	100,0

Tööstus

Tänu Tartu linnale kuulub vaadeldava rajooni majanduselus juhtiv koht tööstusele. Tööstusettevõtetes töötab 28,6% linna ja rajooni töötajatest, kusjuures 90% nendest on koondunud linna. Tartu linn ja rajoon annavad 8,5% vabariigi tööstuse kogutoodangust.

Tööstuse areng Tartus ja tema ümbruses algas juba möödunud sajandi algul. Vanimaks tööstusharuks on polügraafiatööstus, mille areng on otseselt seotud Tartu ülikooliga. Möödunud sajandi esimesel poolel rajati Tartus ka esimene villavabrik. Kuid üldiselt võib öelda, et tööstuse areng hoogustus Tartus siiski alles sajandi viimasel veerandil. Ajavahemikus 1883—1890 asutati siin 6 mitme-

sugust puidutööstuse ettevõtet, peamiselt saeveskid ja mööblivabrikud; ehitati tellisetehas, nahavabrik, õllevabrikud jne. Tartu lülitamine Venemaa raudteevõrku 1886. aastal avas kerge juurdepääsu metallile. Selle tulemuseks oli möödunud sajandi lõpul mitme põllutööriistade tehase ja käesoleva sajandi algul (1907) telefonivabriku rajamine Tartus. Kodanlikul perioodil suurenes Tartu tööstuses metallitööstuse ja masinaehituse erikaal veelgi. Valmistati peamiselt põllutööriistu ja meiereide seadmeid kohalikele põllumajandusele ning mõningaid aparate (telefonid, arstiriistad, keemialaboratooriumide seadmed jne.). Nii hakkaski Tartu ja tema ümbruse tööstuses aja jooksul domineerima metallitööstus.

Tartu ja tema lähistagamaa tööstuse kaasaegset struktuuri peegeldab tabel 2. Nagu sellest nähtub, kuulub juhtiv koht masinaehitusele ja metallitööstusele; seal töötab 35,6% tööstuses töötajatest. Alles kauges kaares järgnevad toiduainete tööstus (17,3%), metsa- ja puidutööstus (11,4%) ning naha- ja jalatsitööstus (9,7%). Teiste tööstusharude osatähtsus on väiksem: kõigub 4,7—2,3% vahel. Õeldust järeldub, et Tartu linna ja rajooni tööstus on kaugele välja kasvanud kohalikest raamidest; ülekaalus on tööstus, mis töötab sisseveetaval toorainel. Selle kõrval on olulisel kohal ka kohalikku põllumajanduslikku toorainet ja metsa töötlev tööstus. Niisugune tööstuse struktuur on kujunenud pika aja jooksul akumulatsioonitootmiskogemuste baasil. Kohalikku mineraalset toorainet leidub rajoonis vähe; mõnesugust tähtsust omavad Võrtsjärve ja Peipsi nõo turbavarud, millest esimeste baasil projekteeritakse Sangla briketitehast. Kasutusel on ka mõned liiva-, savi- ja kruusaleiukohad; näiteks Kuke-metsa liivakarjäärist veetakse liiva Tartu Ehitusmaterjalide Tehasele. Mineraalse tooraine varud on siiski väikesed, osalt juba ammendatudki, ja üldse on nad vähe mõjustanud vaadeldava ala tööstuse arengut.

Rajooni tähtsaimat tööstusharu — masinaehitust ja metallitööstust — esindavad mitu üleliidulise või kohaliku tähtsusega ettevõtet Tartus. Nende seas on suuremad aparaditehas, põllumajandusmasinate tehase «Võit», Tartu Autode Remondi Katsetehas jt. Väljaspool Tartut asub ainult Rõngu Elektromehhaanika Tehas. Tartu masinaehituse ja metallitööstuse tooteid — aparate, furgoonautosid, põllumajandusmasinaid, alumiiniumnõu-

Tabel 2

Tartu linna ja rajooni tööstuse struktuur
(seisuga 1. jaan. 1968)

Tööstusharu	Töötajate arv		Kokku	
	Tartus	väljas- pool Tartut	arv	osa- tähtsus %
Energeetika	296	60	356	1,8
Kütusetööstus	—	309	309	1,6
Masinaehitus ja metallitööstus	6817	208	7025	36,6
Ehitusmaterjalide tööstus	842	58	900	4,7
Metsa- ja puidutööstus	1771	380	2151	11,4
Keemiatööstus	708	—	708	3,7
Tekstiilitööstus	551	55	606	3,1
Õmblustööstus	775	55	830	4,3
Naha- ja jalatsitööstus	1800	60	1860	9,7
Toiduainete tööstus	2969	345	3314	17,3
Polügraafiatööstus	448	—	448	2,3
Muu tööstus	678	—	678	3,5
Kokku:	17 655	1530	19 185	100,0

sid — tarbitakse nii teistes liiduvabariikides kui ka paljudes välisriikides. Tartu masinaehituse, eriti aparaadi-ehituse arengu ajendiks on kahtlemata olnud ja on ka praegu linna teaduslike asutuste teadlaste loov mõte. Sellel alal ei ole aga kõik reservid veel ära kasutatud.

Teine tähtsam tööstusharu on toiduainete tööstus, siin töötab 17,3% töötajate üldarvust. Toiduainete tööstuse arengu ajendiks on kohalik tooraine ja kohalikud vajadused. Tartu tagamaa on jõukas põllumajanduspiirkond, mis toodab rohkesti piima ja liha ning on loomulik, et need toorained tulevad töödelda; samal ajal vajab nii linna kui ka tagamaa elanikkond toiduaineid. Ootuspäraselt on selle tööstusharu ettevõtteid paigutatud kõige ühtlasemalt. Tartu linnas paiknevad suured kombinatsioonid, nagu piima-, liha-, leiva-, jahu- ja kalakombinaat ning õlletehas. Tartus asub ka kaubanduslik külmhoone, mis võtab vastu

väljaveoks võid, juustu ja teisi piimasaadusi kogu vabariigist. Rajooni territooriumil ja ka väljaspool paiknevad hajusalt suuremate kombinatide tsehhid. Piimakombinaadil on tootmistsehhid Elvas, Kuustes, Rannus ja Alatskivil. Rajoonis on veel 18 piimapunkti; nende kaudu toimub piima varumine. Mitmed linna ettevõtete tsehhid paiknevad isegi väljaspool Tartu rajooni, näiteks Viljandis töötab Tartu Konservitehase tsehh, Võrus lihakombinaadi tsehh jne.

Üheks enamarenenud tööstusharuks Tartu linnas ja rajoonis on metsa- ja puidutööstus. Seda tööstusharu esindavad Tartu Metsakombinaat ja Tartu Mööblikombinaat ning nendele alluvad tsehhid väljaspool Tartut. Tartu Metsakombinaadi tegevuspiirkond ulatub ka Jõõe- ja Võõra rajooni, kus asuvad Laeva metsapunkti Tabivere ja Võtikvere raielangid. Tartu Mööblikombinaadile allub Viljandi Metsakombinaadist eraldatud mööblitsehh.

Sõjajärgsel perioodil on Tartus kiiresti arenenud ka naha- ja jalatsitööstus, mida esindab üks suur vabrik — Tartu Naha- ja Jalatsikombinaat.

Neli ülalkirjeldatud tööstusharu — masinaehitus ja metallitööstus, toiduainete tööstus, metsa- ja puidu ning naha- ja jalatsitööstus — seovad $\frac{3}{4}$ Tartu linna ja rajooni tööstuse töötajatest. Ehitusmaterjalide tööstuse, keemia- ja polügraafiatööstuse, samuti mitme teise tööstusharu osatähtsus on väiksem: 4,5—2,5%. Ehitusmaterjalide tööstus on esindatud Tartu Ehitusmaterjalide Tehase ja Tartu Raudbetoontoodete Tehasega. Tartu Ehitusmaterjalide Tehasel on mitu tsehhi väljaspool linna: klaasitsehh Viljandi rajoonis Meleskis, tellisetsehh Valga rajoonis Sangastes ning ahjupottide tsehhid Tartu rajoonis Tatral ja Laevas.

Ülejäänud tööstusharudest märkigem tekstiili- ja õmblustööstust, kus töötab 7,4% tööstuses töötajatest. Siia kuuluvad tekstiilivabrik «Areng» (tsehhid Elvas, Rõuges, Rāpinas ja Otepääl) ning õmblusvabrik «Sangar» tsehhidega Elvas, Otepääl, Jõgeval ja Põltsamaal.

Linnas ja selle tagamaal asub veel mitu väikese, kuid unikaalse toodanguga ettevõtet, nagu Tartu Kammivabrik, Eesti NSV Kunstifondi Tartu Osakonna keraamika, metallhistöö ja kunstilise kudumise töökojad, suusavabriku «Dünamo» Tartu spordiriistade tsehh, Tartu Linna Proteesitööstus jne.

Tartu linna ja tema tagamaa tööstuse nõrgaks lüliks on energiamajandus. Oma energiabaasi puudumise tõttu on ta täielikult sõltuv Kirde-Eestist, kust ta saab elektrienergiat. Väike Ulila turbatehas annab vähesel määral tükkturvast, kuid see ei etenda erilist osa vaadeldava ala energiabilansis.

Nagu selgub, on enamik käsitletud tööstusettevõtetest koondunud Tartu linna ja selle lähemasse ümbrusse. Tööstusettevõtteid on ka Elvas (6 tootmispunkti umb. 380 töötajaga), Kallastes (3 tootmispunkti, 170 töötajat), Rõngus (üks tehas, 208 töötajat), Ulilas (üks tehas, 309 töötajat) ja Laevas.

Kokkuvõttes võib märkida, et Tartu linn ja rajooni tööstusest on toiduainete tööstus, ehitusmaterjalide tootmine, samuti kohaliku tähtsusega metsa- ja puidutööstus, naha- ja jalatsitööstus, tekstiili- ja õmblustööstus vabariikliku tähtsusega; üleliidulist tähtsust omavad aparaadiehitus ning põllutöö- ja transpordimasinate tootmine.

Põllumajandus

Põllumajandus on Tartu rajooni maarahvastiku põhiline tegevusala. Sellega on seotud üle 60% töötajatest. Põllumajandusel on tähtis koht elanikkonna toiduainetega ja tööstuse toorainega varustamisel.

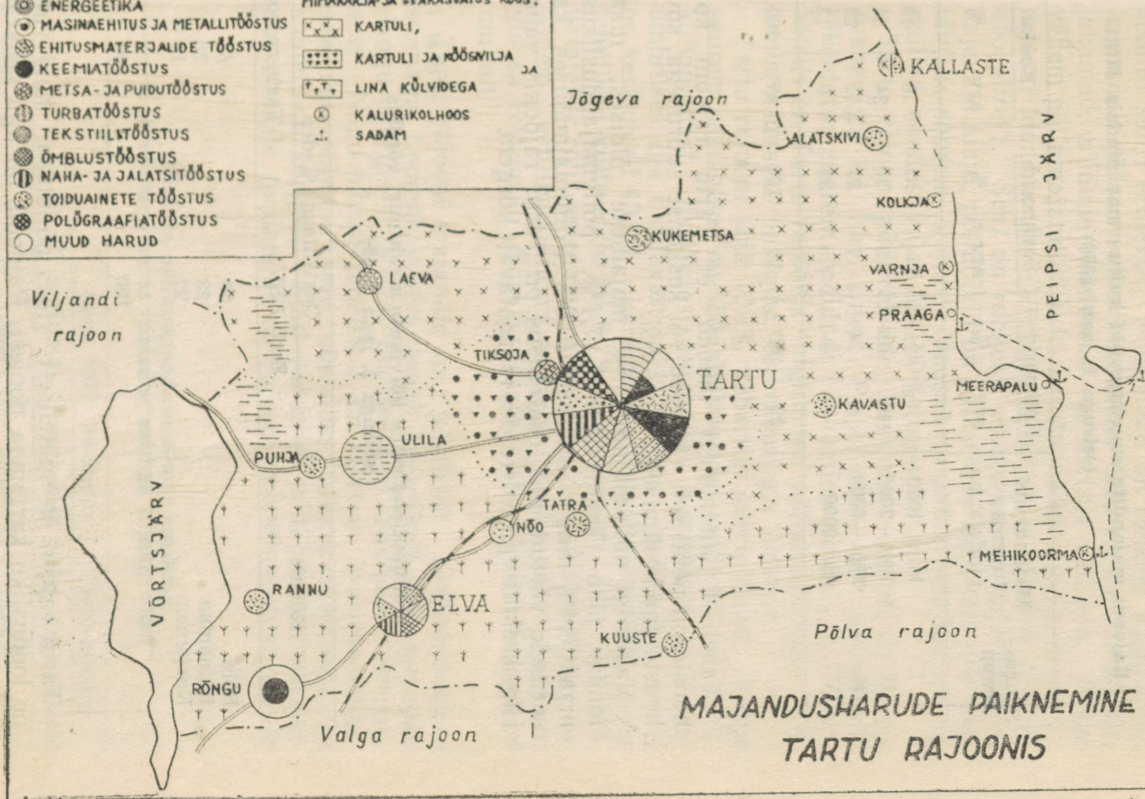
1969. aasta andmetel on Tartu rajoonis 26 kolhoosi ja 19 sovhoosi, sealhulgas kaks nädissovhoosi ja Eesti Põllumajanduse Akadeemia Ülenurme Katsemajand. Tartu rajooni kuulub veel neli Peipsi-äärset kalurikolhoosi, mis püüdsid 1968. a. kala kokku 38,78 tuhat tsentnerit. Tähtsamad püügikalad on suur ja väike soomkala, siialised ja tursk.

Vaadeldavas rajoonis on sovhoositootmise osatähtsus võrreldes vabariigi keskmisega mõnevõrra suurem. Majandite suurus üldpindala järgi erineb suurtes piirides: 1000 hektarist 8500 hektarini, kusjuures keskmine suurus on 3700 hektarit. Kolhooside keskmiseks suuruseks oli 1968. aasta andmetel 2890 ha. Sovhoosid on kolhoosidest keskmiselt 1,5—2 korda suuremad. Suuremad majandid paiknevad rajooni lääne- ja keskosas.

- ☉ ENERGEETIKA
- ⊙ MASINAEHITUS JA METALLITÖÖSTUS
- ⊙ EHTUSMATERJALIDE TÖÖSTUS
- KEEMIA TÖÖSTUS
- ⊙ METSA- JA PUIDUTÖÖSTUS
- ⊙ TURBATÖÖSTUS
- ⊙ TEKSTIILITÖÖSTUS
- ⊙ ÖMBLUSTÖÖSTUS
- ⊙ NAHA- JA JALATSITÖÖSTUS
- ⊙ TOIDUAINETE TÖÖSTUS
- ⊙ POLÜGRAAFIATÖÖSTUS
- MUUD HARUD

PIIMAKARJA- JA SEAKASVATUS KÖÖS:

- ✕ ✕ ✕ KARTULI,
- ⊙ ⊙ ⊙ ⊙ KARTULI JA KÖÖSMILJA JA
- ⊙ ⊙ ⊙ LINA KÜLVIDEGA
- ⊙ KALURIKOLHOOS
- ⊙ SADAM

Tabel 3

Rajooni majandite suurusgrupid kultuurmaa pindala järgi
(seisuga 1. jaan. 1968)

Suurus- grupp	Majandi kul- tuurmaa pindala, ha	Kolhoosid		Sovhoosid		Kokku	
		arv	%	arv	%	arv	%
I	kuni 1000	6	21	—	—	6	13
II	1001—2000	19	65	5	28	24	51
III	2001—3000	4	14	7	39	11	23
IV	üle 3000	—	—	6	33	6	13
		29	100	18	100	47	100

Tabeli 3 andmetest ilmneb, et Tartu rajooni kolhoosid on põhiliselt väikesed või keskmise suurusega, sovhoosid aga keskmised või suured.

Vabariigi põllumajanduslike majandite üldisest maa-
fondist jääb Tartu rajooni 7,4%, põllumajanduslikust
maast 8,4% ning põllumaast 10,0%. Põllumajanduses ka-
sutusele võetud maa osatähtsus on Tartu rajoonis vaba-
riigi keskmisega võrreldes märgatavalt kõrgem.

Tabel 4

Põllumajanduslike kõlvikute struktuuri võrdlus
(seisuga 1. jaan. 1968)

Kõlvik	Osatähtsus %-des	
	Eesti NSV	Tartu rajoon
Pöld	50	62
Heinamaa	23	20
Karjamaa	27	18
	100	100

Tartu rajoon on suhteliselt rikas põllumaa, kuid vae-
ne loodusliku karjamaa poolest. Rajoonis on aga rohkesti
kultuurkarjamaid, mida tuleb keskmiselt 0,55 ha ühe lehma
kohta. Põllumajanduslike kõlvikute paiknemises on piir-

konniti suuri erinevusi. Põllumaad on rohkem Kagu-Eesti lavamaale jäävas rajooni keskosas. Siin on ka mullad viljakamad, põldude tükeldatus ja kivisus väiksem. Kõige vähem põllumajanduslikuks kasutamiseks sobivat maad on rajooni loodenurgas (Võrtsjärve nõos) ja idaosas (Peipsi nõo piires). Seal on rohkesti soostunud ja kuivendamist vajavaid maid, põllutükid on väiksemad ning metsade osatähtsus suurem. Rajooni idaosas on suhteliselt happelised mullad, nendest vajab 50—90% lupjamist.

Tartu rajooni põllutükkide keskmine suurus on 5,9 ha (vabariigis 3,4 ha), ainult Peipsi nõos on põllumaade tükeldatus suurem (põldude keskmine pindala 2—5 ha). Niisiis on Tartu rajoonis tingimused põllumajanduse mehhaniseerimiseks paremad kui vabariigis üldiselt.

Tartu rajooni jääb 10,4% vabariigi külvipinnast. Kõige suurem osatähtsus on söödakultuuridel, mille all on 48,7% külvipinnast, üksikutes majandites Võrtsjärve ja Peipsi ümbruses aga tunduvalt rohkem. Tera- ja kaunviljade all on keskmiselt 43,7%, kartuli ja köögivilja all 6,9% ning tehniliste kultuuride all 0,7% külvipinnast. Teravilja kasvatatakse rohkem rajooni keskosas, kus söödakultuure on vähem. Tehnilisi kultuure, eelkõige lina, kasvatavad rajooni idaosa kolhoosid. Seal on linale hästi sobivad happelised mullad.

Tartu rajooni majandid on põhiliselt loomakasvatuse suunaga. Loomakasvatus annab keskmiselt 58% kogutoodangu väärtusest ja 82% realiseeritud saaduste maksumusest. Nagu näeme tabelist 5, on rajooni loomakasvatuse saaduste tootmise tase võrreldes taimekasvatusega ka suhteliselt kõrgem. Kuid vabariigi põhiliste põllumajandussaaduste toodangus on rajooni taimekasvatussaaduste

Tabel 5

**Põhiliste põllumajandussaaduste omahind
(1.tsentneri kohta rublades; seisuga 1. jaan. 1968)**

	Eesti NSV keskmine		Tartu rajooni	
	kolhoosid	sovhoosid	kolhoosid	sovhoosid
Piim	15,35	14,98	14,96	14,88
Sealiha	102,95	91,53	106,74	84,59
Tera- ja kaunvili	7,48	7,58	6,82	6,53
Kartul	4,29	4,25	4,52	4,13

osatähtsus loomakasvatussaadustega võrreldes suhteliselt suurem. Nii annavad rajooni majandid 10% vabariigi teravilja- ja kartuli- ning 14% avamaaköögiviljatoodangust. Vabariigi riiklike majandite lihatoodangust annavad nad 10%, piimatoodangust 8,5% ja munadest 6%. Võrreldes vabariigi teiste rajoonidega paistavad Tartu rajooni majandid silma heade tootmistulemuste poolest.

Väga oluline ja järjest teravamalt päevakorda kerkiv küsimus on põllumajanduse varustatus tööjõuga. Tartu rajooni kolhoosides tuleb ühe töövõimelise kolhoosniku kohta 8,4 hektarit põldu, vabariigis keskmiselt 7,7 ha. Kuna Tartu rajoonis on suhteliselt head eeldused põllumajanduse mehhaniseerimiseks (põllud suurema pindalaga, kivisus väike jne.), siis ei esine siin töökäte järele eriti suurt vajadust. Rajooni majandeis töötas üks töövõimeline töötaja vähem päevi aastas kui vabariigis keskmiselt: kolhoosides 216 ja sovhoosides 260 päeva. Majandite varustatus inimtööjõuga pole ühesugune. Tööjõudu on vähem rajooni edelaosa kolhoosides. Üldiselt on aga maal veel võimalusi olemasoleva inimtööjõu täielikumaks ära kasutamiseks.

Aastast aastasse on suurenenud põllumajandustöötajate töötasu. Keskmine töötasu inimpäeva kohta on 5,35 rubla, mis vastab vabariigi keskmisele tasemele.

Mitmed Tartu rajooni majandid on saavutanud häid tulemusi mitte ainult tootmise organiseerimisel, vaid ka töötajatele mugavate elu- ja puhketingimuste loomisel.

Üks eesrindlikumaid on V. I. Lenini nimeline nädissovhoos. Majand on liha-piimatootmise suunaga, tulevikus suureneb sigade arv siin 10 000-le ja veiste arv 3200-le. Rajamisel on hästi mehhaniseeritud ja igati kaasaegsed farmide kompleksid. Kavas on nädissovhoosiga ühendada ka Võrtsjärve kolhoos. Vastavalt sellele plaanile käibki praegune ehitustegevus. Rannu asulasse on juba ehitatud uus koolihoone, kauplus-söökla; rajatakse veel klubi, lasteaed ja teenustööde paviljon. Võrtsjärve äärde kavandatakse puhkerajoon — töö- ja puhkelaager, mida suvel kasutavad linlased ja kooliõpilased, kes abistavad majandit kiiretel hooajatöödel.

Tartu nädissovhoos on Eesti NSV Loomakasvatuse ja Veterinaaria Teadusliku Uurimise Instituudi katsebaasiks. Siin uuritakse loomade pärilikkust ja jõudlusomadusi,

tehakse söötmissalaseid katseid, rajatakse eksperimentaal-
seid loomakasvatushooneid. Näidissovhoosi ülesandeks on
taime- ja loomakasvatuse eesrindliku tehnoloogia välja-
töötamine ning tutvustamine. Talvel viiakse sovhoosis läbi
lüpsjate, brigadiride, agronoomide ja traktoristide õppusi.
Sovhoosi Ilmatsalu osakonnas asub kalakasvatuse näidis-
majand. Pärast uute kalatiikide valmisaamist hakatakse
siin kasvatama ka müügikala. Majandi põhisuund on piima
ja liha tootmine. Kasvatatakse puhtatõulist eesti punast
veisekarja ning suurt valget tõugu ja eesti peekonitõugu
sigu.

Tootmistegevuse korraldamine on näidissovhoosis viidud
kaasaegsele tasemele. Osakondadest antakse aruanded
keskusse edasi fototelegraafi teel. Tartu ja vabariigi teiste
linnadega on majandil telefoniside. Tootmisspetsialistide
autod on varustatud raadiotelefonidega. Keskuses asuva
dispetšeripunkti kaudu on, näiteks, põllul viibival agro-
noomil võimalus võtta ühendus mõne Tartu või Tallinna
asutusega.

Sovhoosis edeneb hästi uute asulate väljaehitamine.
Keskasulas, Ilmatsalus, on juba valminud rida tootmis-
hooneid ja elamuid. Majand on kuulus ka hästi korraldatud
sporditöö poolest. Siinne võimla loob head treeninguvõima-
lused mitte ainult kohalikule spordirahvale, vaid aitab
ruuminappusest üle saada ka linna sportlastel.

Rajooni parim kolhoos — «Avangard» — varustab
Tartu linna ja rajooni munade ja kanalihaga. Mune
saadakse umbes 8,5 milj. tk. ja kanalihaga 65 t aastas.
Perspektiivis on viia munatoodang 10 miljonini ja kana-
lihatoodang 75 tonnini aastas. Siis jääb «Avangardi» kol-
hoos ainukeseks Tartu rajooni varustajaks munadega ja
kanalihaga. Lisaks olemasolevale 6 kanalale rajatakse
veel noorlindude hoone ja tibula 48 000-le tibule.

Aianduse alal on silmapaistvat edu saavutanud Vasula,
Rõngu ja Alatskivi sovhoos. Vasula sovhoosi puukool on
spetsialiseerunud viljapuu- ja marjapõõsaistikute kasva-
tamisele. Majandil on suur viljapuuaed, kus kasvavad
õuna-, kirsi- ja ploomipuud.

TARTU RAJOONI OSAST TARTU LINNA RAHVASTIKU KUJUNEMISEL

Ann Marksoo

Igale linnale on tema lähim ümbrus nagu kasvupinnaks, kust linn ammutab pidevalt täiendavat elujõudu — uusi elanikke. Tartu linna lähistagamaaks on Tartu rajoon, ajaloolise Tartumaa südamik, mille sidemed Tartu linnaga rahvastiku liikumise alal on olnud kõige vahetumad. See liikumine on alati olnud vastastikune, kuid üldise linnastumisprotsessi tingimustes on Tartu saanud Tartu rajoonist siiski rohkem elanikke, kui ise vastu on andnud, s. o. linn on kasvanud oma ümbruskonna arvel.

Et Tartu rajoonil on oluline osa Tartu linna rahvastiku kujunemisel, on üldtuntud fakt. Tartu kõikides linnaosades elab ja peaaegu kõigis asutustes töötab inimesi, kes pärinevad Tartu rajoonist. Ometi pole kõnesoleva probleemi täpsem analüüs sugugi kerge, sest ametlik statistika ei pea vabariigisisese migratsiooni arvestust üksikute rajoonide lõikes. Samuti puuduvad sõjajärgse perioodi varasemate aastate kohta muud spetsiaalsed uurimused, mis meid huvitavat küsimust aitaksid lahendada.

Käesolevas artiklis püüame analüüsida Tartu rajooni osa Tartu linna rahvastiku kujunemisel kahesuguse allikmaterjali põhjal. Nendeks on 1969. a. algul Tartu Riikliku Ülikooli majandusgeograafia kateedri poolt korraldatud Tartu linna elanike 10%-lise valikulise ankeetküsitluse andmed ning Tartu linna elanike sisse- ja väljaregistreerimise talongid 1968. a. II poole ja 1969. a. kohta. Mainitud ankeetküsitluse materjalid võimaldavad teha järeltõlge ainult Tartu rajoonist linna siirdunud ja siin paikseks jäänud elanike kohta. Neid, kes üksikutel aastatel on Tartu rajoonist Tartusse tulnud, kuid mitmesugustel põh-

justel siit uuesti kas endisesse kodukohta tagasi läinud või mujale siirdunud, ankeetide andmestik ei näita. Sisse- ja väljaregistreerimise talongid annavad ülevaate küll kõigist viimase poolteise aasta vältel Tartusse tulnud ja siit lahkunud Tartu rajooni elanikest, kuid käsitletava ajavahe- miku lühiduse tõttu ei saa nende alusel teha üldistusi pikema perioodi kohta.

Mõlema mainitud allikmaterjali alusel võib väita, et kaasajal on umbes 18% tartlastest (1969. a. algul 15 550 inimest) endised Tartu rajooni elanikud. Kõikidest väljaspool Tartut tulnutest moodustavad Tartu rajoonist saabunud 27%. Paaril viimasel aastal linnas sisseregistreeritute üldhulgast langeb Tartu rajooni arvele 20—22%. Kõikidest Tartu rajoonist lahkujatest siirdub Tartusse umb. $\frac{1}{3}$. Võrdluseks olgu märgitud, et ülejäänud Kagu-Eesti rajoonidest (Jõgeva, Põlva ja Valga raj.) kokku on tulnud Tartusse rahvast isegi vähem (ligikaudu 14 280 inimest) kui Tartu rajoonist.

Uurides Tartust lahkunute päritolu selgub, et Tartusse jääb paikselt elama ligikaudu $\frac{2}{3}$ Tartu rajoonist saabunuist, kuna ülejäänud osa lühema või pikema aja järel Tartust uuesti lahkub. Valdav enamus Tartu rajoonist Tartusse saabunuist on käsitletava rajooni «põlised» elanikud — nad on seal sündinud ja oma sünnikohast otse Tartusse siirdunud. 6% on endised tartlased, s. t. need, kes on sündinud Tartu linnas, kuid elanud vahepeal Tartu rajoonis, hiljem aga oma sünnilinna tagasi pöördunud. 24% tulnukaist on sündinud väljaspool Tartu linna ja rajooni. Neile on Tartu rajoon olnud n.-ö. vahepeatuseks enne Tartusse elama asumist.

Rõhuv enamus — 90% Tartu rajoonist tulnukaist on eestlased, 8% venelased (peamiselt Peipsi-äärsetest küla- nõukogudest) ja kõigest 2% muudest rahvustest.

Migrantide seas on ülekaalus tavaliselt mehed, kes (eriti noores eas) vahetavad kergemini oma elukohta ning on selletõttu liikuvamad kui naised. On põhjust arvata, et ka Tartu rajoonist Tartusse tulnute seas domineerivad mehed. Näiteks 1969. a. Tartu rajoonist linna siirdunute hulgas oli mehi 52%. Tartu rajoonist saabunute ja Tartus käesoleva ajani paikseks jäänute seas on aga naised märgatavalt rohkem — 62%. See on kahtlemata osaliselt tingitud naiste pikemast elueast. Juba mitukümmend aastat tagasi

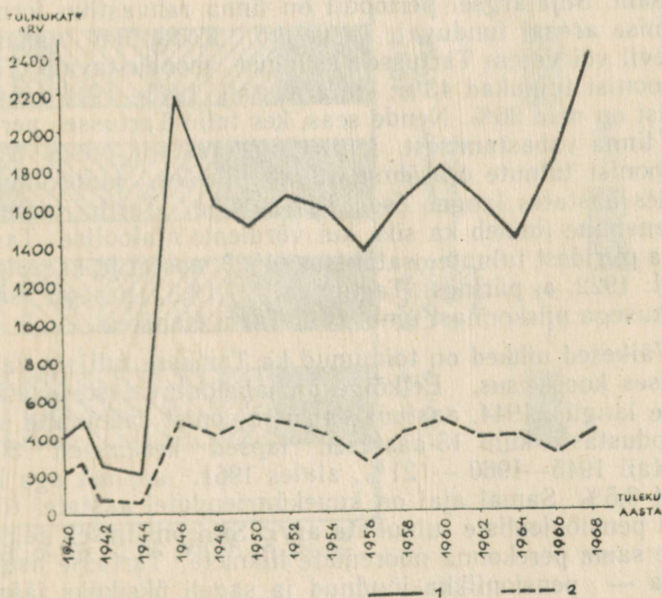
Tartusse asunute seast on mehi surma tõttu rohkem välja langenud kui naisi.

Migrantideks on eelkõige noored inimesed. Ka Tartu rajoon on olnud oma keskusele — Tartu linnale peamiselt õpilaste ja noore tööjõu reserviks. Nii on 70% Tartu rajoonist saabunuist siirdunud Tartusse nooremalt kui kolmekümneaastaselt, sealhulgas kuni 15-aastaste lastena 22%. 21% endistest Tartu rajooni elanikest on tulnud Tartusse 30—49 aasta vanuselt ja kõigest 5,5% pensioniealistena. Sellega seoses on ka käesoleval ajal peaaegu $\frac{2}{3}$ kõnesolevatest inimestest tööealised (naised 16—54 ja mehed 16—59 aasta vanused). Pensioniikka on jõudnud neist 22%.

Migratsiooni põhjuste üldine uurimine on näidanud, et valdav enamus inimesi vahetab oma elukohta peamiselt kolmel põhjusel — tööle tuleku (töökoha vahetuse), õppima asumise või perekondlike asjaolude tõttu. Maalt linna siirdunute puhul on üheks põhjuseks ka soov kasutada linnaelu hüvesid. Analüüsides Tartu rajoonist Tartusse asunute ja siin paikseks jäänute tuleku põhjusi, näeme, et Tartu rajoon allub selleski suhtes üldistele reeglitele. 30% saabunuist on tulnud Tartusse töökohaga seotud asjaoludel, 20% on tulnud õppima, 34% -l on peamiseks põhjuseks perekondlikud tegurid, kuna 10% on ajendanud soov kasutada linnaelu hüvesid. Suurem osa täiskasvanutest, kes on tulnud Tartusse kahel viimatimainitud põhjusel, on ühtlasi asunud tööle, seega saab linn migrantide näol uut tööjõudu küllalt rohkesti. 1969. a. algul oli kõikidest Tartu rajoonist saabunutest mitmesugustes majandusharudes rakendatud 63%. Nende jagunemine üksikute tegevusalade vahel ei erine oluliselt kogu linna rakendatud rahvastiku omast: nii oli uuritavatest töötajatest rakendatud tööstuses 35%, ehituses 6,5%, transpordis ja sides 10,3% ning kaubanduses 11,2%. 1969. a. sisseregistreerimise talongide andmetel asus aga peaaegu $\frac{1}{3}$ Tartu rajoonist tulnud töötajatest tööle ehitusorganisatsioonidesse ja ainult $\frac{1}{5}$ tööstusettevõtetesse. See näitab, et esialgu koonduvad äsjased linnasiirdujad eelkõige nendesse tegevusharudesse, kus uue tööjõu vajadus on kõige suurem ja elamispinna saamise võimalused ühiselamus kõige hõlpsamad. Hiljem valdav osa töötajaid siirdub teistesse majandusharudesse ja tühje kohti täidavad taas uustulnukad.

Mainitud ankeetküsitluse materjalid võimaldavad teha mõningaid järeldusi ka elanike Tartu rajoonist Tartusse siirdumise dünaamika kohta. Selleks jälgime Tartu rajoonist tulnute Tartusse asumise ajalist jaotumust, tinglikult oletades, et üksikutel etappidel Tartusse asunud ja siin praegu elavad isikud moodustavad umb. $\frac{2}{3}$ samal ajal Tartusse tulnute tegelikust arvust. Varasematel aastatel saabunute puhul on nende osatähtsus muidugi väiksem.

Juuresoleval joondiagrammil on esitatud võrdlevalt Tartu rajoonist ja kõikide mujalt Tartusse asunute tuleku ajad. Nagu selgub, on nende kahe graafiku vahel ilmne sarnasus. See näitab, et rännet Tartusse nii Tartu rajoonist kui ka kaugemalt on stimuleerinud või pidurdanud ühed ja samad põhjused.

Väljastpoolt pärinevate Tartu elanike saabumise ajad (1940—1968).

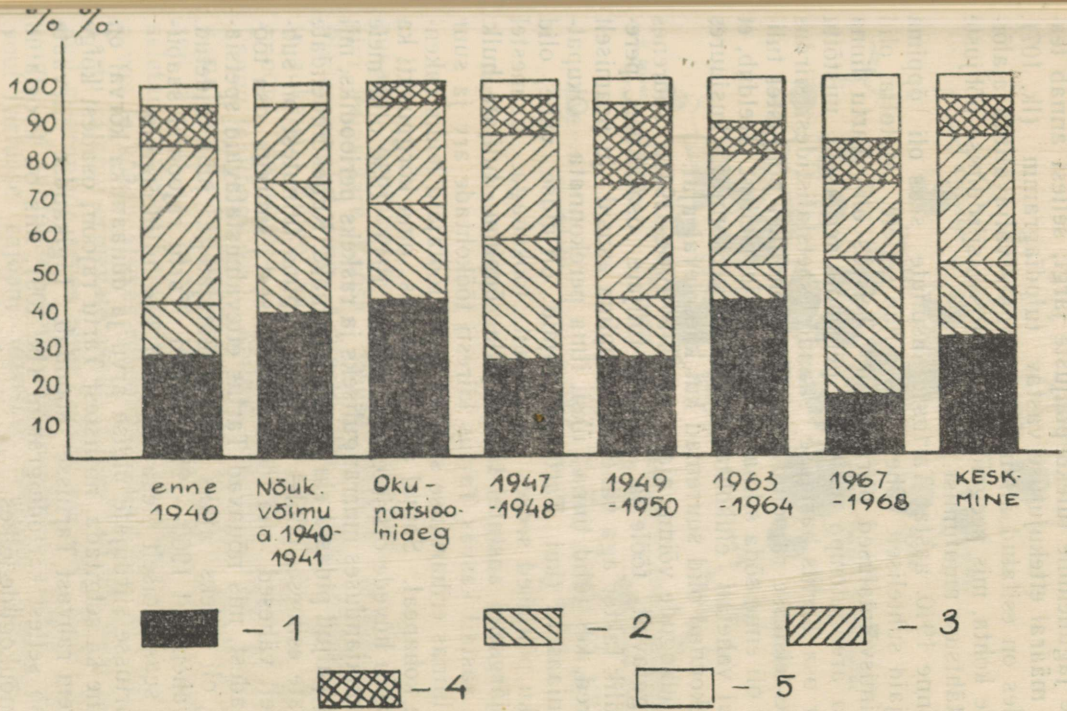
1 — kõik väljastpoolt tulnud elanikud, 2 — Tartu rajoonist tulnud elanikud.

Rahvastiku koodumine Tartusse kasvas aastail 1940—1941, millal seoses nõukogude võimu taaskehtestamisega avardusid töösaamise ja õppimise võimalused; need vähenesid sõjaolukorrast tingituna okupatsiooniaastatel. Mehaaniline iive tõusis uuesti järsult pärast Tartu vabastamist, mil algas linna kõigi elualade taastamine ja laiendamine. Ajaline rühmitamine näitab, et 28% Tartu rajoonist tulnukatest asus Tartusse juba kodanluse võimu päevil või varem, 4% tuli nõukogude võimu ajal (1940—1941) ja okupatsiooniaastail, 19% Tartu vabastamisest kuni aastani 1950, 27% a. 1951—1960 ja 22% a. 1961—1968. Seega oli rajoonist linna siirdumine suhteliselt intensiivsem esimestel sõjajärgsetel ja viiekümnendatel aastatel, mis on kooskõlas meie vabariigi üldise linnastumise käiguga ja põllumajanduse arengu iseärasustega.

Ühtlasi näeme graafikult, et enne Tartu vabastamist oli Tartu rajoonist tulnute osatähtsus kõikide saabunute seas märgatavalt suurem, sest tollal oli Tartu üldine tagamaa kitsam. Sõjajärgsel perioodil on linna rahvastiku formeerumise areaal tunduvalt kasvanud. Kodanliku vabariigi päevil või varem Tartusse asunuist moodustavad Tartu rajoonist tulnukad 43%, kuna aastail 1940—1944 saabunuist on neid 36%. Nende seas, kes tulid Tartusse perioodil linna vabastamisest kuni 1960. aastani, püsib Tartu rajoonist tulnute osatähtsus 25% piirides, kuuekümnendates aastates langeb see aga 20%-le. Tartu tagamaa laienemine ilmneb ka siis, kui võrdleme ajaloolise Tartumaa piiridest tulnute osatähtsust 1922. aastal ja käesoleval ajal: 1922. a. pärines Tartumaalt 37,1%¹, praegu sama ulatusega piirkonnast umb. 26% Tartu elanikest.

Väikesed nihked on toimunud ka Tartusse tulijate vanuselises koosseisus. Eelkõige on täheldatav laste osatähtsuse langus. 1944. aastani Tartu rajoonist saabunute seas moodustasid kuni 15-aastased lapsed keskmiselt 30%, aastail 1945—1960 — 21%, alates 1961. aastast aga kõigest 9,5%. Samal ajal on kuuekümnendatel aastatel tõusnud pensioniealiste tulnukate arv. Siin on ilmselt tagasi sama perekonna nooremate liikmete Tartusse asumisega — pensioniikka jõudnud ja sageli üksikuks jäänud vanemad järgnevad varem linna siirdunud lastele.

¹ Koguteos «Tartu». Trt., 1927.

Tartu rajoonist Tartusse tulnud elanike jagunemine tuleku peamiste põhjuste järgi.
 1 — tööle, 2 — õppima, 3 — perekondlikud põhjused,
 4 — linnaelu hüvede arvestamine, 5 — muud põhjused.

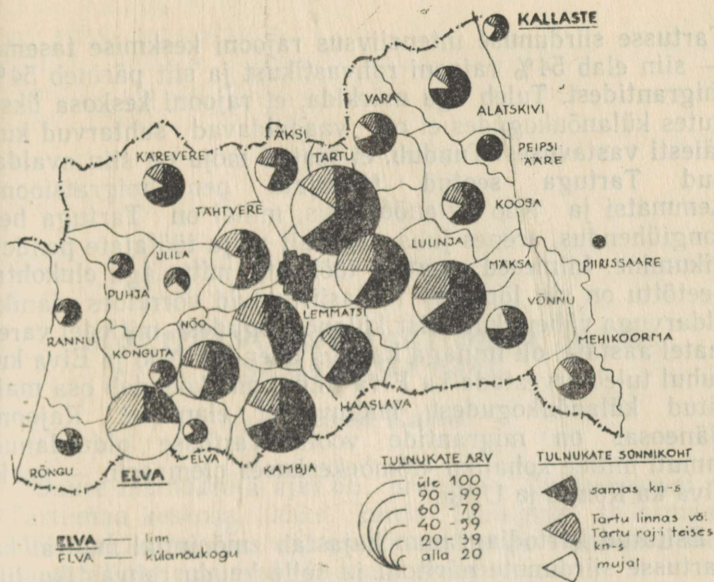
Erinevatel etappidel ei ole ühesugune ka Tartusse saabunute jagunemine tuleku põhjuste järgi; sellest annab teatud määral ettekujutuse vastav tulpdiagramm (lk. 107). Selles on esitatud andmed mõningate väljavalitud ajalõikude kohta, mis peegeldavad Tartusse siirdumise põhjuste osatähtsuse muutumist.

Enne 1940. aastat Tartusse asunute seas oli õppima tulijaid suhteliselt vähe, mis viitab sellele, et tollal olid õppimisvõimalused piiratumad. Teiseks oli Tartu linna enda arengutempo mainitud perioodil aeglasem, mistõttu suur osa Tartus hariduse saanud spetsialistidest siirdus tööle teistesse rajoonidesse. Perekondlikel põhjustel tulijaid oli enne sõda silmapaistvalt palju. Sellest järeldub, et tollal vahetati elukohta rohkem perekonniti, kusjuures perekonnad olid suuremad kui käesoleval ajal.

Nõukogude võimu ajal, aastail 1940—1941, suurenes märgatavalt tööle ja õppima tulijate osatähtsus, perekondlik faktor aga vähenes. Õppima asusid ju peamiselt noored, kes tulid linna üksi, ilma perekonnata. Okupatsiooniaastail (kui Tartusse tulijaid oli üldse vähe) olid tuleku põhjused seoses peamiselt töökohaga. Esimestel sõjajärgsetel aastatel tõusis jälle õppima tulijate hulk. Neil aastail kasvas Tartus kiiresti töökohtade arv ja suur osa linnas erihariduse saanud noori töötajaid leidis rakenduse kohapeal. Samal ajal saavutas oma kõrgpunkti ka linnaelu hüvede otsijate arv. Aastad 1949—1950 olid meie põllumajanduses murranguliseks ja raskeks perioodiks, mil üsna paljud pidasid elu linnas paremaks. Kuuekümnendate aastate esimesel poolel Tartusse õppima tulnutest on suhteliselt vähesed siia tööle jäänud, sest suurem osa töökohtadest, mis nõuavad Tartus ettevalmistatavaid spetsialiste, oli selleks ajaks noorte töötajatega juba täidetud. Ajavahemikul 1960—1968 püsisid Tartu rajoonist saabunute seas endiselt ülekaalus need, kes tulid õppima.

Tartusse siirdujate üldise arvu ja dünaamika kõrval on oluline ka selgitada, millistest Tartu rajooni osadest kõige rohkem rahvast Tartusse koondub. Ligikaudse ülevaate annab sellest kartodiagramm (lk. 109), mis on koostatud külanõukogude lõikes.

Kõige rohkem on tulnud elanikke Tartu rajooni keskosast, s. o. Tähtvere, Äksi, Tartu, Lemmatsi, Luunja, Haaslava, Kambja ja Nõo külanõukogust ning Elva linnast. Kokku on rajooni keskosa andnud 54% Tartusse tul-

Tartu rajoonist tulnukate eelmiste elukohtade paiknemine.

nukaist. Järgmisel kohal on rajooni idaosa (Vara, Alatskivi, Peipsiääre, Koosa, Mäksa, Võnnu, Mehikoorma ja Piirissaare kn. ning Kallaste linn), kust pärineb 31% tulnukaist. Kõige vähem inimesi on siirdunud Tartusse rajooni lääneosast (Kärevere, Ulila, Puhja, Konguta, Rannu ja Rõngu kn.), kõigest 15% tulnukate üldarvust. Kuna kõik Tartu rajooni osad asuvad Tartu linnale suhteliselt lähedal, siis ei saa Tartusse tuleku arvulisi erinevusi seletada niivõrd kaugustega kui võrd erinevustega elanike arvus ja kohapealsetes rakendusvõimalustes. Kui võrrelda Tartu rajooni erinevate osade osatähtsust Tartusse siirdunud migrantide arvus ning rajooni elanike üldarvust, siis selgub, et suhteliselt kõige intensiivsem on olnud inimeste vool Tartusse rajooni idaosast. Viimane koondab 25% rajooni rahvastikust, kuid siit pärineb 31% Tartusse tulijaist. Rajooni idaosas on rahvastiku kohapealsed rakendusvõimalused suhteliselt ühekülgsed; kohalik keskus Kallaste on olnud aastaid taandarengu seisundis; see ongi stimuleerinud elanike siirdumist Tartusse. Rajooni keskosas on

Tartusse siirdumise intensiivsus rajooni keskmise tasemel — siin elab 54% rajooni rahvastikust ja siit pärineb 54% migrantidest. Tuleb aga märkida, et rajooni keskosa üksikutes külanõukogudes ei ole vaadeldavad suhtarvud küll täiesti vastavuses. Tundub, et teatud mõju on siin avaldanud Tartuga seotud töötajate pendelmigratsioon.² Lemmatsi ja Nõo külanõukogus, millel on Tartuga hea rongiühendus, arenes juba varakult välja töötajate pendelliikumine. Inimesed muutsid töökohta, mitte aga elukohta. Seetõttu on siit lõplikult linnasiirdunuid võrreldes elanike üldarvuga vähem kui neist külanõukogudest, millel varem aastatel oli linnaga halvem ühendus. Nõo ja Elva kn. puhul tuleb arvestada ka Elva linna, mis koondab osa mainitud külanõukogudest lahkuvatest elanikest. Rajooni lääneosas on migrantide voolu Tartusse pidurdanud samuti mitme kohaliku «tõmbekeskuse» olemasolu — peale Elva ka Rõngu ja Ulila.

Esitatud kartodiagramm kajastab mõningal määral ka Tartusse siirdunute päritolu ja selle kaudu rahvastiku liikumise intensiivsust vastavates külanõukogudes üldse. Väljaspool Tartu rajooni sündinuid on tulnud suhteliselt kõige rohkem rajooni keskosast. See näitab, et selles piirkonnas on nii tulijaid kui ka minejaid üsna arvukalt. Paljudel on toimunud Tartusse asumine nagu kahe etapi kaupa — algul on tulnud teisest rajoonist Tartu lähisteale ja seejärel alles Tartusse. Rajooni ida- ja lääneosas on tulnud teistest rajoonidest võrdlemisi vähe inimesi, mistõttu ka enamuse siit Tartusse asujaist on sündinud kohapeal või sama rajooni teistes külanõukogudes. Need rajooni osad «toidavad» Tartut oma põhirahvastiku arvel, kuna rajooni keskosa annab suhteliselt rohkesti oma ajutisi elanikke.

Eespool esitatu suudab allikmaterjalide lünklikkuse tõttu anda ainult pealiskaudse kujutluse Tartu rajoonist Tartu linna rahvastiku kasvureservina. Eriti puudulikud on andmed Tartu rajooni rahvastiku rändest Tartusse territoriaalses lõikes, üksikute külanõukogude või ajalooliste administratiivsete üksuste kaupa. See on uurimisvaldkond, kus tänuväärse töö võiksid ära teha kohalikud kodu-uurijad.

² А. Марксоо, Трудовая маятниковая миграция города Тарту. Уч. зап. ТГУ, вып. 237. Тр. геогр., VI. Тарту, 1969.

SÕJATEGEVUSEST TARTUMAAL SUURE ISAMAASÕJA AJAL

Arved Kalvo

Suure Isamaasõja ajal oli praeguse Tartu rajooni ala, Tartumaa keskosa, kaks korda lahingute tallermaaks. Mõlemal korral käis võitlus pikemat aega Tartu ja Emajõe pärast. Vaatleme neid sündmusi eraldi.

Kaitselahingud 1941. aastal

Nõukogude Liidu vastu suunatud sõja 18. päeval (9. juulil 1941) nimetas fašistliku Saksamaa maavägede kindralstaabi ülem F. Halder oma sõjapäevikus esimest korda Tartu nime. Kuid juba järgneva kolme nädala jooksul tundis ta peaaegu iga päev rahutust olukorra üle Tartu juures.

Fašistlikud väeüksused olid pärast Nõukogude Liidu piiri ületamist läbinud 18 päeva jooksul umbes pool tuhat kilomeetrit, ületanud suured veetõkked Neemeni, Daugava, Koiva jt. ning seejärel peatatud neist palju väiksema jõe — Emajõe ääres rohkem kui kaheks nädalaks.

Eestisse sissetungiva vaenlase 26. armeekorpuse vastu võitles Nõukogude 8. armee, kelle koosseisu kuulus 10. ja 11. laskurkorpus.

4. juuli õhtul anti armee väekoondisele, kes võitlesid vaenlase ülekaalukate jõududega Limbaži, Cesise ja Koiva jõe joonel, pidada järelvägedega kinni vaenlast, peajõududega aga asuda 7. juuli hommikuks Pärnu—Paistu—Tartu—Emajõe joonel kindlalt kaitsele. Taandumine toimus laial rindel ja teostati maksimaalselt öösel.

Emajõe joonel asus kaitsele 11. laskurkorpus, kelle komandöriks oli kindralmajor M. Sumilov. Alates 7. juulist paiknes korpuse staap Maarja-Magdaleenast (praegu Järve) 2 km kagu pool metsas, kuhu ta jäi kogu Tartu kaitselahingute ajaks.

Selle korpuse koosseisu kuulusid 125. ja 48. laskurdiviis, üks pataljon 11. laskurdiviisist ning 51. ja 73. korpuse suurtükiväe polk. Kõik need asusid kaitsele Emajõe joonel Võrtsjärvest kuni Peipsini; nende ülesandeks oli mitte lasta vaenlast Emajõest põhja poole.

Kaitsele asusid 11. laskurkorpuse väekoondised järgmiselt: korpuse paremal tiival lahinguid lüües taandus üle Valga, Tsirgulinna, Puka, Otepää ja Päidla 125. laskurdiviis (komandör kindralmajor P. P. Bogaitšuk, komissar G. A. Levštjenko, staabiülem alampolkovnik G. P. Ponomarjev). Ta jõudis 7. juulil kella 12-ks Emajõe põhjakaldale, asudes siin kaitsele Võrtsjärvest kuni Tartuni, kusjuures diviisi eeljulgestusosad asusid Aru ning Meeri mõisa ja Nõo juures. Kaitssel paiknes diviis järgmises rivistuses: 466. laskurpolk asus Jõesuust, Palupõhja, Kärevere ja Kämaraani, 657. laskurpolk Nõelast Kärknani ja 749. laskurpolk Vasulast Arukülani. Diviisi staap asus Vedu mõisast umbes 2 km lääne pool metsas.

Tartu linna põhjaosa kaitmine pandi 90. laskurdiviisi 19. laskurpolgu koondpataljonile. Sel ajal lõi polk aga vaenlasega lahinguid Pihkva lähistel. Koondpataljon oli niivõrd väikesearvuline, et temast kaitseks ei jätkunud. Seepärast olid selles lõigus ajutiselt kaitssel Tartu miilitsa relvastatud üksus ja ka Tartumaa hävituspataljon. Kui hiljem toodi Tartu linna põhjaosa kaitseks veel üks pataljon 11. laskurdiviisist, vabanes siit miilitsaüksus, kuid Tartumaa hävituspataljoni üksus jäi kaitsele Emajõe kõrgele kaldale, surnuaedade rajooni, kuni kaitselahingute lõpuni.

Tartust ida pool — Veibrist Peipsi järveni Emajõe joonel asus kaitsele 48. laskurdiviis (komandör polkovnik K. Muravjev, komissar polgukomissar A. Lazutin, staabiülem alampolkovnik I. Romantšov). Diviis taandus sija üle Võru ja Põlva ning paigutas oma eeljulgestuspositsioonid Reola mõisa, Ignase, Uniküla, Hammaste ja

Võnnu juurde. Diviisi väeosad paiknesid järgmiselt: 301. laskurpolk asus kaitsele Veibrist kuni Savakülani; viimastest kuni Alevini — 328. laskurpolk. Selle diviisi kolmas, 268. laskurpolk oli korpuse komandöri reservis ja paiknes Tammistu mõisas. Diviisi staap asus algul Andresaarel, alates 10. juulist kuni taandumiseni — Hundil, s. o. endise Vara vallamaja ja Matjama vahelises metsas.

Mõlema diviisi koosseisu kuulunud kergesuurtükiväe- ja haubitsapolgud asusid oma diviiside lahingukorras.

Kaks korpuse suurtükiväepolku aga asusid positsioonile Tartust põhja pool, laskurdiviiside lahingukordade taga. Nii 51. korpuse-suurtükiväepolk (komandör major A. Mironov, komissar N. Šmojankov, staabiülem kapten N. Voronin) paigutas oma 20 suurtükki Vasula, Pärna, Kõrveküla ja Haava rajooni. 73. korpuse-suurtükiväepolk (komandör major V. Gnidin, komissar vanempolitruk L. Krivõh) seadis oma 16 suurtükki üles tulepositsioonidele Tordi, Pilka, Tilga, Kirbu, Mõllatsi, Kruusamäe ja Mikureinu rajooni.

11. korpuse vasakut tiiba kattis Peipsi sõjalaevastik, mis koosnes kolmest suurtükipaadist, kuuest laevast ja 13 kaatrist. Peipsi sõjalaevastiku ülemaks oli I järgu kapten N. A. Avraamov.

Kommunistliku partei juhtimisel organiseerus sõja esimesest päevast alates ka rahvas, täites veel paremini oma tootmistöö ülesandeid. Käitistesse ja asutustesse seati valve. Viidi läbi õhukaitseõppusi, kontrolliti pimeduseeskirjade täitmist ja hakati organiseerima kaitstesalku. Kuna oli palju neid, kes tahtsid vabatahtlikult astuda Puna-armeesse, siis asuti rahvakaitsepataljonide loomisele varem, kui tuli määrus hävituspataljonide asutamiseks bandiitide ja langevarjurite-diversantide vastu. Igas vallas moodustati oma kaitsealgad. Juuni lõpuks oli organiseeritud kaks hävituspataljoni: üks asukohaga Tartus, teine Mustvees. Pärast taandumist Emajõest põhja poole organiseeriti veel kolmas pataljon maakonna lõunapoolsete valdade kaitsealkade liikmetest. Peale selle tegutses SaRK-i ja miilitsatöötajate ühendatud relvastatud üksus, hiljem organiseeriti kaks ratsarühma.

Mõni päev pärast sõja algust hakkas pead tõstma ka klassivaenlane. Alguses teostati üksikuid argu kallaletunge sõjaväe valvepostidele relvade haaramise eesmärgil. Seo-

ses Punaarmee ulatusliku taandumisega hakkas esinema ka bandiitlikke väljaastumisi, eriti 3. ja 4. juulil. Miilitsa- ja hävituspataljoni üksused likvideerisid hulgaliselt bandiite, allesjäänud suruti metsadesse ja soodesse.

Vaenlase esimesed luureüksused nelja soomusauto näol jõudsid 10. juuli õhtupoolikul Tartusse, kus neil tekkis kokkupõrge patrulleerivate miilitsaüksustega. Tartu maakonna partei- ja täitevkomitee oma aktiiviga olid asunud juba Torma. Järgmisel päeval jõudsid Tartu ka vaenlase regulaarüksused.

Emajõe joonele taandunud diviisid olid võideldes tohutul ülekaalukate vaenlase jõududega tõsiselt kannatada saanud. Nii ei ulatunud 125. laskurdiviisi koosseis (kuhu oli jäänud vähe üle 9000 inimese) isegi rahuaegseni, rääkimata sõja ajaks ette nähtud suurusest. Laskurdiviisi koosseis oli vähenenud Nõukogude Liidu piiril Tauragist läänes, vaenlase kallaletungi vastu võttes. Emajõe joonele jõudes oli ta koosseis 3581 inimest, 48. laskurdiviisil oli piirile minnes 9800 inimest. Emajõe äärde kaitsele jõudis 2648 inimest. 898-st kommunistist sõja esimesel päeval jõudis Tartu juurde 320 ja 4890 kommunistlikust noorest 1330. Kaitsele asunud diviisid said täiendust, kuid koosseisude suurus ei ulatunud sõja esimeste päevade omani; suurtükkide, eriti aga miinipildujate osas oli puudujääk koguni väga suur. Seetõttu olid vaenlase diviisid meie omadest tohutul üle tulejõu poolest. Peale selle oli meie diviiside kaitseriba veninud ettenähtud 5 kilomeetri asemel 30-ne kilomeetri pikkuseks; mistõttu puudus üksikute võitlejate vahel tuleside ja toetus.

Ometi ei suutnud vaenlane Emajõge ületada. Ta teostas reas kohtades palju katseid, kuid need ei andnud tulemusi. Kõik vaenlase üle jõe tulnud üksused hävitati ja nende riismed sunniti põgenema jõe teisele kaldale. Rinne püsis Emajõel kaks nädalat.

Vaenlase tohutule ülekaalule elavjõus ja tehnikas seadsid Eestis võitlevad Punaarmee ja rahvakaitse üksused vastu oma kangelaslikkuse. Võitluse õiglus, viha ja kartmatu tahe võidelda sajandi kõige kurjema vaenlase vastu viimase veretilgani sünnitas kangelasi.

Fašistliku 18. armee juhatus ei kiirustanud ka Tartu vallutamise, ega koondanud Emajõe ületamiseks suuri jõude. Sellepärast tekkis tal tõsiseid mõttevahetusi Tartu

kiiremat vallutamist taotleva fašistliku väepealiku Halde-
riga, nagu see nähtub viimase päevikust.

Pealetungiva vaenlase 18. armeel ei jätkunud jõudu läbi murda Nõukogude vägede rindest Emajõel ja kõik katsed lõppesid ebaõnnestumisega, mistõttu teostati ümberhaare 11. laskurkorpuse tagalasse üle Viljandi, Võhma ja Põltsamaa. Selleks sai 26. armeekorpus juurde 254. jalaväediviisi ja algas 22. juuli hommikul pealetungi Põltsamaale. Vaenlase 217. ja 291. jalaväediviisid laiendasid oma pealetungiala ning 61. jalaväediviis lõpetas 22. juulist tegevuse 10. laskurkorpuse vastu Paide ja Türi suunas ja teostas ümberhaarde põhja pool Põltsamaad. Pärast läbimurret tungisid mõlemad vaenlase diviisid (61. ja 254.) üle Jõgeva ida ja lõuna poole; 24. juulil kell 22 jõudsid 26. armeekorpus eelosad (254. jalaväediviis) lõuna pool Mustveed, Kasepää juures, Peipsi idakaldale. Seejärel tugevdasid 61. jalaväediviisi peajõud ja ka Peipsi äärde jõudnud 254. jalaväediviis oma jõududega piiramisrõngast põhja pool Tartut. Sel ajal kindlustasid 217. ja 291. jalaväediviis ja üks 254. jalaväediviisi rügemendigrupp 26. armeekorpus põhjatiiba, kusjuures 217. jalaväediviis vallutas 24. juuli hommikupoolikul ümberhaardega idast Türi.

Vaenlase väljajõudmisega Peipsi äärde asusid 11. laskurkorpuse peamised jõud Emajõe äärde. Kohe algas nende kangelaslik heitlus ümberpiiramisest väljajõudmiseks. Sooritati palju julgeid ja mehiseid tegusid. Üks suuremaid lahinguid toimus Omedu juures, kuhu 25. juuli ööseks jõudis kahe diviisi neli polku. Vaenlane kasutas meie vägede vastu tanke ja lennuvége. Tema rõngast ei suudetud läbi murda. Taanduti metsa. Samal päeval kella 12 ajal toimus lahing Jõgeva juures, kus meie väed purustasid 20 vaenlase tanki ja tunniajalise lahingu tulemusena löid Jõgevast vaenlase välja. Viimane taandus ja oli sunnitud põhja ja loode pool Jõgevat, Pedja raudteejaama rajoonis kaevuma kaitsele.

29. juuliks oli piiramisrõngast väljunud 2500 meest, kelle hulgas oli 650 inimesest grupp 48. laskurdiviisi staabiülema alampolkovnik I. Romantsovi juhatusel.¹ Väljumisel

¹ 1944. a. juhatas sama I. Romantsov kindralmajorina 64. kaardiväe laskurdiviisi ja likvideeris ida pool Tartut sissepiiratud vaenlase väeosi (vt. lk. 129).

aitasid kaasa meie vägede teejuhtidena paljud Tartu hävituspataljoni võitlejad L. Illissoni erirühmast: E. Millert, F. Pärtelpoeg, V. Leede jt.

Piiramisrõngast väljumine jätkus pikemat aega. 125. laskrdiviisi 466. laskurpolgu komandöri kohusetäitja kapten K. Maksimovi juhatusel tegutses vaenlase tagalas 400-meheline grupp, purustades vaenlase üksusi, ladusid ja sõjatehnikat. Tullis 4. augustil välja piiramisrõngast tõi ta kaasa 44 haavatut. 48. laskurdiviisi 268. laskurpolgu lahinguvarustuse ülem 3. järgu intendant F. Krutik võitles vaenlase tagalas kuni 13. augustini, tekitades talle palju kahju. Välja tuli F. Krutik 23 inimesega, kelledest 12 olid haavatud.

Selles ebavõrdses võitluses oli ka palju ohvreid. Kuigi paljud haavatud toodi välja, jäi osa vaenlase kätte. Halder oma päevikus märgib, et põhja pool Tartut võidelnud nõukogude väegruppeeringu likvideerimisel saadi 1600 vangi ja 50 suurtükki.²

Nõukogude Eestisse taandunud Punaarmee väekoondistega aga oli hitlerlikel vägedel palju raskusi, sest nagu märgib Halder oma päevikus, «panevad Nõukogude väed kõikjal ägedalt vastu». Selle tulemusena oli vaenlasel Eesti vallutamisel tõsisemid kaotusi, millised olid 26. armee-korpuse aruande järgi niisugused, nagu näidatud tabelis (lk. 117).

Pärast seda kui 24/25. augusti öösel meie väed lahkusid Emajõe joonelt, tulid üle jõe ka siin asunud vaenlase väed ja vallutasid Tartu rajooni põhjapoolse osa. Algas fašistlik okupatsioon.

	Ohvitsere	Allohvitsere ja sõdureid	Kokku
Surma saanud	74	1550	1624
Teadmata kadunud	9	290	299
Haavatuid	220	5720	5940
Kokku:	303	7560	7863

² Sissekanne Halderi päevikus 36. sõjapäeval (27. juulil 1941).

Vabastamislahingud 1944. aastal

Tartu rajoon vabastati kahe Nõukogude armee pealetungi operatsiooniga.

Ühega neist — 3. Balti rinde Tartu pealetungioperatsiooniga augustis 1944 vabastati 67. armee poolt Tartu rajooni lõunapoolne osa Emajõeni ja loodi platsdarm põhja, kirde ja ida poole Tartut. Kuigi Kõrgema Ülemjuhataja Peakorteris direktiivis nähti ette 3. Balti rinde vägede jõudmine Kallaste—Maarja-Magdaleena (Järve)—Tõrve-Ülejõe—Pedja jõe—Emajõe—Võrtsjärve põhjakalda joonele, ei suudetud seda saavutada, kuna tol ajal ei jätkunud selleks jõudu.

Mainitud vabastatud aladelt alustas Leningradi rinde 2. löögiarmee 17. septembril Emajõe joonelt Tallinnale pealetungioperatsiooni, mille käigus vabastati kahe päeva jooksul põhja pool Emajõe asuv Tahtumaa osa ning seejärel Leningradi rinde 8. armee ning Balti Mere Punalipulise Laevastiku kaastegevusel kogu Eesti mandriosa.

Need kaks pealetungioperatsiooni toimusid täiesti erinevates strateegilis-poliitilistes olukordades.

Kogu Tartu operatsiooni ajal pingutas saksa fašistlik väejuhatuse kogu oma jõudu selleks, et hoida enda käes oluliselt tähtsaid Balti mere äärseid platsdarme. Need kindlustasid talle valitseva seisundi Balti merel, võimaldasid avaldada mõju Rootsi poliitikale ning ära hoida Soome väljumist sõjast. Säilitades Soomet oma liitlasena ja Eestil enda käes hoides takistasid fašistliku Saksamaa relvastatud jõud Balti Mere Punalipulist Laevastikku väljumisel Soome lahest Balti merele. See omakorda võimaldas hitlerlastel jätkata Rootsis sõjatööstuse jaoks vajaliku tooraine vedu ja katta merelt pääs Ida-Preisimaale. Hitlerlik väejuhatuse lootis ka hoida meie vägede tiiba ohustatud olukorras, seda ka nende tungimisel Ida-Preisimaale.

Peale kõige muu püüdis Hitler hoida Eestit enda käes veel seepärast, et põlevkivirajoon andis talle aastas umbes pool miljonit tonni defitsiitseid naftapro-

dukte, mille tootmisse oli rakendatud 13 000 sõjavangi ja 20 000 sundkorras toodud töolist. Seetõttu kohtasid 3. Balti rinde väed, kes olid 10. augustil alanud Optjoki jõe — Pangevitsa—Laura joonelt pealetungi, pärast siin asunud hitlerlaste nn. Marienburgi liinist läbimurdmist kogu aeg vihast vaenlase vastupanu.

17. septembriks, kui Leningradi rinde 2. löögiarmee alustas pealetungi Tallinna poole, oli olukord muutunud. Selleks ajaks oli Soome sõjast välja astunud ja löi relva jõul tagasi hitlerlaste ülbeid taotlusi Soome territooriumi suhtes. Saksa fašistlik väejuhatuse sai 16. septembri hommikul Hitlerilt kinnituse oma plaanile «Aster», mille kohaselt asus oma vägesid Eestist välja viima. Seetõttu kohtas 2. löögiarmee taanduvat vaenlast, kes teostas järelvägede lahinguid, kasutades harva rasket kahurväge, tanke ja lennukeid.

Vabastamislahingud kestsid Tartu rajoonis kuu aega. Esimesena astusid 16. augusti varahommikul Tartu rajooni territooriumile ühes ta kaugemas punktis — Mehikoormas — 3. Balti rinde dessantgrupi väeüksused. Samal ajal löid 67. armee väekoondised lahinguid lõuna pool ja olid jõudmas oma parema tiivaga Võhandu äärde, Vööpsu ja Räpina lähistele, keskosaga aga hõivasid sel päeval Põlva ja vasaku tiivaga Kanepi.

Dessantgrupp, kelle peamise osa moodustas 191. laskurdiviis³ hõivas augustis 1,5—5 km laiuse rannariba Jõeperest kuni Mehikoormani ja jätkas lahinguid Laane, Haavametsa, Rihtemetsa ja Aravu suunas. Lahingud toimusid siin rasketes tingimustes. Suurtel soistel ja metsarikastel aladel kadus võitlevate väeosade vahel side. Vaenlane, kasutades olemasolevaid teid, teostas vasturünnakuid tankide toetusel. Vaenlase lennuväe aktiivsuse tõttu oli tõiseid kaotusi üleveovahendeis, mistõttu ei suudetud üle tuua diviisi suurtükiväge, tekkis puudus laskemoonast ja toidust. Dessantgrupi väed näitasid üles kangelaslikkust ja lüües lahinguid, liikusid edasi.

Jätkates 17. augustil pealetungi, liikus 191. laskurdiviis edasi ja tema 546. laskurpolk ühines sama päeva õhtul Rasinal lõuna poolt, üle Põlva, Himmaste ja Mooste liiku-

³ Diviiside juhtkondade kohta vt.: А. Калво, В. Мейстер. Салют 25 августа 1944 года. Таллин, 1969, lk. 40—44.

nud 86. laskurdiviisi üksustega. Viimati mainitud diviisi peajõud aga jõudsid sama päeva õhtuks Kärsast ja Popsikurmust lõuna pool Ahja jõe äärde. 18. augustil jõudsid ka 191. laskurdiviisi väeosad laial rindel Lääniste juures Ahja jõe äärde. Pidades kogu päeva ägedaid lahinguid vaenlasega, ületasid õhtuks Ahja jõe. Murdes vaenlase vihase vastupanu, hõivas 191. laskurdiviis 20. augustiks Võnnu.

Meie vägede tegevus Tartu suunas pani vaenlase närveerima.

16. augusti hommikul informeeris armeegrupi «Nord» staabiülem maavägede kindralstaabi operatiivosakonna ülemat olukorrast 18. armee vasakul tiival ja Peipsi järvel ning teatas, et ta ei näe seal mingit tõsist ohtu.

Saades õhtul teate meie dessandist üle järve, teatas sama staabiülem oma ülemusele: «Mehikoormas maandus 191. laskurdiviisi 2. löögiarmee koosseisust ja on võimalik teiste vägede järeletoomine Narva rindelt».

Näib, et «teiste vägede järeletoomise» kartus viis hitlerliku staabiülema pessimistlikku meeleollu. Samal päeval vähe hiljem olukorrast kindralstaabi operatiivosakonnale ette kandes ta ütles: «Me peame arvestama seda, et Tartu juures meid suur õnnetus tabab, mille vastu me midagi teha ei saa.»

Eriti täbaraks kujunes sakslaste olukord neil päevil eestlaste seast mobiliseeritutega. Neid paisati lahingusse, kuid nad ei tahtnud koos sakslastega sõidida Nõukogude armee vastu ja jooksid massiliselt laiali. Armeegrupi «Nord» staapi, mis asus Siguldas, jõudsid vastavad ettekanded ja kaebused eestlaste kohta.

Nii kandis 18. augustil operatiivgrupi «Narva» operatiivosakonna ülem ette oma armeegrupi «Nord» otsesele vastavale ülemusele järgmist: «Eile (s. o. 17. 8.) toodi saksa ohvitseri kaudu autodel tagasi jälle 200 põgenenud eestlast, keda kätte saadi, kuid peale selle jooksid üle kahesaja laiali metsadesse ja läksid koju. Ühel heal päeval eestlaste 1. ja 5. piirikaitse rügementi enam pole. Sel päeval lasti üle poole tosina eestlase maha, kuid see ei aita. Pole enam jõudu vaenlase peatamiseks, sest eestlased 207. julgestusdiviisis enam ei sõdi.»

Mõned autorid väidavad, nagu oleks Lämmijärve dessantoperatsioon toonud järsu pöörde Tartu vabastamise. Kahtlemata peab au andma 191. laskurdiviisile, 25. jõe-iaevade brigaadile ja teistele dessantgrupi koosseisu kuulunud väeosadele, kes võitlesid väga rasketes tingimustes ja näitasid üles kangelaslikkust. Dessant aitas segi lüüa vaenlase vasaku tiiva kaitse ja soodustas 67. armee vasakul tiival võitlevate 14. kindlustatud rajooni väeüksuste edasiliikumist.

Õelda, et dessantoperatsioon tõi järsu pöörde Tartu vabastamise, on ülekohtune nende vägede suhtes, kes murdsid vaenlase peamise vastupanu enne Tartut. Järsu pöörde tõi Tartu vabastamise uute väekoondiste tegevusse rakendamine nädal aega hiljem.

Kuna 16. augustil Sangaste juurest peamiselt meie 1. löögiarmee paremale tiivale suunatud vaenlase vasturünnak laienes ka Tartu suunas tungiva 67. armee vasakule tiivale, siis selle edasitung peatus. Kuigi vaenlane ründas meie diviise suurte jõududega ja korruga kuni 15-ne tanki ning 25—32 lennuki toetusel, peatati vaenlase löök Kooraste, Jõksi ja Piigandi järvede kandis. Siin peetud ägedate lahingute järel jätkas korpus, pärast oma vägede ümbergrupeerimist, 20. augustil edasitungi.

Kuid vaatamata vaenlase tugevale vastupanule tungisid 116. laskurkorpuse diviisid edasi, võideldes ägedais lahinguis 67. armee keskosas. 86. laskurdiviis, tõmmates endale suitsukatte ja varjates end seega vaenlase lennurünnakute ja miinipildujate tule eest, forsseeris 18. augusti hommikupoolel Ahja jõe Kärša juures, hõivas Popsikurmu ja Ahja ning jõudis Arromäe—Lokukurmu ja Ahja—Metsküla joonele.

291. laskurdiviisi väeosad, surudes maha vaenlase vihasse vastupanu, liikusid üle Vastse-Kuuste, Voore ja Liiva ning jõudsid 18. augustil Kõrkküla ja Maidla juures Tartu rajooni territooriumile. Kuna see diviis liikus piki Võru maanteed Tartu suunas ja tungis sügava kiiluna vaenlase asetusse, siis tuli tal vastu võtta hitlerlaste vastulöögi pearaskus. Nii võitles selle diviisi 309. laskurpolk ümberpiiratud olukorras lõuna pool Rebase raudteejaama, lüües 19. augustil kella 10 ja 11 vahel tagasi kolm vaenlase vasturünnakut. Selle diviisi olukorda kergendas parempoolne naaber — 86. laskurdiviis —, kes surus vaenlase

üle Lootvina — Logina ja Möldripalu — Vooremäe Sipe ja Ignase suunas tagalasse. Küti juures toimus selle diviisi 284. laskurpolgul vaenlasega äge lahing, kus löödi puruks pool tosinat vaenlase tanke, ründesuurtükke ja soomustransportööre. 291. laskurdiviis suundus üle Lalli—Rõbi—Suur-Kambja mõisa, mille vabastas 20. augustil, ja astus võitlusse Kambja pärast.

116. laskurkorpuse 326. laskurdiviis surus end 20. augustil julgelt löögiga Vana-Prangli juurest üle Pulli ja Kavanu ning Tartu ja Otepää välja maanteele Pangodi mõisast põhja pool. Veel julgema löögi tegi diviis järgmisel päeval. Lüües Ennu juures tagasi tankide toetusel teostatud vaenlase vasturünnaku, liikus üks ta polkudest üle Visnapuu ja Luke, teine üle Kahna ja Preedike Vapramäe suunas. Kolmas laskurpolk aga, rünnates vaenlast üle Tamsa ja Miku, lõi läbi Tartu—Valga raudtee Vapramäe ja Peedu jaamade vahel.

Kõigi nende lahingute tulemusena oli 67. armee jõudnud Tartu lähistele ja loonud soodsa olukorra Tartu vabastamiseks.

23. augusti hommikul algaski üldpealetung Tartu vabastamiseks. Pealöögi teostas rindereservist juurde antud 118. laskurkorpuse. Selle toetuseks toodi juurde 16. üksik-tankibrigaad, rida ründesuurtükkide polke ja 2. läbimurdesuurtükiväe diviis. Pealetung algas Ignase—Reola raudteejaama — Tatra jõe — Liudsepa—Unipiha—Luke mõisa joonelt. 118. laskurkorpuse kaks diviisi ja umbes sada soomusmasinat läksid pealetungile Luke mõisa—Unipiha—Tatra joonelt. Ohust toetas 14. lennuväearmee. Pärast kahurväe ettevalmistavat tuld ja vaenlase positsioonide pommitamist ründelennuväe poolt, murdsid laskurväeosad koos tankide ja ründesuurtükkidega vaenlase kaitsest läbi ja löid selle taanduma. Esimesel päeval löögigrupis läinud 116. laskurkorpuse 86. laskurdiviis liikus pärast rasket heitlust üle Reola ja Tatra jõe soise ala, hõivas kõrgendiku Reola mõisa — Kuivakuru joonel ja jõudis õhtuks Võru maantee Kambja teeristile. Sügava kiiluna tungisid vaenlase rindesse pealööki andva 118. laskurkorpuse diviisid, kellest jõudis 146. laskurdiviis üle Ropka ja Variku Lemmatsini, 282. laskurdiviis aga, minnes üle Haage, lõi läbi Tartu—Viljandi maantee ja jõudis Rahingule.

Tartu juures suutsid järgmisel päeval edasi liikuda ainult 86. ja 282. laskurdiviis, kusjuures esimene, pärast ägedaid lahinguid Võru maanteel viimase raudtee ülekäigu juures hõivas Ülenurme ja lähenes Tõrvandi mõisale. 282. laskurdiviis tungis kuni Kärevereni ja hõivas Emajõe silla; siit liikus üks polk Laeva, kaks polku aga üle Kāmara Kärkiia suunas.

24. augustil aga toimus Elva juures ulatuslik vaenlase vasturünnak, mis taotles nurja ajada kogu Tartu vabastamise operatsiooni. See on üks suuremaid vaenlase tankirünnakuid Eestis kogu Suure Isamaasõja ajal. Rünnaku teostas kindral krahv Strachwitzi juhtimisel moodustatud ja tegutsev tankigrupp, milline aitas augusti keskel teha koridori läbi meie vägede, et ühendada kaks fasislikku armeegrupi — «Mitte» ja «Nord» — lääne pool Riia. Jõudnud Riiga saadeti see tankigrupp raudteel Valgani, kust ta tuli omal jõul Elva ja asus pärast mõnetunnist puhkust pealetungile.

Tankigrupi koosseisu kuulus umbes sada tanki, ründesuurtükki ja soomustransportööri. Meeskond oli relvastatud raske- ja automaatrelvadega. Strachwitzi saabumisest oli meie väejuhatust informeeritud. 23. augustil kell 20.30 tabati Majala küla juures 189. laskurdiviisi 891. laskurpolgu luure poolt vaenlase eksinud auto raadiojaamaga, milline oli Tartu vägede grupi juurest saadetud sidet looma Strachwitziga.

Elva oli vasturünnaku eel 122. laskurkorpuse 189. laskurdiviisi väeosade poolt pooleldi ümber piiratud. Selle diviisi 891. laskurpolgu kaks pataljoni koos 1047. ründesuurtükkide polguga tungisid Elva üle Kulbilohu. Temast paremal ründas 880. laskurpolk, ülesandega läbi lõigata Suur-Konguta—Elva tee. 864. laskurpolk ületas Elva jõe loode pool Varesepalu ja liikus Leivaste suunas.

Ida pool Elvat asus vaenlase rünnaku peasuunas 891. laskurpolgu 2. pataljon ja selle taga diviisi 431. suurtüki-väepolk ning diviisi komandöri reserv.

24. augusti hommiku esimestel tundidel teostas vaenlane luure eesmärgil korduvaid katseid Elvast üle Pangodi silla välja jõuda, kuid löödi kaotustega tagasi. Kell 9.30, pärast suurtükiväe tulelööki, asus tankigrupp otsustavale pealetungile üle Pangodi silla Tamsa suunas. Jättes meie miiniväljadele maha purunenud tanke ja ründesuurtükke

murdis vaenlane 2. pataljoni kaitsepositsioonist läbi. Algas äge võitlus diviisi komandöri reservi jäetud allüksustega — 1047. ründesuurtükide patareiga, diviisi sapööripataljoni ja luureroodu üksustega. Kriitilisel hetkel jõudis kohale 690. tankihävitus-suurtükiväepolk. Pärast peaaegu tunniajalist lahingut enne Kerkmäge surusid vaenlase ülekaalukad jõud meie väed Tamsa külla. Nad peatati 189. laskurdiviisi komandöri kindralmajor P. Potapovi ja 122. laskurcorpuse komandöri asetäitja poliitalal polkovnik P. Artemjevi poolt organiseeritud uue vasturünnakuga Tamsa külas, umbes kolmveerand kilomeetrit 189. laskurdiviisi komandopunktist, mis asus Pööri talus. Selles kangelaslikus heitluses langes (umbes kell 13) oma vaatluspunktis Mügra mäe (mida nüüd kohalikud elanikud nimetavad Kindralimäeks) lääneserval kindralmajor P. Potapov. Vaenlase liikumine Tamsa külast Pangodi järve suunas peatati. Vaenlase tankid, mis püüdsid liikuda Luke suunas põhja poolt Kerkmäge või need üksikud tankid, mis murdsid läbi Tamsa küla samas suunas, sattusid 1246. tankihävitus-suurtükiväe tulepositsioonidel, kus nad hävitati.

Seega oli vaenlase tankirünnak lõplikult peatatud.

Saanud teada meie vägede ägedast vastupanust, andis armeegrupi «Nord» juhataja, kes viibis tol päeval operatiivgrupi «Narva» staabis Viru-Roelas, korralduse, et Strachwitzi tankikoondis ei pea end surnuks sõdima, vaid vastupanu korral taanduma Elva ja liikuma Tartust põhja poole.

Ent see korraldus oli juba hiljaks jäänud. Vaenlase soomusrusikas oli meie põletavasse katlasse paigutatud ja ta hävitati.

Udernast üle Varesepalu ja Illi toodud 98. laskurdiviisi 4. laskurpolk jõudis lahinguväljale ja hõivas teeristi Elvast Pangodi viiva silla lähedal. Vastaspoolt (üle Peedu ja Uhuta Miku suunas) ründas vaenlast 326. laskurdiviisi 1099. laskurpolk. Seega lõigati soomusrusikas ära oma tagalast ja võeti talt võimalus reserve järele tõmmata.

Kõigi meie jõudude ühise ägeda vastupanu tulemusena saabus Strachwitzi tankikoondisele kuulsusetu lõpp. Olles kaotanud 24 tanki, palju ründesuurtükke, 14 soomustrans-

põrtööri, ligemale 1200 sõdurit ja ohvitseri, tankigrüpi riismed taandusid ja kogunesid Puhja.

Strachwitzi tankikoondise ülesanne — ajada nurja Tartu vabastamine — lõppes edutult. Suured lootused, mis talle pandi, luhtusid. Oma võidusuled ja päästjaoreooli, mille see tankikoondis oli saanud Tukumsi ja Riia juures, kaotas ta seni tundmatute Uhuta ja Tamsa külade vahel.

122. laskurkorpuse väed jätkasid rünnakut Elvale ja vabastasid ta järgmise päeva (25. aug.) hommikul kella kuueks.

Kindralmajor P. A. Potapovi langemiskohas Kindralimäel (Nõo sovhoosi Tamsa osakond) mälestusamba avamine 9. mail 1970.
A. Kavaldi foto.

Tartu juures olevad väeüksused jätkasid pealetungi. Vaenlane nende tagalat ei häirinud. Rünnakuhoos suurendamiseks viidi Tartule pealetungi kolmandal päeval, 25. augustil, lahingusse 118. laskurkorpuse kolmas, 128. laskurdiviis. Oma kahe laskurpolguga forsseeris ta Emajõe Kvissentali ja Jänese raudteesilla juures ja tekitas tõsise Tartu ümberpiiramise ohu. Selle diviisi kolmas — 374. laskurpolk saadeti korpuse parema tiiva kindlustamiseks piki Tartu—Viljandi maanteed Puhja suunas, kus ta pärast visa võitlust vaenlasega, sealhulgas ka Strachwitzi tankigrupi jäänustega, õhtupoolikul vabastas Puhja.

25. augusti varahommikul läksid rünnakule tankide ja ründesuurtükkide toetusel mõlemad linna servale jõudnud laskurdiviisid. Piki Võru maanteed surus end linna 86. laskurdiviis ja piki Riia ja Viljandi maanteed 146. laskurdiviis. Neil algas lahingutest kõige raskem lahing — võitlus linnas. Ümberpiiramise kartusel tõmbus vaenlane päeva teisel poolel üle Emajõe, linna põhjaossa. Õhtupoolikul forsseerisid mõlemad diviisid tankide ja ründesuurtükkide toetusel Emajõe ja jõudsid päeva lõpuks Tartu põhjaservale. Vaenlane oli linnast, mis põles ja suitses, välja aetud.

25. augusti õhtul jõudis Tartusse ka partei ja nõukogude aktiiv — 70 inimest maakonna parteikomitee esimese sekretäri M. Laossoni ja täitevkomitee esimehe E. Tõnuristi juhtimisel.

Tartu vabastamise auks saluteeris Moskva.

Elanikke oli linnas vähe. Miilitsaorganid registreerisid kuni 30. augustini Tartu linnas 634 meest, 908 naist ja 384 last — seega 1926 inimest.

Kuigi vaenlane oli linnast välja aetud, jäi ta kohati väga lähedale, pommitas kogu aeg linna ja süütas hooneid. Kahel esimesel päeval kulutas üksnes 116. laskurkorpus 48800 inimtundi võitluseks tulekahjudega. Kuid sama tegid ka 118. laskurkorpuse ja teiste väekoondiste üksused.

Pärast Tartu vabastamist liikusid 67. armee väekoondised edasi; 27. augusti õhtul kulges rinne järgmiselt: 67. armee paremal tiival jõudis 14. kindlustatud rajoon Emajõe pa-

remale kaldale, Peipsist kuni Veibrini, võttes Haaslava juures üle ka 191. laskurdiviisi rindelõigu. Veibri juurest jätkus rinne üle Luiska Tartu—Haaslava tee, sealt üle Kasake, Väike-Lohkva ja Rõõmu (86. laskurdiviisi rindelõik), edasi üle Roobi—Taidla—Soraku (Narva maantee—Vasula) teeristi Muriküla (146. laskurdiviisi rindelõik)—Kerdi—Pärna—Vasula mõisa—Amme jõe—Sootaga (128. laskurdiviisi rindelõik) juunel. 282. laskurdiviisi kaks polku vabastasid Puhtaleva, Äksi, Voldi mõisa ja Kandiküla, diviisi üks polk aga jõudis Laevani. 261. üksik kuulipildujate-suurtükkide pataljoni hõivas Emajõe põhja pool Rehesaare ja Karusaare.

Oma 18-ndat armeed ja operatiivgruppi «Narva» ühendava tähtsa kommunikatsioonide sõlmpunkti Tartu kaotamisega ei võinud vaenlane leppida. Meie vägede edasilükumine põhja suunas, operatiivgrupi «Narva» tagalasse, suurendas vaenlase väekoondiste eraldamise ohtu veel enamgi. Seepärast võis oodata, et vaenlane oma olukorra parandamiseks midagi ette võtab.

Vastavalt Kõrgema Ülemjuhataja Peakorterile direktiivile 26. augustist pidi aga 3. Balti rinne asuma Väike-Emajõe juurest pealetungile Riia suunas. Omamata aga kindlat tagalat Tartu juures ning kaitset Emajõel, ei saanud ta seda teha.

Olukorra lahendamiseks moodustas 3. Balti rinde sõjanõukogu Tartu juures ja Emajõe juurest põhja suunas võitlevatest vägedest Põhja lahingugrupi; selle juhatajaks määrati rindejuhataja asetäitja kindralleitnant A. Gretškin. Teiseks kandis 3. Balti rinde vägede juhataja armeekindral I. Maslennikov ette peakorterile, ja samaaegselt marssal N. Voronovile, oma arvamise, et arvesse võttes maastikulisi raskusi, kui ka seda, et 3. Balti rinne peab peale tungima kahes lahkuminevas (põhja ja edela) suunas, siis on otstarbekohane anda Leningradi vägedega löök mitte üle soode Narva juurest, kus ei saa rakendada kahurväge ja tanke, vaid Tartu juurest Emajõe juurest. See ettepanek võeti vastu ja Peakorterile direktiiviga 2. septembrist 1944. a. kohustatigi Leningradi rinnet andma 2. löögarmee jõududega Tartu juurest löök Rakvere suunas ja seejärel koos 8. armee ja Balti Mere Punalipulise Laevastikuga purustama vaenlane Eestis.

Et likvideerida meie platsdarme Emajõe vasakul kaldal,

koondas vaenlane meie vägede vastu siia suuri jõude, kelledega teostas kaks ulatuslikku rünnakut — ühe augusti lõpul, teise septembri alul.

Esimese rünnaku suunas ta Laeva ja Kärkna vahelise platsdarmi likvideerimiseks. Nii alustas ta 28. augusti hommikul tankide ja lennuväe toetusel ägedat rünnakut 282. laskurdiviisi 872. ja 874. laskurpolgu vastu Voldist lõuna poole ja sundis meie vägesid 3—6 kilomeetrit taanduma. Meie jõudude tugevdamiseks viidi üle Emajõe 291. laskurdiviis ja kaks üksikut kuulipildujate-suurtükkide pataljoni.

Vaenlane tõi juurde jalaväge ja tanke ning suurendas survet iga päevaga. 29. augustil ründas ta ägedalt Laeva ja Kärkna vahelises lõigus. Kasutades suuri metsamassiive, kus meil polnud katkematut kaitsejoont, hiilisid vaenlase grupid meie tagalasse ja hõivasid Käreveres asuva teeristi, võttes võimaluse pääseda sillale, et üle selle viia võitlevatele vägedele laskemoona. Ka haardega läbi metsa, lääne pool Metsanukat, jõudis vaenlane meie vägede tagalasse ning sundis 872. ja 874. laskurpolgu taganema 2—3 kilomeetrit. 29. augustil ründas vaenlane 128. laskurdiviisi 12 tanki toetusel ka Vasula juures.

Eriti raske oli vaenlase surve 30. augustil. Umbes kahe jalaväediviisi suurune väekoondis 50—65 tankiga ja ründefuurtükiga tungis Kärkna mõisast edelasse Nõela suunas ja Aiu—Laevalt Kärevere mõisa suunas. Meie väed, olles jäänud ilma laskemoonast, olid vaenlase ülekaalukate jõudude survel 30. augusti õhtul sunnitud taanduma Emajõe lõunakaldale. Augusti lõpul surus ta üle Emajõe paremale kaldale ka Palupõhja—Rehesaare—Karusaare joonel asunud 261. üksiku kuulipildujate-suurtükkide pataljoni.

Et olukord Tartu juures kujunes ähvardavaks, siis saatis 3. Balti rinde vägede juhataja siia tagasi fuurtükiväge ja tankikoondised, kes pärast linna vabastamist olid saadetud 1. löögarmee ja 54. armee käsutusse.

Augusti lõpupäeval toodi Tartu juurde 8. üksik leegiheitjate pataljon. Selle kolm tuleroodu seadsid umbes 2,5 km pikkusel rindel kirde poole Tartut (Roobist kuni Tillani) üles 576 fugarleegiheitjat.

Septembri esimestel päevadel toodi Karula juurest 1. löögarmee koosseisust 321. laskurdiviis, kes vahetas

välja 146. laskurdiviisi põhja pool Raadi mõisat Roobi ja Muriküla joonel. Samuti toodi Võndu 288. ja Tartu 33. laskurdiviisi.

Uusi jõude koondades alustas vaenlane 4. septembril ulatuslikku pealetungi, mis kujunes kõige kriitilisemaks päevaks Tartu kaitsmisel. Sel päeval ründas vaenlane Suur-Lohkvast kuni Vasulani diviisisuuruste jõududega, keda toetasid kuni 50 tanki ja ründekahurit ning pommituslennuvägi. Pealöök suunati Vahile.

Rünnakud Tartule ida ja kirde poolt löödi tagasi. Koondades kõik oma lahingujõud 128. laskurdiviisi vastu õnnestus vaenlasel suruda see taanduma Tartu—Jõgeva maanteeni ja osaliselt isegi Emajõe paremale kaldale. Öö jooksul saadeti üle Emajõe Vahi suunas 291. laskurdiviisi ja 291. üksik kuulipildujate-suurtükkide pataljon.

5. septembril jätkusid ägedad lahingud. Vahi mõis käis sellel päeval kahel korral käest kätte. Vaenlane suunas oma pealöögi Raadile ja püüdis seda korduvate rünnakutega vallutada, kuid see ei õnnestunud. Ta kandis ka sel päeval suuri kaotusi.

6. septembril aeti vaenlase rünnakukavatsus nurja meie suurtükiväe, pommitus- ja ründelennuväe tule löökidega. Pärast 6. septembrit vaenlase rünnaku jõud rauges. Oma eesmärgi — vallutada Tartu — ta ei suutnud saavutada. Meie väed teostasid rünnakuid ja parandasid oma positsioone.

Samal ajal aga saabus üle Lämmijärve ning ka Pihkva kaudu Leningradi rinde 2. löögiarmee, kes koondus Tartust lõuna ja kagu pool. Pärast koondumise lõpetamist võttiski 11. septembril Emajõe joonel rinde üle 2. löögiarmee. Tema koosseisu läksid ka siin seni tegutsenud 14. kindlustatud rajoon, 116. ja 118. laskurkorpus. Pärast ettevalmistust läks 2. löögiarmee pealetungile järgmises lahingurivistuses: Alevist kuni Mäksani — 8. Eesti laskurkorpus, Mäksalt Luunjani — 30. kaardiväe laskurkorpus ja Tartu platsdarmilt 108. laskurkorpus. 2. löögiarmee diviisid olid paremini komplekteeritud, hea lahingumeisterlikkuse ja kõrge võitlusmoraaliga. 8. Eesti laskurkorpuse kummaski diviisis oli ligemale 10 000 inimest, 30. kaardiväe laskurkorpuse diviisides üle 7000 ja 108. laskurkorpuse üksustes 5500 inimest. 116. laskurkorpuse diviiside read olid pärast üle kuu aega kestnud ägedaid lahinguid jäänud hõredaks.

Ta diviisides oli 3000 inimest. 118. laskurkorpuses oli 2000 ja alla selle.

2. löögiarmee pealetungi toetas 13. lenn väearmee ja 2300 suurtükki (keskmiselt 153 toru igal läbimurderinde kilomeetril).

Pärast alanud võimsat suurtükiväe ettevalmistavat tuld, mis algas kell 7.30, läksid laskurväeosad armee paremal tiival ja keskosas rünnakule kell 8.20, Tartu platsdarmilt aga 20 minutit hiljem. Vastavalt 2. löögiarmee lahinguetekandele ületas 8. Eesti laskurkorpus kell 8.50 Emajõe ja hõivas Kavastu—Luunja tee ja kõrgendiku (51,8) sellest põhja pool. Kümme minutit hiljem jõudis üle jõe ka 30. kaardiväe laskurkorpus.

8. Eesti laskurkorpus tungis peale Koosa—Alatskivi suunas ja oli 17. septembril armee kõige edukam väekoondis, kes ainsana täitis sel päeval ettenähtud ülesande, liikus lahingutega edasi 25—30 km ja jõudis päeva lõpuks Nina—Alatskivi—Savastvere—Nõva—Kogri—Välgi joonele. 30. kaardiväe laskurkorpus tungis Tammistu—Vara—Järve (Maarja-Magdaleena) üldsuunas ja jõudis õhtuks Kaarli—Väägvere—Kilgi joonele. Ta jäi seega peatuma Amme jõe ette, kuhu vaenlane oli loonud oma teise kindlustatud vööndi. Samuti jäi peatuma Amme jõe ette ka 108. laskurkorpus, kes tungis Vasula—Kärkna ja Voldi suunas. Kuigi kindlustused polnud siin eriti tugevad, olid loodud kiiruga pärast septembri algul toimunud vasturünnakuid, ei suudetud neid käigul ületada.

116. laskurkorpuse 86. ja 321. laskurdiviis asusid kaittsel Veibri—Väike-Lohkva—Rõõmu—Rooba joonel. 17. septembril kell 12.30 aga ühinesid Emajõe äärest üle Säasekõrva—Kõivuküla—Pilka—Andrese tunginud 63. kaardiväe laskurdiviis Tartu platsdarmilt üle Taidla—Pendo tulnud 90. laskurdiviisiga Tilga ja Aravuste joonel. Neist edela pool piirati sisse vaenlase väeosad, keda likvideerisid sel päeval 64. kaardiväe- ja 86. laskurdiviis.

118. laskurkorpus oli endiselt kaitstel Tartust loode pool Emajõe ääres, Kärevere sillast kuni Vorbuseni.

Kõik 2. löögiarmee väekoondised, murdes vaenlase vastupanu, liikusid 18. septembril edasi, kusjuures 8. Eesti laskurkorpus jõudis Ranna—Halliku—Vanamõisa joonele. 30. kaardiväe ja 108. laskurkorpuse diviisid, tuues lahingusse oma teise ešeloni, murdsid vaenlase kaitsest Amme jõel läbi. Jätkates lahinguid, jõudis 30. kaardiväe laskur-

korpus õhtuks Saare—Kudina teele ja Ehavere ning Suidiste jonele. 108. laskurkorpuse diviisid jõudsid Mulla-vere—Visusi—Sepa—Koogi ümbruskonda.

Pärast 108. laskurkorpuse jõudmist Kukulinna—Pupastvere jonele ründas 116. laskurkorpuse kaks diviisi Sootaga pooljaama Kärkna joonelt Koogi—Laeva suunas, purustades vaenlase kaitse Emajõe põhjakaldal ja ajades ta välja nüüdse Tartu rajooni maa-ala loodepoolsest metsarikkast osast, Laeva ümbrusest. Lahingutegevus, mis oli Tartumaal, praeguse Tartu rajooni alal, möllanud kuu aega, eemaldus. Kahurikõmin vaibus ja algas rahulik ülesehitustöö.

POSTIJAAMADE VÖRGU KUJUNEMINE TARTUMAAL 17.—20. SAJANDINI (KUNI 1911)

Eerik Selli

Postijaamade rajamise algust Eestis tuleb seostada vastavate asutuste rajamisega Rootsi riigis. 1636. a. 20. veebruari postikorraldusega loodud postijaamade ja postitalude asutamise kohustus laienes ka Eesti- ja Liivimaale.

Kindralkuberner Johan Skytte kava kohaselt toimus küündinduse ja postiliikluse ning postijaamade organiseerimine Liivimaal. Sõja- ehk peateede ja kõrvalteede äärde nähti ette ehitada 2—4-miiliste vahemaade järel postijaamad koos võõrastemajadega. 2. märtsil 1639 avaldatud postioronnatsiga asutati Riia—Tartu sõjateele 14 *stadolle*'i ehk postijaama, Tartu—Narva-vahelisele sõjateele rajati 5 *stadolle*'i ja Tartu—Tallinna-vahelisele sõjateele 2 *stadolle*'i. Mõisaid, milliste territooriumile rajati postijaam, kohustati hoidma seal pidevalt 2 hobust ja hobusemoona (furaaz).

1645. aastaks ei olnud see korraldus elujõuliseks saanud. Sel aastal varustas endine Tartu ja tookordne Riia postmeister Becker Riia—Tartu sõjateele rajatud postijaamad oma kulul hobustega ja palgaliste postipoistega. On teada, et sel aastal tegutsesid Uderna ja Kuigatsi postijaam.

Pärast Kärde rahu sõlmimist 1661. a. saadi organiseerida Venemaa ja Rootsi vahel regulaarset postiühendust (seda hakati pidama 1665. a.). Esimene Vene riiki välismaaga ühendav postiveoliin läbis ka endise Tartu kreisi lõunaosa (hilisem Võru kreis). Välismaist posti veeti marsruudil Moskva—Novgorod—Pihkva—Petseri—Vastseliina—Valga—Riia; siit edasi kasutati Riia—Königsbergi ehk nn. Saksa posti teeneid.

Aastaist 1693—1694 pärineva Liivimaa kaardi andmeil tegutsesid Riia—Tartu—Narva ja Valga—Vastseliina tee-

1 miil = 7 versta = 7,4675 km.

del hobuste vahetuspunktid ehk postijaamad (pr. *relais*) Tõllistes, Kuigatsis, Udernas, Igaveres, Tormas ja Ninasil. Tartu kohale Riia ja Võru tänavate ristumispaika oli määratud postijaam (*Postirung*). Valga—Vastseliina teel töötasid hobuste vahetuspunktid Lipsil, Mõnistes ja Haanjas. Sännas asus postijaam.

Rootsiaegse postijaamade võrgu eksisteerimise lõpetasid nii Eesti- kui ka Liivimaal aastatel 1700—1710 toimunud rasked võitlused Vene ja Rootsi vägede vahel.

Peeter I määras Liivimaa kubermangu oma täievoliliseks esindajaks Räpina mõisniku vabahärra G. J. v. Löwenwolde, tehes talle ülesandeks 17. oktoobrist 1710 dateeritud juhises seada uues provintsis jalule endine heakord ja taastada post, pidades silmas rootsiaegseid postiolusid. Sõjatules laastatud maa ei olnud esialgu võimeline postijaamade võrku taastama. Vältimatud sõjalised ja majanduslikud huvid sundisid kindralkuberner 25. novembril 1710 andma välja patendi, millega rajati Riia—Tartu—Narva, Riia—Pärnu—Tallinna ja Tallinn—Narva sõjateede äärde kasakate postijaamad. Postijaama mahutati 20 hobust ja 4 tragunit. Umbruskonna mõisaid kohustati varustama kasakate postijaamu hobusemoonaga ja kahe mõisa toidul oleva tallipoisiga. Kasakate postijaamade iga ei olnud pikk, peatselt viidi enamik Vene vägesid Eesti- ja Liivimaalt välja ning ka mõisnikud püüdsid postijaamade ülalpidamisest kõrvale hiilida.

1712. a. teatas vabahärra Löwenwolde Liivimaa rüütelkonnale tsaari tahtest, et rüütelkond asutaks postijaamu oma kulul ja võtaks Liivimaa postijaamad oma ülalpidamisele. Nii Liivimaa rüütelkond ka tegi. Tasuks pidi rüütelkond saama kogu postijaamadest laekuva tulu, rüütelkonna esindajad võisid saada postijaamadest hobuseid eelisjärjekorras ja sõita alandatud hindadega. Kõik Liivimaa mõisad maksustati ühekordse maksuga, mille eest ehitati või kohendati hooned, muretseti inventar ja hobused, võeti palgale postijaamakomissarid (postijaamapidajad) ja posti- ning tallipoisid.

Riia—Tartu—Narva sõjateele rajatud postijaamade kaudu hakkas kulgema Vene riigi uue pealinna Peterburi ühenduste pidamine Lääne-Euroopaga. Selle suure tähtsusega postmaantee ääres asusid endise Tartu kreisi piires Tõlliste, Kuigatsi, Uderna, Tartu, Igavere, Torma ja Ninasi postijaamad. Tartu—Tallinna teele postijaamu ei asutatud.

Riia—Tartu—Narva teele, nn. suurele Peterburi postmaanteele rajatud postijaamade vahemaad olid järgmised: Ninasilt Tormasse oli 25,75 versta, Tormast Igaveresse 23,75 versta, Igaverest Tartusse 23 versta, Tartust Uder-nasse 26 versta, Udernast Kuigatsisse 24,75 versta ja Kui-gatsist Tõllistesse 22,75 versta. Hea teega pidid post-hobused ühe tunniga läbima kuni 10 versta ja halva teega 6—8 versta, seega kulus Tartu postijaamast Uderna sõi-duks keskiniselt kaks ja pool tundi.

Postmaanteed ja postijaamad puudusid naabruses Viljandi kreisis. Kreislinna Viljandisse toimetati post Kui-gatsi postijaamast eriliste käskjalgade abil. Viljandist toimetati kihelkondade post edasi pastoraatidesse ja mõi-satesse juba kihelkondade käskjalgade abil. Tartu kreisis sai osa Sangaste-Laatre ja Karula kihelkonnast oma korrespondentsi kätte Tõllistest, teine osa Sangaste-Laatre kihelkonnast — Kuigatsist; Rõngu, Rannu ja Ote-pää kihelkond said oma posti Udernast, Tartu linn, Tartu-Maarja ja Võnnu kihelkond — Tartust, aga Maarja-Mag-daleena, Palamuse ja Kodavere kihelkond — Igaverest, Laiuse kihelkond ja osa Torma kihelkonnast — Tormast, Torma kihelkonna Lohusuu abikiriku piirkond — Ninasilt.

1818. aastal sai kindralkuberner markii Ph. Paulucci Aleksander I loa uue Tartu—Võru postmaantee rajamiseks ja sellele kahe postijaama ehitamiseks. Liivimaa rüütel-konna vastuseisu tõttu jäi see postmaantee avamata.

Tartu—Põdruse—Tallinna postmaantee avati 1831. aastal; uued postijaamad ehitati Tartu kreisi piires Mõisa-maale ja Kärdesse (hiljem Kuristal ja Vägeval). Uue postmaantee kaudu lühenes Tartu ja Tallinna vahemaa 218,75 verstani.

Viljandi linn ühendati Kuigatsi postijaamaga postmaan-tee abil 1849. aastal; postijaam ehitati Tarvastusse. Samal aastal rajati Tallinna—Paide postmaantee (pikkus 98 versta).

Suuri muudatusi tõi Tartu kreisi postijaamade võrku Krimmi sõda (1853—1856). Sõjalisi vajadusi silmas pida-des ühendati kindralkubeneri korraldusel Tallinn, Paide, Tartu, Võru ja Pihkva postmaantee abil. Uue postmaantee avamisega 1854 lühenes Tartu ja Tallinna vahemaa veelgi.

Sellel teel olid postijaamad Saulas, Palveres, Annas, Paides, Nurmsil, Pajus, Aidul, Laiusel; siit edasi kasutati Peterburi teel asuvaid Torma ja Igavere postijaamu Tar-

tu—Võru teele rajati Maidla ja Varbuse postijaamad. 1856. aastal jäeti maha osa uuest postmaanteest — teelõik üle Laiuse ja Torma (alates Jõgeva mõisa lähedal asuvast teeristist) Tartuni. Kasutati Tartu—Põdruse teel asuvaid postijaamu.

Postijaamade võrgu osas tõi suuri muudatusi raudteede rajamine. 1876. aastal avatud Tapa—Tartu raudtee tõmbas ära transiitreisijad, samuti postisaadetised Tallinn—Tartu ja Tartu—Peterburi postmaanteelt. 1889. a. avati liikluseks ja postiveoks Tartu—Valga raudtee; see ühendati Riia ja Pihkvaga. Seega muutus selle piirkonna senine suurim magistraalteel kohaliku tähtsusega ühendusteeks.

Pärast 1889. aastat tegutsesid Tartu kreisis postijaamad, kuid ainult kohaliku tähtsusega reisijateveo-asutustena, Maidlas (Tartu—Võru postmaanteel), Igaveres, Tormas, Ninasil, Tartus, Udernas, Kuigatsis ja Tõllistes. Post anti raudteelt, postivagunitest, raudteejaamadesse, kust toimetati edasi adressaadini. Postiveo etapp raudteejaamast adressaadini oli algul korraldamata ja tekitas segadusi.

1882. aastal pikendati Viljandi—Kuigatsi postmaanteel Võruni. Postijaam rajati Antsla raudteejaama juurde. 1900-ndasse aastasse kuulub Nuustaku ehk Otepää ja Puka postijaama asutamine. Otepää postijaam ühendas postiveos Uderna ja Puka ning Antsla postijaama.

1904. a. otsustas Liivimaa maanõunike kolleegium sulgeda Igavere postijaama ja asutada asemele kaks uut. Esimene postijaam otsustati asutada Tabivere, tookordsesse Voldi raudteejaama, teine Saare kõrtsi (Igaverest Torma suunas 12,5 versta kaugusel). Oma eksisteerimise lõpetas Igavere postijaam 1906. aastal. Viljandi—Põltsamaa—Jõgeva—Mustvee postmaanteel 1904. aastal asutatud Koi-mola postijaam viidi 1907. aastal Vaiatule.

1911. aastal tegutsesid Tartu kreisis järgmised postmaanteed (ja vastavate kohtade postijaamad): Tartu—Saare—Vaiatu, Tartu—Koosa, Tabivere—Vaiatu, Tartu—Sangla—Viljandi, Viljandi—Kuigatsi—Võru, Kuigatsi—Nuustaku, Kuigatsi—Tõrva, Tartu—Võru ja Uderna—Antsla.

Mõningal määral tegutses postijaamu ka eesti kodanluse võimu perioodil, kuni selle lõpuni, kuid need postijaamad ei omanud enam sellist tähtsust kui 17.—19. sajandi ni raudteede mõjuletõusu algusena.

PÖLLUMAJANDUSLIKUD ÕPPE- JA UURIMISASUTUSED TARTUMAAL

Jüri Kuum

Feodaalne põllumajandus oli üldiselt madala arenemistasemega ja vähese tootlikkusega. Sellepärast esinesid tol ajal sageli toidupuudus ja näljahädad, äärmiselt halvad olid eriti talurahva elamistingimused. Maaviljelusvõtted olid sajandeid kestnud ajalooga ja aegunud. Põllumajandusalaseid kogemusi anti edasi suuliselt, põlvest põlve. Seoses loodusteaduste arenemisega, hakkasid Baltimaadel levima juba ka esimesed põllumajandusalased õpikud (S. Gubert, 1645; W. C. Fischer, 1753; A. W. Hupel, 1774, 1796; W. C. Friebe, 1794, 1802 jt.). Neid kasutasid peamiselt mõisnikud ja mõisavalitsejad, talupoegadele jäid nad kättesaamatuteks. Vähehaaval paranes olukord Baltimaadel 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul, kui Lääne-Euroopas avati esimesed põllumajanduslikud õppeasutused ja katsejaamad. Suureks sammuks edasi põllumajandusliku kutsehariduse kujunemisel Baltimaadel oli siia esimeste põllumajanduslike õppe- ja katseasutuste rajamine.

Silmapaistvat osa põllumajandusliku hariduse andmisel etendasid juba 19. sajandi algusaastatel Tartu ja Tartumaa.

Esimesena hakati toleaeagsel Venemaal andma põllumajanduslikku kõrgemat haridust Tartu Ülikoolis, mis oma ukсед avas taas 1802. aastal nelja teaduskonnaga. 1803.—1850. aastani valmistati põllumajanduse eriteadlasi ette filosoofiateaduskonnas, 1850.—1918. aastani tehti seda füüsika-matemaatikateaduskonnas. Rajati põllumajanduse tehnoloogia ja ehituse kateeder ühes vastava professuuriga. Tartu Ülikooli eeskujul asutati 1835. a. ka mitmes Venemaa teises ülikoolis põllumajanduse kateedrid.

Tartu Ülikooli põllumajanduse, tehnoloogia ja ehituse kateedri juhatajaks kutsuti 20. märtsil 1803 professor

Johann Wilhelm Krause; kohe pärast seda kuulutati välja ka põllumajandusalaste loengute pidamine. Prof. Krause avaloeng põllumajanduse alustest toimus 13. juunil 1803. a. Kuna prof. Krausele langes suur lisakoormus ülikooli peahoone ja teiste majade projekteerijana ning ehituse juhtijana, siis vabastati ta selleks ajaks loengute pidamisest. Põllumajandusalaseid loenguid jätkas ta 1806. a. sügissemestril. Pärast seda toimusid vastava ala loengud Tartu Ülikoolis vahetpidamata kuni 1917. aastani.

Prof. J. W. Krause poolt on koostatud esimene loengute programm Tartu Ülikooli põllumajanduse üliõpilastele. See haaras kogu tolleaegset põllumajandusteadust, nagu: 1) põllumajanduse üldised alused, 2) mullateadus, 3) maaparandus, 4) määviljelus, 5) teraviljakasvatus, 6) sööda- ja rohumaakultuur, 7) aiandus (köögi- ja puuviljakasvatus), 8) metsandus, 9) üldine loomakasvatus, 10) eriloomakasvatus, 11) siidiussi- ja kalakasvatus, 12) lubja, kipsi, tuha jm. tootmine, 13) ökonoomika alused ja põllumajanduslik raamatupidamine, 14) põllumajanduslike ettevõtete (mõisate) reorganiseerimine jne. See programm oma üksikasjades oli küllalt detailne ja laiahaardeline. Nii oli selles kaubandustaimede kasvatuses all peale lina-, humala- ja tubakakasvatuse isegi rapsi- ja rübsikasvatus.

Märkimist väärib, et prof. J. W. Krause pani aluse põllumajanduse ja tehnoloogia kabinetile ning rajas, alates 1803. aastast, sellealaste mudelite kogu. Kogus olid põllutööriistade, maaparandusseadmete, tehnoloogiliste aparaatide jms. mudelid, milledest mõned on säilinud tänapäevani Eesti Põllumajanduse Akadeemia (EPA) põllutööriistade ja -masinate ning maaparanduse kateedris. Mudeleid kasutati vastavate loengute näitlikustamiseks. Nende koguväärtuseks arvestati tollal 4500 rubla. Mudelite kogu soetamiseks vajalik rahasumma saadi kuue esimese aasta vältel ülikooli hoonete väljaehitamisel saavutatud kokkuhoiu arvel ning hiljem saadi kogu täiendamiseks igal aastal 500 rubla.

Põllumajanduse ja tehnoloogia kabinet paiknes pärast Tartu Ülikooli peahoone valmimist, selle teisel korrusel.

Pärast prof. J. W. Krause surma 1928. a., kutsuti tema töö jätkajaks 48-aastane nimekas põllumajandusteadlane Johann Friedrich Schmalz, kes tundis oma ala teooriat

ning omas ka rohkesti praktilisi teadmisi, oskusi ja kogemusi. Prof. Schmalz täiendas ja detailiseeris märgatavalt põllumajanduse eriala programmi; ta viis sellesse veel 1) tõuaretuse, 2) väetamisteaduse, 3) maa hindamisteaduse, 4) põllumajandusliku tehnoloogia jms. teadusalad.

Põllumajanduse osakonna üliõpilaste õpetamiseks peeti vajalikuks õppe- ehk mustermajandi soetamist. Prof. J. F. Schmalz rõhutas, et põllumajandusalane praktika pole tarvilik mitte üksnes agronoomidele, vaid ka kameralistidele (haldus- ja majandusteadlased) ning nendele, kes hakkavad juhtima riigi majandust.

Prof. J. F. Schmalzi energilisel nõudmisel ja Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi kaasabil ning toetusel õnnestus saada riigivalitsuselt nõusolek põllumajanduse õppemajandi asutamiseks. Pärast pikemat kaalumist ja otsimist rentis prof. J. W. Schmalz õppemajandi rajamiseks 1833. aastal Tartu lähedal asuva Vana-Kuuste mõisa. See mõis oli küllalt suur — koos nelja karjamõisaga (Küti, Kõrkküla, Ignase ja Lange) kokku 700 ha. Siia asutas prof. J. F. Schmalz tolleaja Venemaa esimese kõrgema põllumajandusliku õppeasutuse — Vana-Kuuste Põllumajanduse Instituudi (1834—1839), kus ka Tartu Ülikooli põllumajandusala üliõpilased sooritasid oma sellealase praktikumi. Kahjuks oli aga Vana-Kuuste Põllumajanduse Instituudi tegevus lühiajaline, mistõttu Tartu Ülikooli põllumajanduse eriala üliõpilaste ettevalmistamine jäi jälle aastakümneteks praktilise baasita. Alles 1911. aastal õnnestus ülikoolil hankida Tartuga piirnev Maarjamõis, kuhu rajati õppe- ja katsemajand (suuruses kokku 86 ha). Sellest alates toimus siin põllumajanduse üliõpilaste praktiline ettevalmistus.

Kuni 1876. aastani õpetas Tartu Ülikoolis põllumajanduslikke õppeaineid ainult üks õppejõud — professor. Sellest alates (1918. aastani) kaks õppejõudu — professor ja dotsent.

1803.—1918. aastani olid Tartu Ülikoolis põllumajandusteaduste õppejõududeks prof. J. W. Krause (1803—1828), prof. J. F. Schmalz (1829—1845), prof. P. A. Petzholdt (1846—1872), prof. C. F. Hehn (1873—1875), dots. W. Knierem (1875—1880), prof. T. B. Brunner (1876—1890), dots. ja prof. A. Thomson (1890—1918), prof. S. K. Boguševski (1894—1917).

Sellest perioodist on Tartu Ülikooli põllumajandusosa-
konna silmapaistvamateks lõpetajateks J. Johnson, G. F.
Hehn, W. Knieriem, A. Thomson, A. Luksepp, N. Roots jt.
Viljandimaalt, Sürgaverest pärinev Jakob Johnson
õppis Tartu Ülikoolis põllumajandust aastatel 1829—1833
ning lõpetamisel sai *can. phil.* astme. Hiljem omandas ta
Jena ülikoolis veel *dr. phil.* kraadi ning on seega esimene
eestlane, kes põllumajanduse alal on saanud doktorikraadi.
J. Johnson töötas Peterburis Keiserliku Vaba Ökonoomilise
Seltsi liikmena ja tema põhitööks oli saksakeelse ajakirja
«Mittheilungen der Kaiserlichen freien ökonomischen
Gesellschaft zu St. Petersburg» toimetamine kogu selle
ilumisaja (1844—1864) jooksul. Selles on avaldatud
rohkesti ulatuslikke ja huvitavaid kirjutisi ka Eesti vane-
mast põllumajandusest. Eriti kõrgelt hindas J. Johnsoni
tegevust Carl Robert Jakobson, kes oma raamatus «Tea-
dus ja Seadus põllul» II osas pühendas talle terve pea-
tüki.

Tartu Ülikoolis moodustati 1919. aastal omaette põllu-
majandusteaduskond agronoomia- ja metsaosakonnaga.
Õppejõudude, samuti üliõpilaste arv suurenes nüüd mär-
gatavalt. Hoopis ulatuslikumaks muutus põllumajandus-
alane uurimis- ja katsetöö Tartu Ülikooli põllumajanduse
katsejaamade baasil. Raadile rajati 1921. aastal taimebio-
loogia, agrokultuurkeemia, zootehnika ja entomoloogia
katsejaamad, 1922. aastal fütopatoloogia, 1927. aastal
aianduse ja 1937. aastal väikeloomakasvatuse ja linnu-
kasvatuse katsejaam. Katsejaamade juhatajaks olid
vastavate õpetoolide (kateedrite) juhatajad.

Tartu Ülikooli põllumajanduslikud katsejaamad kuulu-
sid riigi katseasutuste võrku ja said riigilt toetust. Nendes
lahendati põllumajanduse aktuaalseid probleeme. Katse-
jaamadel oli suur tähtsus õppetöö seisukohalt, sest üliõpi-
lased olid siin praktilal.

Ülikooli põllumajandusteaduskonna agronoomiaosakon-
nas alustati erialaloengutega 6. okt. 1919. Seega pühitses
selle osakonna järglane — EPA agronoomiateaduskond —
1969. aastal oma 50. aastapäeva.

Põllumajandusosakonnas oli agronoomiaosakonnale pa-
ralleelne metsaosakond, mis alustas õppetööd 1920. aasta
sügissemestril. Metsaosakonna uurimistöid sooritati Tar-
tumaal Kastre-Peravallas asuvas ülikooli õppemetskonnas,
mis jäi ka praegusele EPA metsandusteaduskonnale täht-

saks uurimisbaasiks (vt. lk. 144, H. Kasesalu, Järvselja Öppe- ja Katsemajand).

Vana-Kuuste Põllumajanduse Instituut, mis rajati Tartu Ülikooli prof. J. F. Schmalzi poolt 1834. aastal, on esimeseks kõrgemaks põllumajanduslikuks õppeasutuseks-instituudiks Venemaal. Õppetöö kestis siin 1—2 aastat. Viie aasta jooksul (1834—1839) sai siin põllumajandusalase ettevalmistuse ligikaudu 50 noormeest. Mõned Vana-Kuuste Põllumajanduse Instituudi lõpetajad nagu Zellinsky, Michelson (mõlemad Lätist, talupoegliku päritoluga), Krause jt. kutsuti Valgevene Gorõgoretski Põllumajanduse Instituuti organiseerima ja eridistsipliini õpetama. Huvitav on siin märkida, et Gorõgoretski Põllumajanduse Instituuti peetakse praegu NSV Liidu kõige esimeseks sellealaseks kõrgemaks õppeasutuseks.

Vana-Kuuste Põllumajanduse Instituut on ka Venemaa esimeseks põllumajanduslikuks uurimis-katseasutuseks. Uurimis- ja katsetöödeks oli aasta eelarves ette nähtud 2000 rubla riiklikku toetust. Korduvalt rõhutas prof. J. F. Schmalz, et me ei või siin kasutada välismaa põllumajanduse võtteid ilma järele proovimata, vaid peame eelnevalt katsetama, kas nad meie oludes üldse sobivad.

Katseid tehti Vana-Kuuste mõisa katseaias, põldudel, rohumaadel, lautades ja laboratooriumis. Katseaias kasvatati üle 100 erineva põllumajandusliku taimeliigi, kartuli-sorte oli katsetes üle 160, kasvatati maisi, suhkrupeeti, ristiku- ja lutserniliike, mitmeid kõrreliste heintaimede liike, suvi- ja talirapsi jne. Põldudel tehti väetuskatseid, mullaharimiskatseid, rohumaadel nende kultuuristamiskatseid jne. Majandis oli eeskujulik köögivilja- ja puuvilja-aed, raamtarudega mesila jne.

Vana-Kuuste Põllumajanduse Instituut pälvis nii Liivimaal kui ka väljaspool seda tunnustust ja heakskiitu. Majand viidi 5 aastaga kõrgele tasemele. Kõik lõppes aga sellega, et rendileping tühistati majandi uue omaniku, A. Siversi poolt ja instituut pidi 1839. aastal likvideeruma.

Tartu Veterinaarkool ja Veterinaarinstituut. Tartus kutsuti ellu 1848. aastal veterinaarkool, mille õppetöö korraldus ja maht vastas välismaa kõrgemate veterinaarõppeasutuste programmile. 1873. aastal organiseeriti veterinaarkooli baasil Tartu Veterinaarinstituut.

Tartu Veterinaarkoolis kui ka Veterinaarinstituudis töö-

täs rohkesti silmapaistvaid teadlasi nagu F. Brauell, P. Jessen, F. Unterberger, W. Gutmann, O. Kalning jt. Tartu Veterinaarinstituudi lõpetanutest kasvas palju nimekaid teadlasi nagu akad. K. I. Skrjabin, prof. P. A. Jevgrafov jt.

Tartu Veterinaarinstituut evakuëerus 1917. a. sügisel Saraatovisse. Vähesed kohale jäänud õppejõud läksid õppejõududeks 1919. aastal rajatud Tartu Veterinaaria-teaduskonda. Viimase baasil jätkab oma tegevust 1951. a. rajatud EPA Veterinaariateaduskond.

Eesti põllumajanduse arendamisel oli tähtis koht 19. sajandi Liivimaa Üldkasulikul ja Ökonoomilisel Sotsieteedil, mis alustas tegevust Riias 1796. aastal. 1813. aastal toodi ta Tartusse; tegutses siin Esimese Maailmasõja lõpuni. Sotsieteet võttis ulatuslikult osa põllumajanduse uurimis- ja katsetööde juhendamisest ning põllumajanduskultuuri arendamise küsimuste lahendamisest.¹

Kuigi põllumajanduslikud katsejaamad 19. sajandil puudusid, sooritati katseid üksikute mõisnike asjaarmastajate poolt. Tartumaal olid majanditeks, kus katseid läbi viidi Nõmmiku (H. v. Rathlef), Kastre (N. v. Essen), Vana-Kuuste (v. Sivers), Torma (Anschütz), Kuremaa (v. Oettingen). Ka ümbruse talupoegadele andsid need vähesed kogemusi ja eeskju.

Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi algatusel rajati 1896. a. Tartusse esimene põllumajanduslik katsejaam, mis oli tegelikult kontrolljaam. Katsejaama juhatajaks oli K. Sponholz. Katsejaama peaülesandeks oli sisseveetavate väetiste, söötade ja seemnevilja kontrollimine ja analüüsimine, et sellega pidurda nende võltsimist. Kontrolltöö kõrval viidi läbi ka muldade analüüsi ning juhendati põllumeeste (peamiselt mõisnike) poolt väetus- ja sordivõrdluskatsete korraldamist. Katsetulemused avaldati hiljem trükis. Katsejaama tegevus lõppes Esimese maailmasõja tõttu.

¹ Väärrib märkimist, et Sotsieteedi algatusel ja toetusel koostati 19. sajandi algul ka «Liivimaa spetsiaalkaart» (vt.: E. Varep, C. G. Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardist 1839. aastal. Tln., 1957) millega muuseas peeti silmas maaparanduse huvisid. Seltsi ellukutsutud organisatsioonidest tegutseb tänapäeval Loodusuurijate Selts.

Teiseks katsejaamaks Tartus oli prof. Happichi piimandusebakterioloogia laboratoorium (Veterinaarinstituudi juures), mis asutati 1900. aastal. Siin viidi läbi teaduslikke uurimisi piimabakterioloogia valdkonnas, valmistati ja levitati puhtaid kultuure koore hapendamiseks. Meiereide töö ning piima ja selle saaduste kontrollimisega arendati piimandust.

Kolmandaks katsejaamaks Tartumaal oli Tooma Sookatsejaam, mis alustas katsetegevust 1911. aastal Balti Sooseltsi austusena. Katsejaama juhatajaks kutsuti A. V. Vegesack. See oli esimene sookatsejaam Venemaal. Tooma Sookatsejaamas viidi läbi väga mitmesuguseid katseid soo kuivendamise, ülesharimise ja kasutamise selgitamiseks. Pärast Esimest maailmasõda jätkas katsejaam tegevust prof. L. Rinne juhatusel.

Suure Isamaasõja järel laienes Tooma Sookatsejaama uurimis- ja katsetegevus veelgi. Praegu asub siin Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi Tooma katsebaas, mida juhatab Tiit Nõges. Jaamas jätkatakse katseid maaparanduse, soo- ja rohumaa kultuuride alal.

Talupoegade põllumajandusliku kutsehariduse tõstjana ja põllumajandusteaduse saavutuste juurutajana oli tähtis koht Tartu Eesti Põllumeeste Seltsil, mis asutati 1870. aastal. Sel ajal puudusid põllumajanduslikud kutsekoolid, seda tähtsam oli põllumeeste selts põllumajandusalaste loengute korraldajana, näituste ja kursuste läbiviijana, põllumajandusalase kirjanduse väljaandjana, katse- ja uurimistegevuse õhutajana ja juhendajana, näidiskatsete rajajana jne. Oluline oli ka põllumajandusnõuandjate tegevusse rakendamine seltsi poolt. Tartu eeskujul rajati eesti põllumeeste seltsi ka mujale. Tartu Eesti Põllumeeste Selts avas 1919. aasta sügisel põllutöökooli Vahil ja korraldas samas ka põllutöö talvekooli.

Võnnu kodumajanduskool avati 1876. aastal. See kool oli esimesi selletaolisi Baltikumis ja tõenäoliselt kogu tsaari-Venemaal. Võnnu kodumajanduskooli võeti külakooli lõpetanud tütarlapse. Igal aastal õppis neid siin 30—40. Õppemaks oli 5 rubla aastas. Kool oli kaheaastase kursusega. Peale üldainete õpetati veel käsitööd, maja- pidamist, aiatööd, väikeloomasvatust, raamatupidamist

ja tervishoidu. Õpilased tõid kodust toiduaineid, milledest valmistati toite koolipreili juhatusel. Kevadel külvasid ja istutasid õpilased kooliaeda köögivilju. Suvel oli koolivaheaeg, kuid siiski tuli käia kordamööda aiatööl, et praktiliselt õppida köögivilja- ja puuviljakasvatust. Kodumajanduskool töötas edukalt kuni 1892. aastani, millal ta suleti. Võnnu Põllumeeste Seltsi nõudel avati kool uuesti 1903. aastal. Kool lõpetas oma tegevuse Esimese maailmasõja aastatel.

Sahkapuu põllutöö- ja majapidamiskool avati Tartu lähedal 1911. aasta sügisel M. Raamoti eestvõttel. Õppeaeg oli selles koolis kaks aastat. Peale üldhariduslike ainete oli õppekavas põllundus, aiandus, loomakasvatuse, piimanduse, linnukasvatuse, mesinduse, kodumajanduse jne. See kool töötas kuni 1918. aastani. Seitsme aasta jooksul sai selles koolis õpetust 265 maatütarlast ja koduperenaist.

Vahi põllutöökool avati 1919. aastal. Kool oli kaheaastase kursusega. Tema juures töötas ka aianduse eriklass. Pärast uue koolimaja ehitamist alustas 1933. aastal tegevust Vahi aiandus-mesinduskool. Vahil oli veel kontrollassistendite kool (1928. a. oli selle lõpetajaid 28).

Vahi koolitalu oli õppepraktika ja katsetegevuse kohaks; siin korraldas ka mitmesuguseid põllumajandusalaseid kursusi Tartu Eesti Põllumeeste Selts.

Kuremaa karjakasvatuskool ja karjakontroll-assistentide kool olid mõlemad üheaastase õppeajaga. Hiljem muudeti kontrollassistendite kool kaheaastaseks (1939. aastal lõpetas kontrollassistendite kooli 56 õpilast).

Tooma põllumajandus- ja maaparanduskool asutati aastal 1928. Kool oli kaheaastane, õppeprogramm maaparanduse kallakuga. Selle kooli juures oli veel üheaastase kursusega maaparandusmeistrite eriklass, kuhu võeti kaheaastase põllumajanduskooli lõpetanud (1939. aastal lõpetas põllumajandus- ja maaparanduskooli 14 ja maaparanduse eriklassi 13 õpilast).

Vasula kodumajanduskool. See oli üheaastase kursusega ning andis õpetust tütarlastele, peamiselt maaperenaise kutsetöök.

Tartumaal tegutses ka kaks põllumajanduslikku rahvakooli. Nendest asus üks Alatskivilja teine Kambjas. Nendes koolides toimus õppetöö tegeliku talu-

töö kõrval. Õppetöö algas sügisel, oktoobrikuul, ning kestis kevadeni 1—2 päeva nädalas.

Peale koolide õppemajandite ja ülalmärgitud katseasutuste oli Tartumaal tähtsaks katsejaamaks Eesti Sordiparanduse Seltsi Jõgeva Sordikasvandus (asutati 1920. a.).² Selles oli teraviljaosakond (juhataja Mihkel Pill), heintaimede osakond (juhataja Jaan Mets) ning kartuli, juur- ja kaunviljade osakond (juhataja Julius Aamisepp). Jõgeva Sordikasvandus andis meie põllumeestele suure hulga kõrgesaagilisi teraviljade, kartuli- ja heintaimede sorte. Jõgeva Sordikasvandus jagas ka põllumajanduskultuurilisi nõuandeid ja tegi sellealast selgitustööd põllumeeste hulgas.

Lõpuks tuleb märkida veel Tähtvere mõisas paiknenud katsetalli (asut. 1929. aastal, juhataja K. Taagepera) ja Seakasvatuse katsejaama Kuremaal (asutatud 1931. aastal, juhataja L. Voltri).

Endisel Tartumaal asus märksa suuremal hulgal põllumajanduslikke õppe- ja katseasutusi kui Eesti teistes maakondades. Tartu ja Tartumaa on tõeliseks põllumajanduskultuuri hälliks mitte ainult Eesti, vaid ka kogu Nõukogude Liidu suhtes. Selle töö järjepidev jätkamine toimub ka tänapäeval nii Eesti Põllumajanduse Akadeemias, Eesti Loomakasvatuse Instituudis, kui ka (praegusesse Jõgeva rajooni jäävas) Jõgeva Soordiaretusjaamas ja Tooma Katsebaasis ning veel vabariigi paljudes teistes uurimis-asutustes, samuti sovhoosides ja kolhoosides. Arvestades meie maal teadusliku põllumajanduse arendamise ajalugu on täiesti loomulik, et vastrajatud Eesti Põllumajanduse Muuseum (EPA juures) peab paiknema ajalooliselt väljakujunenud põllumajanduskultuuri hällipaigas — Tartus või selle vahetus ümbruses.

² Selle kohta vt. ka: M. Viirand, Jõgeva Sordiaretusjaam. Jõgeva rajoonis. Tln., 1965.

JÄRVSELJA ÖPPE- JA KATSEMETSAMAJAND

Heino Kasesalu

Tartu rajooni kaguosas, ulatudes Peipsi järveni, laiuvad Järvelja metsad. Sin asub Eesti Põllumajanduse Akadeemia Järvelja Öppe- ja Katsemetsamajand. Selle keskuse juurde saab Tartust maanteed mööda ligi pool-sada kilomeetrit. Järvelja Öppe- ja Katsemetsamajandi asutamisest möödub peatselt 50 aastat. 1920. a. loodi tolleaegse Tartu Ülikooli Põllumajandusteaduskonna juurde metsaosakond, mille ülesandeks olj ette valmistada kõrge-ma haridusega metsanduslikku kaadrit. Samaaegselt ker-kis päevakorda ka vajadus leida äsjaavatud metsaosakon-nale sobiv öppe- ja katsebaas. Pärast pikemaid kaalutlusi valiti välja tolleaegne Kastre-Peravalla metsandik (prae-gune Järvelja); varem kuulus see Kastre mõisa omani-kule parun v. Essenile. Põhjusi, miks valiti öppemetskon-naks just see, Tartust küllalt kaugel asuv ning tol ajal raskesti ligipääsetav metsaosa, oli mitu. Kõigepealt arves-tati muidugi maakoha looduslikke tingimusi, siinseid väga mitmekesiseid puistusid. Raskete transpordiolude tõttu oli neis metsades raiete maht olnud varem märgatavalt väik-sem kui paljudes teistes metskondades. Selle tulemusena olid puistud suhteliselt hästi säilinud, esines rohkesti küp-set ning ülesetsnud metsa.

Siinsetes metsades oli juba möödunud sajandi lõpul teostatud ulatuslikke metsakuivendustöid ja ehitatud kor-ralikke metsateid; rohkesti kultiveeriti võõrpuuliike. Aas-tail 1887—1897 töötas Järvelja metsaülemena Martin Maurach, tolle aja üks tuntumaid metsateadlasi Eestis.

Need asjaolud muutsid Järvelja metsad sobivaks öppe-ja uurimisbaasiks. Nii asutati 1921. a. aprillikuus siii Tartu Ülikooli Öppemetskond. Selle tegelikuks asutajaks ning hiljem tema juhatajaks oli tolleaegne metskonna öppejõud professor Andrei Mathiesen.

Õppemetskonna tegevuses määrati kindlaks kaks peamist suunda: 1) võimaldada metskonna üliõpilastel sooritada praktilisi töid oma erialal; 2) võimaldada metsaosakonna õppejõududel läbi viia metsanduslikke uurimistöid. Need on majandi põhilised ülesanded tänapäevani.

Pärast ülikoolile üleandmist hakati Järvelseljal kiiresti rajama taimeaeda. Neis kasvatati rohkesti võõrpuuliike. Eesmärgiks oli uurida võõrpuuliikide kasvatamisvõimalusi meie tingimustes ning ühtlasi levitada neid liike Eestis. 1927. aastal liideti õppemetskonna külge Kuusnõmme metsandik Saaremaal. Nii avanes võimalus korraldada katseid õhukestel kamar-karbonaatmuldadel, milliseid Järvelseljal ei esine. Kuusnõmmelt koguti ka Järvelselja taimeaedade jaoks vähem külmakindlate, kuid pehmes merekliimas kasvavate võõrpuu- ja -põõsaliikide seemneid.

1930. a. nimetati senine õppemetskond ümber õppe- ja katsemetskonnaks. 1931. aastal võeti ta Rahvusvahelise Metsanduslike Katsejaamade Liidu liikmeks. Sellega tihenes kontakt välismaiste metsanduslike uurimisasutustega. Õppe- ja Katsemetskonna kulul trükiti «Tartu Ülikooli Metsaosakonna toimetusi», kus avaldati metsanduslikke uurimistöid. Järvelselja metsadesse rajati hulk alalisi proovitükke ning katsealasid. Nende abil jälgiti üksikute puuliikide kasvu käiku ning selgitati hooldusraiate mõju puistutekasvule.

Suure lünga löid Õppe- ja Katsemetskonna tegevusse Suure Isamaasõja aastad. Seoses tööjõu puudusega vähenes metsamajanduslike tööde maht. Taimeaedade tegevus soikus, kuna puudus nõudmine istutusmaterjali järele. Palju kahju võõrpuuliikidele tekitas 1939/40. a. erakordselt karm talv, mille tagajärjel hukkus õrnemaid võõrpuuliike. Kuid see talv oli «filtriiks», mis eraldas vastupidavamad, meie oludes kohanenud puu- ja põõsaliigid teistest võõrpuuliikidest.

Pärast sõda Õppe- ja Katsemetskond korrastati. Päevakorraks tõusis raie- ja veotööde mehhaniseerimine. Varem teostati raietööd peamiselt käsisaie ja kirve abil, nüüd võeti järk-järgult kasutusele vastavad kaasaegsed vahendid.

1954. aastal läks Järvelselja koos Tartu Riikliku Ülikooli Metsateaduskonnaga üle äsjaloodud Eesti Põllumajanduse Akadeemia (EPA) koosseisu. 1954. aastal nimetati mets-

kond EPA Öppe- ja Katsemetsamajandiks, millist nimetus kannab ka praegu.

Majandi üldpindala on käesoleval ajal 11 413 ha, sellest metsamaad 5878 ha. Majandi territooriumi katab metsa- ja soomassiiv, mille suurim ulatus idast läände on 11 km ning põhjast lõunasse 18 km. Järvelja metsad asuvad võrdlemisi ühtlasel tasandikul, mis ulatub 31—40 m üle merepinna. Lõunaosa metsamassiivi läbivad üksikud kirde—edela-suunalised liivaseljakud. Põhjaosa on avar soomassiiv, mis on ainult 1—2 m Peipsi veepinnast kõrgemal. Siin esineb hulk metsaga kaetud soosaari. Majandi idaserval laiub kõrgsoo üksikute kidurate mändidega. Kuigi Järvelja maastik on väliselt võrdlemisi ühetaoline, on siin mullastik küllaltki mitmekesine. Majandi territooriumil esinevad erisuguse leetumisastmega liivsavi, saviliiv ja liivmullad, erinevais lagunemisjärkudes soomullad. Sellest tulenevalt on ka puistud ja nende alustaimestik väga vaheldusrikas.

Järvelja metsades esineb suhteliselt väikesel pindalal valdav enamik eesti metsakasvukohtatüüpe — alates kidurast rabamännikust ning lõpetades kõrgeboniteedilise salukaasikuga. Puuduvad lood ning kuivad nõmmed. Järveljal kasvavad Eesti ning ühtlasi Baltimaade kõrgeimad kuused. Metsade uhkuseks on põlised, rohkem kui 200 aasta vanused männipuistud. Soosaartel võib kohata üksikuid tammi, millede iga ulatub ligi poole tuhande aastani. Puuliikidest on majandi territooriumil ülekaalus kask ja mänd, järgnevad kuusk, haab, mustlepp, saar, pärn, jt. Alusmetsas kasvavad sarapuu, kuslapuu, lodjapuu, kehve-matel kasvukohtadel aga paakspuu ja pajud.

Rohkesti kasvab Järvelja metsades ka mitmesuguseid võõrpuuliike. Neid võib siin kohata nii üksikpuudena ja gruppidenä kui ka tervete kultuuridenä. Okaspuudest esineb kõige rohkem lehiseliike. Meie oludes rohkem levinud euroopa ja vene lehise kõrval kasvavad Järveljal edukalt veel kuriili lehis, jaapani lehis, vördlehis, ameerika lehis jt. Nululiikidest on metsas kultveeritud siberi nulg ja päl-saminulg, dendropargis kasvab aga külmakartlik euroopa nulg, hall nulg, mäginulg, jaapani nulg, kaukaasia nulg ja paljud teised. Kuuse liikidest kasvab teistest märksa paremini sihvaka võraga serbia kuusk, külatajatele meeldib aga tavaliselt kõige rohkem hõbedase varjundiga tor-

kav kuusk. Mändidest võib näha pehmeokkalist valget mändi, alpi seedermandi, suurte käbidega korea seedermandi. Metsas on kultiveeritud hulgaliselt kiirekasvulist murrei mändi. Mitmed võõrpuuliikide kultuurid on oma rohkem kui poolesaja-aastase vanuse tõttu heaks teadusliku uurimistöö materjaliks.

Suhteliselt rikas on ka Järvelja metsade looma- ja linnuriik. Rohkesti elutseb siin põtru ja metskitsi. Aeg-ajalt võib metsas näha karu jälgi. Haruldasematest lindudest pesitsevad Järveljal merikõtkas ning must toonekurg.

Eesti Põllumajanduse Akadeemia metsamajanduse osakonna üliõpilastel toimuvad Järveljal nelja aasta vältel õppepraktikumid. Õppejõudude juhendamisel teostavad üliõpilased praktilisi töid geodeesias, botaanikas, dendroloogias, mullateaduses, metsakultuurides, metsakasvatuses, metsatakseerimises, metsakasutuses ja teistes distsipliinides.

Järveljat külastatavatele loodusesõpradele pakub esmajärgulist huvi 19,3 ha suurune looduskaitsekvartal — vanim metsakaitseala Eestis. Samuti imetletakse Haavametsa tee ääres kasvavat rohkem kui 300 aasta vanust männihiiqlast — Kuningamändi.

VÖRTSJÄRVE LIMNOLOOGIAJAAM

Neeme Mikelsaar

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Zooloogia ja Botaanika Instituudi (ZBI) Võrtsjärve limnoloogiajaam asub Võrtsjärve idakalda lõunapoolsemas osas, Rannu külanõukogu piirkonnas. Jaamale kuulub poolteise kilomeetri pikkune ja mõnesaja meetri laiune maa-ala piki järve kallast. Seda maa-ala piirab ida poolt mitmekesine metsamaastik, millele liitub jaamast umbes 2 km kaugusel väike alusturba tootmiseks kasutatav rabaala ja 23 ha-se pindalaga Valguta Mustjärv.

Jaama territooriumi põhjaotsas, üle 5 m kõrgusel kaldaastangul, asuvad peahoone ja akvaariumihoone. Samas on kaks elamut, sadamahoone, muul jt. ehitisi. Kaks suuremat elamut ja mõned endise Petseri talu hooned, kuhu on ajutiseks paigutatud ka Elva Tarbijate Kooperatiivile alluv kauplus, asuvad peahoonest 800 m lõuna pool. Maa-ala lõunaossa on planeeritud katsetiigid. Jaama väljaehitamine jätkub. Autobussiliinid ühendavad jaama Elva ja Tartuga.

Limnoloogiajaama loomise ajalugu algab 1951. aastast endise Petseri talu hoonete kasutamisega instituudi välibaasina Võrtsjärve uurimisel. Instituut omandas need hooned 1953. aastal. 1959. a. algasid limnoloogiajaama ehitustööd. Elektrienergia saamiseks ehitati kõrgepingeliini, selle kaudu hakkas elektrivoolu saama ka Valguta kolhoosi järveäärne osa.

Jaama asukoha valikul arvestati (peale selle, et siin kasutati antud paika välibaasina ning et sel ajal oli siia suhteliselt kerge tuua elektrienergiat) ka teisi asjaolusid. Nimelt asub läheduses järve suurim kalavastuvõtupunkt (hiljem viidi kalavastuvõtupunkt veidi lõuna poole). Eriti

oluliselt tuli arvesse järve põhjareljeefi iseloom. Järve sügavaim koht asub peaaegu limnoloogiajaama vastas, jaama kohal on aga järve kaldalähedase osa põhjareljeefi kõige järsum kogu järve suhtes; niisugune järvekallas oli soodne muuli ehitamiseks ja muuliga seotud veehaardetorude võimalikult sügavamate veekihtideni viimiseks.

Jaama esimene elamu valmis 1961. aastal. Samal aastal pandi nurgakivi jaama peahoonele, mis valmis aastal 1963. Peahoone klaasgaleriiga ühendati akvaariumihoone; selle ehitus lõpetati 1968. aastal. ZBI hüdrobioloogiasektor tervikuna elab ja töötab Võrtsjärve limnoloogiajaamas 1964. aastast, esimesed töötajad 1961. aastast.

Kahekorruselises peahoones asuvad laboratooriumid: veemikrobioloogia, hüdrokeemia, biokeemia, bioloogia alal, ja kabinetid (väikelaboratooriumid): fütoplanktoni, zooplanktoni, bentose, ihtüoloogia, kalade verefüsioloogia, kalade parasitoloogia ja kalade populatsioonigeneetika alal töötajatele. Keldrikorrusel on metalli- ja puusepa tööruumid, laoruumid ning ajutiselt ka keskkütte katlamaja.

Akvaariumihoone kahest suuremast ruumist on esimene, kuhu on paigutatud hulk väikesi ja keskmise suurusega akvaariume, peamiselt selgrootute veorganismide uurimiseks. Teises ruumis, mis asub eelmisest astmena madalamal, korraldatakse katseid peamiselt kaladega; siin on erikonstruktsiooniga või patareidena rühmitatud akvaariumid. Kestvalt kalu akvaariumides ei hoita ega kasvatata. Akvaariumihoone väikeses tugeva kunstliku päevavalgustusega ruumis kasvatatakse ainurakseid vetikaid. Akvaariumihoone taga asuvad suuremõõdulised betoonbasseinid veesalgrootute massiliseks pooltöõnduslikuks kasvatamiseks suvekuudel.

Nii akvaariumides kui ka basseinides on võimalik kasutada kas arteesia- või järvevett. Järveveemahuti on paigutatud peahoone põõningule, kuhu Võrtsjärve vesi pumbatakse sadamas asuvast pumbamajast. Viimasega on ühe katuse all järvevee kiirfiltrid ja väike autogaraaž.

Betoonkattega muul kaitseb sadamat lainete eest põhja ja loode poolt. Sadama süvendamisest loodud klibuvall vähendab lõuna poolt tulevate lainete jõudu.

Jaama on kasutada puksiiritüüpi 150-hobujõulise mootoriga ja lisaseadeldistega uurimislav «Bioloog II», millega sõidetakse Võrtsjärvel ja ka Peipsi-Pihkva järvel.

Peale selle on jaamal veel kiirkaater «Võrtsjärv» ja rida väiksemaid paate ja mootorpaate. Kuni 1969. aastani olid jaamal ka auto ja autobuss.

Seisuga 1. jaan. 1970 oli ZBI hüdrobioloogiasektori (limnoloogiajaama) koosseisus 16 teaduslikku töötajat, neist 12 bioloogiakandidaadi kraadiga. Koos aspirantide, teaduslik-tehnilise ja teenindava personaliga töötas jaamas kokku 40 inimest. Teaduslikku uurimist arendatakse mitmes erinevas suunas, millega seoses on eraldatavad kolm töörühma.

Esimesse rühma kuuluvad hüdrobioloogid (bentistid, zoo- ja fütoplanktonoloogid), mikrobioloogid, hüdrokeemik ja biokeemik, kes uurivad kalade toiteorganismide massilise kasvatamise võimalusi ja biotehnikat.

Teises rühmas on ihtüoloog, populatsioonigeneetik, füsioloogid, histoloog, parasitoloog ja biokeemik, kes uurivad kalade produktsioon-bioloogiliste omaduste muutlikkust ja korrelatsioone kalade isendite ja populatsioonide valikumeetodite leidmiseks.

Kolmandas rühmas: ihtüoloogid ja ihtüoloog-trofoloog, keda abistavad perioodiliselt hüdrobioloogid, kes uurivad suurte järvede (Peipsi-Pihkva ja Võrtsjärv) kalavarude hindamise meetodikat.

Kõigi töörühmade töötajad koos ZBI teiste sektorite ja mitme muu asutuse töötajatega osalevad ka Rahvusvahelise Bioloogiaprogrammi mageveekogude alastes uurimistes, mille objektiks on meie vabariigis Võrtsjärv. See töö on suurel määral seotud kollektiivi edasiste tööde ühe põhisuunaga — veekogude elukoosluste süvendatud uurimisega.

Peale plaaniliste uurimistööde täidavad jaama töötajad ka valitsusorganitelt saadud uurimisülesandeid ning teevad, peamiselt viimastel aastatel, lepingulisi töid teistele asutustele ja organisatsioonidele. Limnoloogiajaama töötajate uurimistööde tulemusi on avaldatud seerias «Hüdrobioloogilised uurimused», «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetistes», Balti vabariikide vaheliste hüdrobioloogiaalaste konverentside tööde kogumikes jm. Mahukaima kollektiivselt valminud teosena on tuntud monograafia «Eesti järved».

Võrtsjärve limnoloogiajaam on kujunenud vabariigi juhtivaks sisevete uurimiskeskuseks. Tal on arvukaid side-

meid teiste selle ala uurimisasutustega Nõukogude Liidus ja mitmekümnega välismaal. Jaama on ka väga paljud nõukogude ja välismaade teadlased külastanud. Külaliste majutamiseks oleks limnoloogiajaamal hädasti vaja ehitada väike võõrastemaja. Ei ole ju tänapäeva teaduse areng mõeldav ilma igakülgset tihedate sidemeteta erinevatest kollektiividest teadlaste vahel.

Vörtsjärv Rannaküla kohal, I. Kala foto.

TÕRAVERE OBSERVATOORIUM

Mihkel Jõeveer

Sõites rongi või autoga Tartust Elva poole, hakkab juba kaugelt silma Vapramäe naabruses lamedal kõrgendikul asuv helkivate kuplitega hooneterühm. Teeviit Tartu—Valga maantee ääres juhatab — Tõravere observatoorium 1 km. Jõudnud mööda nõörsirget noorte puudega ääristatud teed kõrgendikule, näeme otse ees observatooriumi massiivset metallkupliga peahoonet, sellest vasakul vaatlusväljakut, paremal töökojahooneid ja elamuid. Peahooneel asub nimetahvel — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Füüsika ja Astronoomia Instituudi W. Struve nimeline Tartu Astrofüüsika Observatoorium.

Siinne tähetorn on Tartus Toomemäel asuva vana tähetorni järeltulija. Eesti NSV teenelise teadlase akadeemik Aksel Kipper'i juhtimisel uurivad observatooriumi teadlased maailmaruumi ja ka koduplaneeti.

Astronoomilise uurimistöö aluseks on vaatlus. See pärast alustame oma tutvumiskäiku observatooriumiga vaatlusväljakult, kus paiknevad teleskoopide tornid ja paviljonid.

Suurim pikksilm, mis käesoleva ajani on Tõraveres üles seatud, on 70-sentimeetrise peapeegli läbimõõduga reflektor AZT-8. Riista on seni kasutatud spektrivaatlusteks. Ühe selle teleskoobi jaoks valmistatud spektrograafiaga pildistatakse tähtede spektreid nähtavas ja sellele lähedases ultravioletses kiirguses. Teine, praegu katsetamisjärguses spektrograaf on tähtede spektri nähtava ja infrapunase osa pildistamiseks. Kuna fotoplaadid ei ole infrapunase kiirguse suhtes vajalikul määral tundlikud, siis kasutatakse selles spektrograafis kiirgusvastuvõtjatena elektronoptilisi muundeid.

Kahes kõrvutiseisvas tornis paikneb nn. kaksikteleskoop — kaks peegelteleskoopi AZT-14, kummagi peapeegli läbimõõt on 47 cm. Neid kasutatakse enamasti tähtede heleduste mõõtmiseks. Selleks on mõlema pikksilma fookusesse paigutatud fotokordistid, milles tähelt saabunud valgusvoog muundatakse elektrivooluks, mis pärast võimendamist registreeritakse graafiliselt paberlindile. Teleskoobid on osaliselt üle viidud kaugjuhtimisele; mitmeid juhtimisoperatsioone saab teha väikeses köetavas kõrvalhoones asuvast kaksikteleskoobi peajuhtimispuldist, kus paiknevad ka fotovoolu registreerimisseadmed. Fotoelektriliselt saab tähtede heledusi mõõta palju täpsemini kui visuaalsete või fotograafiliste meetoditega. Viimaste puhul piirab vaatluste täpsust tähtede valguse muutlik neeldumine Maa atmosfääris, mistõttu ka püsiva heledusega tähtede registrogramm on ebastabiilne. Kasutades vaatlusteks korruga kaht teleskoopi — kaksikteleskoopi, saab atmosfääri ebaühtlusest tingitud vaatlusvigu vähendada ja seega tõsta vaatluste täpsust. Kaksikteleskoobi kumbagi teleskoopi saab rakendada teisest sõltumatult programmi teostamisel. Vaatlusobjektideks on valdavalt muutlikud tähed, aga ka täheparved, komeedid jm. Hiljuti valmis astrofüüsikute tööna kiirgusvastuvõtja — spektromeeter, mis kujutab endast spektrograafi; see registreerib valgust mitte fotoplaadi, vaid fotokordisti abil. Rakendatuna AZT-14-le mõõdetakse spektromeetriga energiajaotust tähtede spektrites märksa täpsemini kui seda on võimalik teha traditsiooniliste spektrograafidega.

Ühes väikeses neljakandilises paviljonis asub 20-cm-ne meniskteleskoop AZT-7, mis on tähtede heleduste fotoelektriliseks mõõtmiseks varustatud samuti vajaliku aparatuuriga. Ülejäänud väikestes paviljonides asuvad 35-cm-ne reflektor ja passaažiriist.

Vaatlusväljaku lõunapoolses osas toimuvad aktinomeetriselised vaatlused, s. o. päikesekiirguse mõõtmised, ja meteoroloogilised vaatlused. Vaatlused on täielikult automatiseeritud, tulemusi ööpäevaselt registreeriv aparatuur paikneb väikeses ümarpaviljonis.

Väljaku kaugemas läänepoolses nurgas ehitatakse 1,5-meetrise peegelteleskoobi torni. Leningradis ehitatav teleskoop paigaldatakse plaanikohaselt 1971. a. See Tõravere

võimsaim pikksilm on ette nähtud peamiselt tähtede spektrite vaatlemiseks.

Vaatluste ettevalmistamine ja töötlemine ning teoreetiline uurimistöö toimuvad observatooriumi peahoone ruumides. Peahoone on kolmetiivaline kolmekorruseline ehitis. Külgmistes tiibades paiknevad laboratooriumid ja töökabinetid, keskmises raamatukogu ja konverentsisaal. Saali fuajeed kaunistab Lagle Israeli poolt eesti rahva-astronoomia ainetel loodud merکیدidest taevakaart. Peahoonel asetsev kuppel on esialgu tühi, kavas on sinna paigutada astrograaf tähistaeva pildistamiseks. Külgmistel tiibadel asuvaid platvorme kasutatakse vaatlusteks portatiivsete instrumentidega.

Tõravere astronoomide jõupingutused on keskendatud tähtede ja tähesüsteemide ehituse lahlimõtestamisele. Käsitlemist leiavad täheatmosfääride teooria, tähtede siseehitus, nende keemiline koostis, mittestaatsionaarsuse põhjused kosmoses, Linnutee ja Metagalaktika ehitus. Tähe-teadlastega kõrvuti töötavad koduplaneedi uurijad. Atmosfäärifüüsikud uurivad kiirgusvoogude levimist Maa atmosfääris; uurimise lõppeesmärgiks on ilmastiku pikaajaliste prognooside teooria loomine. Bioaktinomeeria töörühm uurib Päikese kiirguse muundumise seaduspärasusi taimedes ja teisi taimede arengut määravaid faktoreid ning nende vahelisi seoseid. Geodeetid mõõdavad maakoore vertikaalseid liikumisi Eesti NSV territooriumil. Tõraveres asub helkivate ööpilvede uurimise rahvusvaheline keskus.

Tänapäeva teadust on raske ette kujutada ilma matemaatikata. Observatooriumil on elektronarvuti VNIEM-3, mida kasutatakse astro- ja geofüüsika ülesannete numbrilisel lahendamisel. Edaspidi lisandub arvuti tööülesannetele veel 1,5-meetrise pikksilma juhtimine.

Tõravere insener-tehnilised töötajad on loonud palju unikaalseid teaduslikke aparate. Kohapeal on ehitatud kiirgusvastuvõtjad kõikidele teleskoopidele, kiirgusintegraatorid atmosfäärifüüsika tarbeks, biofüüsika katseseadmed ja palju muud.

Observatooriumi põhitoodanguks on teaduslikud uurimused, mida avaldatakse nii kohalikes kui üleliidulistes ja rahvusvahelistes ajakirjades ja kogumikes. Observatoorium vahetab oma väljaandeid maailma kõigi observatooriumidega. Vahetus tagab pideva kontakti teaduse uuemate

saavutustega ja võimaldab uurimistöös kasutada mujal kogutud vaatlusandmeid. Kirjandust säilitatakse raamatukogus, mis on Eestis pidevalt tegutsenud raamatukogude seas vanuselt teisel kohal.

Astronoomilise kirjanduse kõrval leidub siin hulgaliselt füüsika, matemaatika, geofüüsika, bioloogia, geodeesia jt. teadusharude käsiraamatuid ja perioodikat, ühtekokku 50 000 köidet teaduslikku kirjandust. Raamatukogu ajaloolises osas hoitakse mitmesuguseid haruldusi, nagu W. Struve käsikirjad, J. Kepleri ja I. Newtoni teoste vanu väljaandeid, vanu täheatlaseid jm.

Põhjamaa kliima pole astronoomilisteks vaatlusteks kuigi hea — aastas on 60—80 vaatluskõlblikku ööd. Et astronoom saaks taeva iga selginemist maksimaalselt kasutada, peab ta elama pikksilma ligidal. Enamik observatooriumi töötajaid elabki Tõraveres. Siin on ka kauplus, sidejaoskond ja lasteaed. Praegu on ehitamisel kuuekorruline hoone, mille alumisel korrusel avatakse söökla, kauplus, arstipunkt, kinosaal. Ülemisele korrusele ehitatakse korterid töötajatele, ühiselamu ja hotell külalis-astronoomidele.

ELVA AJALOOST

Kaljola Kirt

Saja aasta eest asusid praeguse Elva piirkonnas Uderna postijaam ja kõrts; nendega piirnesid Laane, Moonuse, Hapu, Kraabi, Arbi ja Järve talu maad. Peedul (kuulus Pangodi kroonuvalda) oli Nuti vesiveski, Pirnaku talu ja mets.

Tartu—Valga raudtee rajamisel tuli leida kolme peatuse — jaama asukoht; jaamade vahemaa pidi olema 25 kilomeetri piires. Nii langeski esimese peatuse (Tartust arvestades) asupaigaks üsna ilmetu Jõepera ussisoostunud Arbi järve ja Elva jõe vahel. Raudtee valmis 1886. aastal, reisijate vedu Elva, Puka ja Sangaste jaamadest algas 1888. aastal. Sel aastal kirjutas «Olevik»: «Nüüd võime oma lugejatele teatada, et näärikuu 27. saadik Tartu—Valga raudtee peal üks vagun ka inimesi igapäev kord Tartust Valka viib ja tagasi toob. Kraami ei võeta mitte ainult Tartu ja Valga jaamas pääle, vaid ka Elva, Puka ja Sangaste jaamas. Raudtee teate järele Tartust kuni Elvale makstakse sõidu eest 35 kop., kuni Pukale 64 kop., ja Tartust Valka 1 rbl. 12 kop.»

Esimeste rongide ees sõitis ratsahobusel mees, kes kontrollis teed, ajas eemale kariloomad ja hoiatas rongijuhti muude viperuste eest. Kui kõik ettevalmistused olid tehtud (uus jaamahoone valminud, ametnikud välja õpetatud), võidi jaam ka pidulikult sisseõnnistada teedeministeriumi esindajate ja kohalike vaimulike poolt. Pilku heites 31. juulil 1889. aastal ilmunud «Oleviku» numbrile, leiamegi esimese ametliku teate Elva raudteejaama avamisest: «Riia Tartu raudtee pääl sai Elva jaam 22. skp. (uue kalendri järgi 4. augustil — K. K.) sisse õnnistatud ja ühtlasi ka ametlikult avatud. Nüüd saadetakse kõik kirjad, ajalehed, pakid jne., mis enne Uderna jaama kaudu saadeti

(siin mõeldakse Uderna postijaama — K. K.) Elva kaudu.»

Seda lühisõnumit peetakse esimeseks kirjalikuks teateks nüüdse Elva tekkimise alguse kohta. Siinkandis olnud Elva küla ja tänini samanimelise jõe järgi sai nime ka uus asula. Kui seitsmekümne viie aasta eest rajati Tartu—Valga maantee ühe suurema peatuse, Uderna kõrtsi juurest teelõik äsjaavatud Elva-nimelise raudteejaamani, ei aimanud keegi, et siia tekib linn. Seda enam, et sellel alal asusid järved, jõgi, hiljutistest metsapõlemistest paljaks põlenud liivikud ja põhjatu ussisoo — Jõepere raba.

Möödunud sajandi viimasel aastakümnel ehitas Meeri mõisnik von Seydlitz (kellele kuulus praeguse Elva territooriumi põhjapoolne maa-ala) Arbi järve äärsesse männimetsa, Verevi järvest raudteejaamani ja Jõe tänava kohale 11 suvilat, mis said esimeste supelsakste elamispaigaks (Kalda tänav). Neile esimestele, ainult suvel kasutatavale elamuile, püstitati lisaks raudteejaama juurde ametnike elamu. Uderna mõisnik, kellele kuulus praeguse Elva lõunapoolne territoorium, püüdis Meeri mõisnikku üle trumbata ja ehitas suure ning luksusliku hotelli (praegune Elva Keskkooli internaadihoone), mis pidi mahutama kõik tähtsamad linnasaksad ja andma aastaringselt ruumi kõigile soovijaile, olgu see siis tudeng, linnaproua või vaikust otsiv kirjanik. Nimigi pandi talle «Tsentraal», mis pidi näitama, et Elva keskus kujuneb siia. Talumaadele hakkasid elamuid rajama käsitöölised, kes ehitasid oma üheperekonnaelamud peamiselt Kraavi ja Arbi talu ääremail. Sajandi lõpuks oli Elvas paarkümmend maja. Elva asus Uderna, Konguta ja Meeri valla piirimaadel, mistõttu valdaisandad polnud huvitatud ühendustee rajamisest «keisritee» (nii nimetati Tartu—Valga maanteed rahvasuus) ja raudteejaama vahel. Küll püüti tee ehitamist (praegune H. Heidemanni tänav) venitada, kuid asja temast siiski sai. Veelgi enam — Konguta ja Meeri valla meeste algatusel rajati raudteejaamast teinegi tee (praegune V. Kingisepa tänav). Nii tekkis tulevase asula kolmnurkse kujuga peatänavastik.

Moonuse talu ääremail 19. sajandi algul tekkinud käsitöölise asula («Jeruusalemma alevi»), Verevi järve ääres «professorite linnaosa» ning varem püstitatud elamute arv ulatus 1905. aastal viiekümneni. Kõige jõukamaks peeti «professorite linnaosa», kõige kärarikkamaks «Jeruusalemma alevit». Viimases juhtus ikka imelikke lugusid,

seada eriti ka seetõttu, et siinsamas asus kooskäämise kohana kasutatav «tondiloss» (kuulus D. Reinholdile), mille suurtes ruumides peeti pidusid, näidati udupilte, lubati usuvendadel-õdedel palvetunde pidada, peeti isegi pulmi ja peiesid. See maja asus Valga maanteel männiku servas ja sai Elvas ka esimeseks kohaks, kus tsarismi vihkavad Tartu revolutsioonilised tudengid koos käisid. Neile koosolekuile kutsuti ka kohalikke elanikke ning kuulduused koosolekuist kandusid urjadnikute kõrva. Tartu maakonna ülema ettekandes 30. novembrist 1905, nr. 4216 loeme: «...27. novembril sel aastal Elva jaama lähedal David Reinholdi majas peeti poliitiline salakoosolek, kus oli suur hulk kuulajaid ja kus kõnelejate poolt esitati riigivastaseid kõnesid.» Siitpeale hakkasid võimud ka Elval silma peal hoidma, seda enam, et siin polnud kohalikku omavalitsust. Ka ümbruskonna mõisates «omavolitseti» — saeti metsa, püüti mõisale kuuluvast Verevi järvest kala, raiuti maha Meeri mõisa telefoniliinipostid.

1905.—1907. aasta revolutsiooniliste sündmuste ajal Elva ja ümbruskonda kihutuskoosolekuid pidama tulnud käremeelsete noorukite hulgast teame ka Friedebert Tuglast (kes Elva raudteejaamas vaevu suutis nuhkide eest põgeneda). Raudteejaamas arreteeriti Arnold Hanger, Voldemar Assor, Oskar Lang ja Konrad Praks, kellel arvati olevat otsene side «Põhja-Liivi lentsalga» liikmetega (eesotsas Anton Holunderi ja Sommeriga, kes hiljem surma mõisteti), keda süüdistati Eestimaa rüütelkonna peamehe parun Budbergi tapmises

Kõik need asjaolud tingisid inimeste hukkamisi ja peksmisi karistussalkade poolt Elva ümbruskonnas, Rannus ja Meeril; viimases hukati neli ja peksti paarkümmend inimest. Meeri vallamaja juures toimunud veristest sündmustest jutustavad oma mälestusteraamatuis tookordsed pealtnägijad ja hilisemad elvalased Leopold Hansen, Friedebert Tuglas, Jaan Kärner ja Karl August Hindrey. Peale Meeri sündmusi arvati, et Elva kandis enam rahunust ei teki. Viis kuud hiljem, ühel juuniõhtul 1906 tekkis jaama lähedal asuvas hotell-restaurantis (mis kandis tollal juba «Elva» nime) tüli, mida korraldajate kvalifitseeris kohe «Elva mässuks» ja palus Tartust abi väge. Politsei õigustas oma teguviisi sellega, et üks kaklejaist olla lehvitanud punase taskurätikuga. Jaanilaupäeval saabuski Elva karistussalk — 18 kasakat. «Mässajad»

vangistati ja saadeti Tartusse. «Elva mäss» oligi maha surutud.

Segaste aegade tõttu aeglustus neil aastail ehitustegevus asulas. Uue hoo sai see enne Esimest maailmasõda, millal ümberkaudsed mõisnikud hakkasid müüma ehituskrunte. Tõusis ka raudteejaama osatähtsus. 1909. aastal rajati Uderna kõrtsist Elva jaamani kivitee (praegune H. Heidemanni tänav). See ühendas Tartu—Valga maantee samasuunalise raudteeliiniga. Nüüd muutus Elva raudteejaam ka põllumajandussaaduste väljaveokohaks ning mõjutas asula majandus- ja kultuurielu arenemist. Raudteejaam võttis vastu Elva saabunud seltskonnategelasi, huvireisijaid ja muid asjamehi. Oli neid, kes tulid siia rahulikku metsarüppe suvepäevi veetma. Nende hulgas olid Tartu Ülikooli õppejõud Vjatseslav Afanasjev, Visarion Aleksejev, Ivan Kondakov, Ludwig Puusepp, Johannes Voldemar Veski jpt. Enamik neist on aastaid olnud seotud Elvaga. Väga erinevatel aegadel on Elva piirkonnas viibinud, seda külastanud või siin tegutsenud ka sellised nimekad teadlased, kirjanikud, kunstnikud nagu Gregor Helmersen, Karl Ernst Baer, Aleksander Theodor Middendorff, Ernst Middendorff, Heinrich Koppel, Aino Kallas, Aleksander Läte, Eduard Viiralt, Konrad Mägi, Rudolf Paris, Tõnis Grenzstein, Friedebert Tuglas jpt. Elva kaunis loodus ja head liiklusolud on olnud põhjuseks, miks mitmed avaliku elu tegelased on siia jäänud paiksete elanikena. See asjaolu on soodsalt mõjutanud nii Elva kui ka ümbruskonna kultuurielu.

Rahvusliku liikumise nimekaid laulikuid Ado Reinvald suutis endale majakese ehitada juba enne 1905. aasta sündmusi. Samal ajal asus Riias Elva ka Leopold Hansen, varem ta siin alaliselt ei elanud. Hansen pidas siin vastu kõigile raskustele — «mitmele keisrile ja mitmekümnele vallavanemale», nagu ta ise ütles. Reinvaldilt ja Hansenilt pärinevadki esimesed ülevaatlikumad eluolulised kirjeldused asula esialgsest arenguloost. Hiljem on jätnud oma kustumatu jälje Elva kultuurilukku Jaan Kärner, Aino Kallas, Juhan Simm, Hugo Raudsepp, August Käppa, Juhan Kompus ja paljud teised. Ka Elva kuulsus kasvas. Siia tulid näitetrupid, lauljad, tsirkusetegijad. 1909. aastal ehitatud seltsimajas hakkas

esimest Elva meeskoori juhataja Juhan Simm, kes sai ka hiljem peetud esimese Elva laulupeo juhiks.

Pikapeale kujunes Elvast Tartu rahvale väljasõidukoht. Kui varem tulid tudengid siia lihtsalt lõbutsema (paar duelligi olla siin maha peetud) ja meelt jahutama, siis hiljem tuldi puhkama, otsima kosutust osoonirikast männikust. Keskuseks kujunes Elva jaama ümbrus, jalutuskohtaks jaamaesine. Kirjanik Jaan Kärneri mälestuste järgi «...rongide tuleku ja mineku ajal vaksaliesine otse kihas elegantselt riietatud seltskonnast, kelle enamiku moodustas häätujuuline, lõbus noorus. Hiilis nende sekka ümbruskaudseidki noori, kes olid ääretult vastuvõtlikud «linnasakste kultuurile». Mäletan omast ajast ja oma sõprade poisikesepõlvest, millise õhinaga me ootasime suvepühapäevaseid pärastlõunaid, et saaks minna «vaksalisse» rongide tulekut vaatama ja edasi-tagasi jalutama. Mida me sealt ootasime või otsisime, selle kohta me vaevalt andsime endile aru; oli lihtsalt mingi imelik veetlus, millele ei suutnud vastu panna. Ja küllap kõigi nende teistega — meieealiste ja meiesugustega, keda säälsid edasi-tagasi nägime sõlumas, oli lugu samuti.» Nõnda hakkas siitkaudu tekkima see «kontakt linna ja maa vahel... mille mõju on olnud... viljakas...», jätkas kirjanik.

Esimene maailmasõda ja sellele järgnev Kodusõda jätsid jälgi ka pisikesele, kuid raudtee tõttu oluliseks liiklusõlmeks saanud Elvale. Jaamahooned andis ulualust sõjapõgenikele Lätist. Tollal asus Elva hotellis sõjaväelaatsaret, postijaamas peatusid läbimarssivad polgud. Aga juba veebruaris 1918 kõmpisid mööda postmaanteed Tartu poole okupatsiooniväed. Mitme kuu vältel oli Elva raudteejaam Saksamaale saadetava proviandi kogumise kohaks. Revolutsioonile Saksamaal järgnes meie alalt Saksa vägede kiire lahkumine. Sellele aga eelnes sõjaväevõimude vali käsk: jätkata saksa sõjavägedele toiduainete kokkutoomist, sest «jutud saksa vägede peatsest lahkumisest on vale ja neid on valjult keelatud levitada».

Eesti Tööraha Kommuuni päevil asus esmakordselt ka Elva töörahas ise oma elu korraldama. Tööraha võimu kindlustamisega Tartus asuti nõukogusid looma ka maakonna teistes asulates. Paljud tookordsed Tartu nimekad tegelased käisid koosolekuil ka Elvas ja ümbruskonnas. Selle tulemusena asuti ka siin nõukogude loomisele.

Valge-Eesti vägede pealetungi tõttu tuli Eesti Punaarmee väeosadel lahkuda nii Tartust kui ka Elvast.

Aleviõigused sai Elva Tartu Maavalitsuse otsusega 1. juulist 1923. 1934. aastal anti talle suvitusalevi nimetus (ühtlasi võeti siis kõik siinsed männimetsad looduskaitse alla). Elva lähikonnas asuv Nuti alevik (praegune Peedu linnaosa) sai ka suvituskohaõigused, kuid allus vallale.

Elva alevis oli alalisi elanikke järgmiselt: 28. dets. 1922 — 1262; 1. mail 1925 — 1515; 1925. aastal rändas ka Elvast rahvast Ameerikasse ja Austraaliasse ning 1926. a. 1. mail oli Elvas elanikke 1396; 1. mail 1928 oli neid 1583; 1. mail 1930 — 1882 ja 1. jaan. 1931 — 2084.

Elva suvitajate arvu kohta on esimene ametlik teade 1925. aastast, mil neid oli 975; 1926. aastal oli suvitajaid 1143; 1928. aastal 1078 ja 1930. aastal 1246 (neist välismaalt 110 — Soomest 5, Lätist 30, NSV Liidust 3, Saksa- maalt 20, Poolast 7, Ameerika Ühendriikidest 2, Leedust 2, Šveitsist 1, Prantsusmaalt 1, Tšehhoslovakiast 3, nn. Nanseni passiga 36); hiljem tõusis suvitajate arv umbes 2000-ni.

Maju oli Elvas 1934. aastal 350, neist suurim Elva algkooli hoone, mis oli endisest Uderna postijaama hoonest ümber ehitatud.

Alaliste elanike peamiseks tegevusalaks oli suvitajate teenindamine ja ümbruskonna taludes põllutöödel käimine.

Tollal oli linna elu küllaltki kontrastne: ühelt poolt suvitajate ja muude supelsakste pillav elulaad, teiselt poolt alevirahva kitsad majanduslikud olud — tööpuudus, halvad korteritingimused ja muud majanduslikud kitsikused (suured isikumaksud, millega loodeti tasuda alevi võlgu jne.).

Meenutades Elvat ja elvalasi, kirjutas vana elvalane, hiljem Eesti NSV rahvakunstnik Leopold Hansen ajalehes «Postimees» 1938, nr. 203: «... Elva on vaeste linn! ja selle ütluse moraal on: jätke need vaesed rahule, ehitage oma luksussuvituskoht mujale, maad on küllalt, planeerige kus tahes, aga hütikesed inetute nurkadega jätke!» Sel viisil püüdis vana näitleja säilitada elvalastele nende majakesi, mida taheti kokku ajada ja luksusvillasid asemele ehitada.

Elvale andis uued arengujooned talle linnaõiguste

andmine 1. mail 1938. Linnaks saades oli Elva territoorium 506,82 hektarit, alalisi elanikke ligi 1800, suvitajaid üle 2500. Elvas asus kool (asutatud 1913. a.), paarkümmend kauplust (ka rohukauplus, talurahvapood ja raamatupood), kümnekond muud pisiettevõtet — saekaatrid (laualõikus ja katuselaastulõikus), värvitöökoda, mehhaanikatöökoda, tsementtorude tööstus, linapuhastustöökoda, limonaaditehas, grammofoonitehas; töötasid ka lihunik, pagar jt. Suvitajate jaoks tegutses suvel kümnekond pansionaati. Elvas oli tuletõrjeselts, haridusselts oma orkestri ja raamatukoguga (kus oli 970 raamatut) ja teisi seltse. Tolleks ajaks tegid Elva populaarseks kirjanikud Jaan Kärner ja Hugo Raudsepp (kes valis ainestikkugi oma teoste jaoks Elvast — «Soodoma alevikust»).

Teine maailmasõda tekitas linnale palju kahju. Enamik suuremaid elamuist hävis. Ehitustöö hoogustus eriti aastail 1950—1963, mil Elva oli samanimelise rajooni kesksuks. Tänapäeval on Elva suvituslinn. Linna pindala on 13,2 km² ja elanike arv 6300. 1958. aastal liideti Elvaga Peedu asula. Nõukogude võimu aastatel on Elvasse ehitatud mitmed ühiskondlikud hooned ja rohkesti elamu; uus kommunaalelamute linnaosa on Arbimäel, individuaalelamute linnaosa Moonusel, Mahlamäel, Kulbilohus, Peedul ja Peedumäel. Linnas paiknevad mitmed Tartu asuvate ettevõtete (tekstiilivabriku «Areng», õmblusvabriku «Sangar», nahkgalanteriivabriku «Linda», Tartu Piimatoodete Kombinaadi, teeninduskombinaadi «Kalev») tsehgid ning kohalikest ettevõtetest Elva Metsamajandi puidutsehh, leivatehas, Elva Tarbijate Kooperatiivi ettevõtte jt. Linnas asuvad ka mõned ümbruskonna põllumajandusteenindavad asutused, nagu koondise «Eesti Põllumajandustehnika» Elva Osakond, mitu ehitusorganit (Tartu Rajooni Kolhooside Ehituskontori Elva jaoskond, Elva Mehhaniseeritud Ehituskolonn, Tartu Rajooni Remondi- ja Ehitusvalitsus), autobaas, veterinaarravila jt. Linnas töötavad 2 keskkooli (neist üks töölisnoorte keskkool), spordikool, lastemuusikakool, 2 raamatukogu (sealhulgas Tartu Rajooni Lasteraamatukogu), rajoonidevaheline koduloomuuseum (tööpiirkond endine Tartu maakond), kultuurimaja, rajoonihaigla, mitu lasteasutust. Peedul on tuberkuloosidispanser ja kirjanike puhkekodu.

Elva tähtsus suvituskohana on kasvanud. Siinne loodus

ELVA TERVISHOIUAJALOOST

Heino Järv

Enne 1920. aastat puudus Elva asulas oma arst. Suviti praktiseerisid siin mitmed Tartu arstid: Eduard Kengsep, Ferdinand Franken, Friedrich Jungmann, Axel Krafft jt. Esimene paikne erapraksisega arst oli Peeter Särg (elas Elvas 25. aprillist 1918 kuni 30. septembrini 1919). Ise-seisev arstijaoskond moodustati seoses P. Avarsoo määramisega (5. juulil 1920) Nõo jaoskonnaarsti ametikohale, asukohaga Elvas. Siin vahetus jaoskonnaarsti asukoht mitu korda, kuni 1924. a. osteti J. V. Veski abikaasalt maja (Pargi t. 1, s. o. praegune Pälsoni t. 1). Tartu maakonnaavalitsus eraldas majas arstile prii korteri ning tasus ka tema kütte- ja valgustusekulud. Kuid arsti töökohas puudusid abivahendid haigete uurimiseks, rääkimata meditsiinilisest mööblist ja korterisisustusest. Ajapikku soetati hädavajalikud vahendid. Apteek on Elvas juba 1905. aastast; müüdi põhiliselt importravimeid, mis olid hinna poolest haigetele sageli kättesaamatud. Jõukaid abivajajaid oli vähe. Patsiendid tundsid P. Avarsood vastu-tuleliku arstina, kes ei keeldunud kunagi abist ka sel juhul, kui teadis, et võib-olla honorari kätte ei saa. Tasuta said jaoskonnaarstilt abi teeninduspiirkonna kooliõpilased, vallasekretärid perekondadega, vallavaesed, haigekassa liikmed ja suguhaiged. Tartu üldhaigekassa liikmeid oli Elvas vähe, kuigi P. Avarsoo pooldas tuliselt haigekassa organisatsiooni.¹ Haigekassa liikmeile olid ravimid ja arstiabi (kaasa arvatud ravi haigekassa haiglas). tasuta. Tartu üldhaigekassa kasutas oma lepingulisi arste, hambaarste, ämmaemandaid ja masseerijaid; tal oli oma apteek. Haigekassa kuludeks arvestati haigekassa liikme

¹ Agu, 1925, nr. 1.

— töölise, teenistuja — kuupalgast vähemalt 2%. Samasuguse summa pidi tasuma vastava ettevõtte omanik. P. Avarsoo pidas, niipalju kui tollal oli võimalik, täpset nakkushaigusjuhtude arvestust ja rakendas enamikku tänapäevalgi ettenähtud nakkushaiguste tõrjeabinõudest. Algul puudusid jaoskonnas haiglavoodid. Siseministeeriumi tervishoiu peavalitsuse ringkirjaga 1919. aastast soovitati igas arstijaoskonnas organiseerida 2—3 voodikohaline haigetuba.² Selle soovitusel elluviimiseks polnud aga kohepeal võimalusi. Arstimaja (nii nimetati arstijaoskonnahoonet) teise korruse ühes toas sisustati arsti isiklike vahenditega 2 voodit arsti juurde toodud hospitaliseerimist vajavaile haigeile (verejooksudega, luumurdudega jne.). Haigeid tuli sellesse ruumi harva; nad viibisid siin ajutiselt, kuni Tartusse suunamiseni. Suvel kasutati tuba suvitama sõitnud kolleegide ja nende perekonnaliikmete majutamiseks.

P. Avarsoo algatusel avati 1922. aasta algul Elvas haigekassa suvekoloonia. 1924. aastal viidi see üle Udernasse, praeguse tuberkuloosihaiгла peahoonesse. Suvekoloonia oli puhkekodutüüpi asutus, kuhu suvekuudel suunati puhkama põdura tervisega üldhaigekassa liikmeid (peamiselt trükitöölisi). Hoone rendimaks oli kõrge — 1260 krooni aastas. Suvekolooniat teenindav arst sai mahti kolooniat külastada vaevalt üks kord nädalas. Puhkekodusse suunamisel selekteeriti haigeid puudulikult. Uuringute küündimatus tõttu võisid puhkekodusse sattuda ka lahtist kopsutuberkuloosi põdevad haiged. Soodsate looduslike tingimuste tõttu kujuneski Elva omamoodi tuberkuloosihaigete Mekaks. Sellega oli vaieldamatult seotud tuberkuloosi haigestumise tõus Elvas ja lähemas ümbruskonnas ning edaspidi, nõukogude korra ajal, siia tuberkuloosiasutuste asutamine. Tiisikuse Vastu Võitlemise Seltsi liikmena võttis P. Avarsoo aktiivselt osa tuberkuloosivastaseist üritustest. Ta aitas korduvalt organiseerida ka «Valge lille» korjandusi tuberkuloosihaigete heaks.³

Elva elanike arv kasvas pidevalt. Seisuga 1. jaanuar 1931 elas alevis 2084 inimest. Neile lisandus suvel vähemalt 1500 suvitajat. Alates 1930-ndate aastate algusest

² ENSV ORKA, f. 2000, nim. 1, s.-ü. 249, l. 132.

³ Otepää Teataja, 1937, 24. sept.

töötasid suveperioodil Elvas eraarstid (W. Kieseritzky, K. Böning, K. Gross jt.). Jaoskonnaarstina pidi P. Avarsoo vastu võtma sise-, kirurgiliste, naiste-, sugu- jt. haigustega haigeid. Aleviarstina oli P. Avarsoo kohustuseks alevi sanitaarne kontroll, kooliarstina alevi ja selle ümbruskonna koolide teenindamine. Kuni 1932. aastani polnud alevis hambaarsti ning P. Avarsoo ravis, ja tõmbas ka välja, hambaid. 1930. aastal viibis P. Avarsoo maakonnavalitsuse stipendiaadina Viinis, kus täiendas end hambaarsti alal (sel ajal asendas teda Elvas Alma Joa [Hiie]). Varsti pärast Viinist saabumist tegi ta alevivalitsusele ettepaneku asutada Elvas haigla, sanatoorium ja vanadekodu, kuid alevivalitsus ei leidnud selleks võimalusi. 1932. aastal organiseeris P. Avarsoo Elvas esimesed esmaabikursused, milliseist oli elanike osavõlt väga elav.

Alevi sanitaararstina jälgis P. Avarsoo ka liha- ja piimasaaduste turustamise eeskirjade täitmist,⁵ kontrollis koos tervishoiukomisjoniga pidevalt Elva puhtust ja heakorda; võitles ka Elvasse ajakohase suvitus- ja talispordikeskuse rajamise eest.⁶ P. Avarsoo on esitanud palju otsustavaid ettepanekuid Elva alevi kujundamiseks.

Seoses Elvale linnaõiguste andmisega (1. mail 1938) kujundati arhitekt Puuraidi plaani järgi ka arstimaja ümbrus; muruväljaku ning lillepeenrad rajas ja puud ning põõsad istutas P. Avarsoo perekond.

Peeter Avarsoo (nime eestistamiseni 1930. a. Tatts) oli mitmekülgsete huvidega inimene. Avarsoo sündis 3. veebr. 1885 Pärnumaal Abja vallas Villemi talus rentniku peres. Õppis Abjas ja Karksi kihelkonnakoolis, H. Teffneri Poeglaste Eragümnaasiumis ja Tartu Ülikoolis arstiteaduskonnas (siin 1907.—1914. aastani). Ta mängis hästi klaverit, harmooniumi ja viiulit, tunds ka teisi pille. Oli Eesti Üliõpilaste Ühendatud Meeskoori asutajaliige ning asendas koori dirigendina J. Simmi (tema Berliinis viibimise ajal 1913. a.). Juba üliõpilaspõlves tegi P. Avarsoo kaastööd ajalehtedele. Ta oli ka üliõpilaste sega- ja naiskoori loomise mõtte algatajaid. Üliõpilasena, alates 1908. aastast, tegeles P. Avarsoo suviti eesti rahvaluule, -viiside ja -tantsude üleskirjutamisega; tema ko-

⁴ J. Kärner, Elva minevikus ja olevikus. 1931.

⁵ Otepää Teataja, 1932, 11. nov.

⁶ Otepää Teataja, 1933; 20. jaan., 3. märts, 16. juuni, 28. juuli jt.

gutud materjale säilitatakse ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimi. Kirjandusmuuseumis.⁷

Esimese maailmasõja ajal tegutses P. Avarsoo välihaiglastes kirurgina, 1918.—1920. aastani Bessaraabia Izmaili rajooni «Basta» koloonia jaoskonnaarstina. Seejärel asus Elva. Ka siin võttis ta arstipraktika kõrval aktiivselt osa ühiskondlikust tegevusest. 1922. aastal organiseeris haridusseltsi segakoori (juhatas seda poolteist aastat). Jaoskonnaarstide seltsi esimesel üldkoosolekul (24. jaan. 1923) Tartu Ülikoolis valiti ta seltsi juhatuse kirjatoimetajaks; seltsi tegevuse liinis tegi ettepanekuid jaoskonnaarstide töö- ja elutingimuste ning elanikkonna arstliku teenindamise parandamiseks. Sageli kirjutas ta tervishoiualastest kitsaskohtadest, sealhulgas sanitaarküsimustest ajalehtedes «Päevaleht», «Otepää Teataja», «Elva Elu» jt. P. Avarsoo valdas hästi vene ja saksa keelt, vähem läti ja rumeenia keelt; õppis ka inglise keelt.

Elva jaoskonnaarstina töötas P. Avarsoo 17. aprillini 1943, mil okupatsioonivõimud ta vallandasid. Aastatel 1944 (1. okt.) — 1961 (1. okt.) jätkas tegutsemist Haapsalus väga mitmesuguste erialade arstina. P. Avarsoo suri Pärnus (18. nov. 1963); maetud on ta Haapsalu kalmistule.

⁷ EÜS arhiiv: k. V, l. 221—498; k. VII, l. 2613—2722; k. VIII, l. 979—1139.

KULTUURILOOLINE UDERNA

Jaak Seeru

Kui minna Elvast 4 kilomeetrit Rõngu poole, siis suurelt maanteelt pisut vasakule, jõutakse Udernasse. Siin asub pargi süles Uderna kool. Sellel hariduskoldel on pikk ajalugu — 1966. aastal tähistati tema 200. aastapäeva. Enam kui poole oma east teotses kool kiriku- või valla-kooli nimetuse all. Õpetati peamiselt katekismust, laulusalme ja lugemist-rehkendamist.

Uderna sai enam tuntuks 1896. aastal, kui kool muudeti ministeeriumikooliks. Tol ajal oli koolijuhatajaks energiline ja lugupeetud koolimees Jaan Neumann. Kool oli väga populaarne. Õpilasi tuli ka kaugematest kohtadest — Nõost, Paluperast, Pangodist, Pukast, Otepäält, Rannust, Rõngust ja isegi Viljandimaalt. Kodanluse võimu ajal oli Udernas 6-klassiline algkool. Nõukogude ajal muudeti see 7-klassiliseks kooliks, mis reorganiseeriti jälle algkooliks 1961. aastal.

Pika aja jooksul on Uderna koolis käinud tuhandeid õpilasi. Koolipoiste ja -tüdrukute seast on kasvanud palju inimesi, kes on jätnud sügava jälje Eesti kultuuriloosse, eriti on siit tõusnud silmapaistvaid isikuid sajandivahetusel. Udernas õppis kunstnik Konrad Mägi, Eesti NSV rahvakirjanik Friedebert Tuglas, Eesti NSV rahvakunstnik näitleja Leopold Hansen, Eesti NSV teeneline kirjanik Jaan Kärner, prof. Rudolf Bernakoff, kirjanik Helmi Pett-Mäelo, arst Mihkel Eller jt.; nooremast generatsioonist tallas Uderna kooliteed nüüdne «Estonia» laulja bariton Voldemar Kuslap. Mõnda aega elas koolimajas Ado Reinvald. Siin sündis ja veetis oma lapsepõlve tuntud dirigent prof. Olav Rõots. Pedagoogi-

Friedebert Tuglas Uderna kooli pargis oma büsti juures 14. sept. 1967. Foto Uderna kooli koduloo-kogust.

dena ja seltskonnategelastena teotsesid Jaan Neumann, Jaan Roots (Olav Rootsi isa), Jaan Linsi ning Eduard Oja.

Et jäädvustada endiste õpilaste mälestust tulevastele põlvetele, avati 1964. aastal koolihoone seinal mälestustahvel kirjaga: *Siin asus endine Uderna Ministeeriumikool, kus õppisid:*

Konrad Mägi 1888—1889
Leopold Hansen 1895—1896
Friedebert Tuglas 1897—1900
Jaak Kärner 1901—1906

ja elas

Ado Reinvald 1917—1918.

1966. aastal püstitati Jaak Kärnerile, Konrad Mäele ja Leopold Hansenile mälestusmärgid Uderna kooli parki. J. Kärneri ja L. Hanseni mälestusmärgi autor oli skulptor O. Ehelaid, K. Mäe büsti valmistas prof. A. Starkopf. 1967. a. paigutati kooli parki, kirjaniku enda poolt istutatud kastani kõrvale, Friedebert Tuglase monument; autorid O. Ehelaid ja M. Tiilen. Graniidist mälestussamba ees on lõkkease. Tuli süüdatakse lõkkeasemel kaks korda aastas: Fr. Tuglase sünnipäeval ja kooli aastapäeval. Kingissepa rajooni Põide sovhoosi direktori Paul Pihlapuu initsiaalidega asetati Uderna parki dolomiitrahm, millesse on raiutud kiri: «Uderna kultuurilooline kaitseala. 1968. Saarlased». Mälestusmärk sümboliseerib Saaremaa ja mandri ühtekuuluvust.

Uderna kooli park (memoriaalpark) on väljakujundamisel. Parki on järjekindlalt laiendatud ja täiendatud uute liikidega. Elva kolhoosi ja lastevanemate abil on parki rajatud kaks veehoidlat.

Kooli ruumides avati juubeliaastal uus kultuurilooline ekspositsioon, kus õpilased saavad ülevaate meie esivanemate elust-olust ja õppimistingimustest.

Mitmed endised õpilased — Fr. Tuglas, J. Kärner, L. Hansen, H. Pett-Mäelo — on avaldanud pikemaid kirjutisi Uderna koolist oma teostes. Paljud (näiteks Paul Mikk Peedult, Mihkel Eller Tartust, Aleksander Mikk Tartust, Ferdinand Tigane Tartust, Helene Kompus-Kruusvee Türiilt) on andnud koolile oma kirjapandud koolipõlve-mälestusi käsikirjas.

M. Eller, kes lõpetas Uderna ministeeriumikooli 1905. a., kirjutab sellest ajajärgust:

«Kõige esimesena langes poliitika ohvriks J. Bock, kes pidi põgenema Ameerikasse. Vene-Jaapani sõda käis. 1904. ja 1905. aastal läks olukord üldiselt üsna ärevaks, oli kuulda mitmesuguseid rahulolematuse häälid. Uderna kooli õpilaspere jagunes kahte leeri: ühtedel oli tellitud ajaleht «Postimees», teistel aga «Uudised».

Mõlemaid lugesid õpilased hoole ning tähelepanuga. «Postimees» manitses rahvast ettevaatusele, «Uudised» aga kihutas vastuhakule ja käredusele. Selle lehe pooldajad olid vähemuses. Kõige enam seisis «Uudiste» eest Jaan Kärner, kellega teistel oli alati palju vaidlemist ja seletamist, iseäranis õhtuti magamistoas enne uinumist:»

Ühes kirjas ütleb Fr. Tuglas:

«Üderna koolist on mul jäänud parimad mälestused. Üldse oli see ajajärk mu arenemise kohta olulise tähtsusega. Olin siis küll alles väike poisike, kuid algasin ka oma sõnaseadmise kunsti harjutamist väga varakult. Kõigil neil aastail kirjutasin ma palju. Muidugi oli see kõik algeline ja muidugi pole sellest midagi säilinud. Kuid kohe pärast Üderna koolist lahkumist ilmus järgmisel aastal mu esimene tööke trükist. Olin siis 15-aastane...»

H. Kompus-Kruusvee mainib Fr. Tuglasest:

«Üks mu koolivendi oli meie tuntud kirjanik Fr. Tuglas. Ta oli heatahtlik ja sõbralik poiss ning omas kirjanduslikke kalduvusi, kirjutas palju. Tema kirjandeid loeti sageli klassis ette. Need olid alati kõige paremad. Kui Friedebert vahetunni ajal kriiditüki kätte sai, siis ilmus suurele klassitahvlile ikka mõni huvitav lause.»

P. Mikk meenutab:

«Silmapaistvalt suure kasvuga ja aastatelt vana õpilane oli Käärdi talu perepoeg Arnold Eisenschmidt. Tema oli see, kes kooli kaasa tõi revolvri ja sellega koolimaja lähedal Kalmemäel koos teiste poistega käis paugutamas. Ta tõi kaasa ka taskukelli, mida alatasa parandas, ... priimuse ja tegi selle peal katseid keemia alal. Eriti efektne oli, kui ta vesinikuleegiga sulatas oma taskukella ketti, et sädemed lendasid. Tema oli see, kes õpetaja Svjätkiniga oli alaliselt sõjajalal, tehes sellele löksu korteri ukse taha. Koolijuhataja Jaan Neumannil oli tegemist, et seda õpilast ohjeldada. Ta õppis hiljem kusagil Venemaal mõisavalitsemist. Koju tagasi tulnud, elas ta selliselt, et Hugo Raudsepp võttis ta oma «Vedelvorsti» peategelase prototüübiks.»

Seega oli Uderna ministriumikoolis samasugune vembumees, kellest Palamusega seoses kirjutab Oskar Luts oma «Kevades».

Üderna kooli külalisteraamatus on sissekandeid paljudelt siin käinud ekskursioonidelt meie vabariigist ja ka kaugetelt külalistelt — Berliinist, Kaliningradist, Leningradist, Londonist, Minskist, Moskvast, Riiast, Usbeki NSV-st.

RÕNGU

Heino Puusepp

Rõngu on Tartu rajooni lõunapoolseim külanõukogu. Ta asub kolme maastikulise rajooni (Otepää kõrgustiku, Väike-Emajõe madaliku ning Kagu-Eestis lavamaa) üleminekualas (vt. lk. 20). Pinnamood on lainjas; eraldatavad on üksikud kühmud ja kuplid; viimastest on tuntumad ja kõrgemad Kogremägi (168 m üle merepinna), Ameti-, Sika-, Hiuge- ja Koaste mägi. Hiigemägi, mis kuulub kaitse alla, on segametsaga kaetud endine hiiekoht; mäe lõunanõlval asub Rõngu uus koolihoone (valmis 1969. a. sügisel). Rõngu ümbrust läbivad eluliste arteritena Tartu—Valga ja Otepää—Pikasilla maantee. Teede ristumispaika, ümbruskonnast suhteliselt madalamal kohal, on tekkinud Rõngu asula.

Külanõukogu ainuke veesoon on 27 km pikkune kitsas Rõngu jõgi (alles 30—40 aastat tagasi oli sellel 7 vesiveskit). Järvi on neli: Valguta Mustjärv, Rõngu Mädajärv, Koruste Linajärv ja Lõve Veskijärv. Külanõukogu looduslikuks läänepiiriks on Vörtsjärv.

Asula lääneserval töötab Rõngu Elektromehhaanika Tehas, mille toodangut — kõrgepingelahendajaid — kasutatakse mitte ainult NSV Liidus, vaid ka paarikümnes välisriigis. Toodetakse ka luiske ja noateritajaid. Tehas rajati endise Rõngu Masina-traktoriijaama baasil (sel ajal töötas siin kirjanik Mats Traat). Tehase administratiivhoone asub endises kirikumõisas.

Rõngu asulas on samanimelise sovhoosi (pindala ligikaudu 3500 ha) keskus. Sovhoosil on osakonnad Tammel ja Puidakul. Rõngu sovhoos on spetsialiseerunud puuvilja ja marjade kasvatamisele. Aianduskultuuride pindala pooldest on ta Eesti NSV suurimaks sovhoosiks; 1. jaanuaril 1970 oli viljapuuaeda 170 ha, marjaaedu 21,5 ha; puukooli all oli 16 ha; igal aastal kasvab puukool

umbes 4,5 ha võrra. Sovhoos müüb aastas 300 t õunu ja ploome, 60—70 t marju ning 80 000—100 000 viljapuunistikut.

Rõngu põhjaserval, Tartu maantee lähedal, seisab vana koolimaja (ehitatud aastal 1875). Kool töötas siin 1969. aasta kevadeni. Selles hoones on õppinud kirjanik Peeter Grünfeldt, helilooja Aleksander Läte ja ajalehetoimetaja Johan Jänes. Aastatel 1886—1891 oli koolijuhatajaks Karl Heinrich Lampson, kes asutas Rõngu meeskoori. Ta tegeles ka komponeerimisega; K. A. Hermannini «Laulu ja Mängu Lehes» on avaldatud mõned tema laulud.

Rõngust poolteist kilomeetrit põhja pool asub Rõngu lossimägi vasallilinnuse varemete ja liigirikka vana pargiga. Linnuse ehitamise ajaks arvatakse 14. sajandi algust. Linnus kuulus v. Tödwenite suguvõsale. Hiljem kuulusid mõis ja linnus jesuiitidele. Orduloss hävis Liivi sõjas. Säilinud on osa linnuse väravatornist.

Rõngu kihelkond kujunes oletavasti pärast linnuse ehitamist. Lossimäe ligidal asub kirde—edela-suunaline umbes 400 m pikkune kaarjas vallseljak — Vallimägi.

Rõngu kirik on ehitatud 14. sajandi lõpul. Kunstimälestisena on kaitse all Rõngu kiriku vitraažid (Riia meistrite töö).

Rõngus pakub huvi ka endine nn. kõver kõrts. Kõrtsi kõverad külgehitised on lammutatud. Säilinud on vähem kaarjas keskosa.

Hilisematest ajaloomälestistest on Rõngu revolutsionääri Osvald Hirschi (1906—1911) sünnikoht ning Suures Isamaasõjas langenute vennashaud, millele on asetatud mälestussammas.

Raigaste. Mõni kilomeeter Rõngu asulast lõuna pool on endine Raigaste koolimaja. Sajandivahetusel oli Raigaste paigaks, kuhu käisid kokku Rõngu ja ümbruskonna ärksamad inimesed. Rõngu Laulu- ja Mänguseltsi liikmed tulid siia harjutustele. Koguti vanavara — rahvaluulet, arendati seltskondlikku tegevust ning viidi läbi kirjandusliku huviringi koosolekuid. Kirjandusring andis välja käsikirjalist almanahhi «Torupill».

Kooli juhatajaks oli siin pikemat aega, aastail 1890—1906, Otto Grossschmidt, kes oli kõigi ettevõtmiste hingeks. Peale tema kuulusid kirjandusringi ta abikaasa Liina Grossschmidt, Rõngu vallakirjutaja abi, luuletaja

Bernhard Weber, maamõõtja Karl Eichwald, hilisem günenekoloogiaprofessor Rudolf Bernakoff, Ernst Enno, Peeter Grünfeldt jt. Harvem käisid siin Karl Eduard Sööt, Jakob Tamm, Eduard Wöhrmann, Anton Jürgenstein ja Gustav Suits. 1905. aasta rahututel päevadel esinesid siin rahvakoosolekuil «Uudiste» toimetaja Peeter Speek ja Friedebert Tuglas. Koolimaja katusel lehvis siis punane lipp ja koolimajas kõlasid tulised kõned ning sütitavad revolutsioonilised laulud.

Otto Grossschmidt oli Rõngu kirjameestest viljakamaid. Tema luuletusi on viisistanud heliloojad A. Läte, Miina Härma ja K. A. Hermann. Abikaasa Liina oli tuntud peamiselt tõlkekirjanikuna — tõlkis eesti keelde teoseid vene, prantsuse, saksa jt. keeltest, sealhulgas S. Lagerlöfi, B. Björnsoni, E. Zola, H. Ibseni, F. R. de Chateaubriand', H. Chr. Anderseni jt. töid.

Raigastest jutustas mõne aasta eest Grossschmidtide poeg Ed. Suursepp: «Raske on tänapäeval ära tunda seda 60 aastat tagasi üsna kaunist paika ja ümbrust. Raigaste koolimaja piiras tollal poolkaarena kõrge kuusemets, mille ääres lookles kiirevooluline oja. Heledavärviliste seinte ja valgete aknaraamidega hoone ise aga uppus üleni ilupuude ja põõsaste rüppe. Ojast ei ole enam jälgegi, samuti uhkest kuusikust.»

Koruste. Rõngust viis kilomeetrit Pikasilla maanteed läände, asub Koruste küla. See on Rõngu piirkonna külast üks vanemaid, asustatud nooremal rauaajal; sellesse ajajärku kuulub endise Jaasi talu maal asuv kalme. 1965. a. suvel saadi Moloki pere juurest põllult 17. sajandist pärinev aardeleid (selles on 120 üksikeset).

Koruste, endine Soosaare talu (mis on nüüd hävinenud), on luuletaja Ernst Enno kodukoht. [See on kodu, see on kodu, soode taga oma saar.] Kodukoha motiividel on loonud Enno oma kaunimad luuletused. Kui Enno õppis Tartus ja Riias, käinud ta suviti ikka Soosaarel ning siin ka luuletanud. Külarahvas öelnud: «Soosaare Äрни luuletab.»

Koruste külas elunev Kristjan Rästa (Ennost kaks aastat noorem, käis temaga koos karjas) meenutas 1966. aastal järgmist:

«Soosaare Äрни oli väga elavaloomuline poiss. Kuna olime naabrid, siis käisime koos karjas ja mängimas. Äрни ronis ikka Jaani-

mäe kõrgete kaskede latva. Armsamaks paigaks oligi meil Kolga-Jaanimägi (nimetati ka Kuustemäeks). Minu vanaemalt ja emalt kuulis Äрни palju muinasjutte. Neid ta armastas väga kuulata.»

Ernst Enno oma jutustuses «Minu sõbrad» (lk. 16) tunnistab: «Mina armastasin kangesti muinasjutte. Mis ma kuulsin, seda elasin ma kohe läbi.» K. Rästa mäletab, et Soosaare rohtaias öitsenud valge ristik. Võib-olla räägibki Enno oma luuletuses «Koituigatsus» Soosaare öitsvast ristikut, Jaanimäe kaskede kõnest ja tolmusest Pikasilla maanteest, mis sinava Pühaste metsapoole viib?

Koruste endises Juka talus elas Aleksander Lätte viimased eluaastad, 1944. aasta varakevadest kuni 1948. aasta sügiseni. Elumaja seinal on memoriaaltahvel, majas A. Lätte memoriaalmuuseum; selle päralt on kaks ruumi: ühte on paigutatud Lättele kuulunud klaver, voodi, laud, raadio ja kapp, teise stendid, kus ekspositsioon tutvustab A. Lätte noorusaastaid omakseid ja loomingulist tegevust. Maja juures kasvav puudegrupp on looduskaitse all. A. Lätte on maetud Rõngu kalmistule.

Juka ligidal metsas, tihedas kuusikus, asub riikliku kaitse alla kuuluv Koruste Tondikivi ($7 \times 3 \times 2,5$ m; ümberm. 15 m). Kiviga on seotud rahvapärimusi ja muistendeid. Helilooja A. Lätte olla väga armastanud kivi juures käia.

Jukalt üle oja viib rohtunud jalgrada metsa, kus on palju aastaid elanud üksinduses looduserüpes suur looduse- ja raamatusõber August Toomingas. Kusta Toome varjunime all on ta kirjutanud romaani «Otsijad», tema jutte on ilmunud ajakirjanduses. Koruste metsas andis ta välja ajakirju «Aeg», «Tõrvik» ja «Hääl»; kirjutas neisse peamiselt ise, kuid ajakirjadele tegid kaastööd ka Hendrik Adamson, Anton Suurkask jt.

Koruste küla serval, Linajärve kaldal metsa ääres on kunstnik Elmar Kitse kodukoht.

Tamme. Tammel asub Rõngu sovhoosi osakond, siin on endise suurtalu baasil rajatud suured viljapuu- ja marjaaiad. Koht on saanud nime tammede järgi. Vabariikliku tähtsusega objektina kuulub looduskaitse alla suur tamm (kõrgus 25 m, ümberm. 5,5 m). Teine, sellest veidi väiksem tamm, hävis mõne aasta eest.

Tammel elas Jaan Grünfeldt-Tamme, kellel on Rõngu kultuuriloos tähtis koht. Tema isa Johan Grünfeldt (1818—1882), oli ärksameelne talupidaja, käis tihedalt

läbi J. W. Jannseniga ja toetas aktiivselt rahvusliku liikumise üritusi. Jaan Grünfeldt asutas aastal 1863 Rõngus meeskvarteti ja 1871 puhkpilliorkestri, mille juhiks ta oli kümme aastast. Tema oli ka ümbruskonna agaraim rahvameditsiini propageerija ja rakendaja, andis abi paljudele haigetele. Olles ise taimetoitlane ja karsklane, soovitas ta ka teistele tervislikku eluviisi. Ta rahvameditsiinivõtteid kasutatakse laialdaselt tänapäevalgi. J. Grünfeldti kalm on Rõngu kalmistul. Mälestusmärgil on kiri: *Mina ei ole mitte surnud, vaid elan*. Ja tõepoolest elab Jaan Grünfeldt vanema generatsiooni teadvuses ja südames kui sügavalt humaanne inimene.

Tamme ligidal asuvad endine Kirepi ja Tilga kool, kus õppisid Jakob Tamm ja Eduard Türk.

Teedla. Udernast lääne pool asub Teedla. 1550. aastal andis Konguta mõisnik v. Tiesenhausen oma valdustest osa vennapojale Detlof v. Tiesenhausenile, kelle eesnime järgi hakati hiljem üht tema küla (*Naws e. Houwes*, 1417) nimetama Teedlaks. Tänapäeval kuulub kogu see piirkond Teedla sovhoosile (suurus umbes 3700 ha). Majand on spetsialiseerunud liha- ja piimatootmisele.

Teedla piires on Rõngu külanõukogu põhjaosa kõrgeim koht Sikamägi (samas on kalmistu, kus kasvab looduslikult rikkalikult mägisibulaid). Tartu—Valga maantee ääres asub Mäkumägi (kohaliku tähtsusega looduskaitseobjekt). Sovhoosi keskusest 300 m Valguta suunas on tee lähedal oja kaldal vabariikliku tähtsusega looduskaitseobjekt, pegmatiidist (soonkivimist) rändrahn (6,3×4,8×1,8 m, ümberm. 17 m) ja selle ümbruses rikkalik kivikülv (kuulub looduskaitse alla 2 ha ulatuses).

Teedla Topsil ja Konnal elas aastatel 1870—1877 luuletaja Jakob Tamm. Endise Topsi ja Konna kanditalu vesised sooheinamaad on nüüd maaparandustööde käigus kuivendatud. Topsi kandikoha elamu asemele paigutati J. Tammele mälestusmärk — suur kivirahn (avati 1. oktoobril 1967); samas taastati vanaaegne kooguga kaev, istutati tammesid ja korrastati ümbrus.

Topsi naabruses, endise Laane talu õues, kasvab kaks kaitse alla kuuluvat pärna (kõrgus 28 m; ümberm.: ühel puul 3 m, teisel — 3,6 m). Läheduses olev väike kaskede grupp (samuti kaitse all) on seotud Peeter Grün-

feldtiga. Pärast isa surma (1879. a.) asus Peeter Grünfeldt elama Tammistu Laurile (see jääb praegu Teedla sovhoosi osakonda), kus elas tema lull Jaan Grünfeldt. Hiljem siirdus ta teise lulle juurde Uigu tallu. Neis taludes veetis ta oma koolipõlveaastad. Raamatus «Minevikku jälgimas» on P. Grünfeldt kirjeldanud ka oma elu seda ajajärku. P. Grünfeldt oli omal ajal produktiivsemaid kirjamehi (temalt on üle 400 teose). Tema raamatuid loeti isegi mahajäänumas metsakolkas.

Näitleja Eduard Türgi sünnikoht asub Teedla sovhoosi Sika brigaadi piirkonnas. Siin elas ta 18. eluaastani. E. Türgi sünnikohta nimetati veel hiljaaegu Türgi tareks, kuigi elamu on hävinud. Eesti NSV Teatriühingu, teatri «Vanemuine» ja Teedla kodu-uurijate initsiatiivil paigutatakse sellele kohale mälestuskivi.

„Oma mälestuses, raamatus «Sinilindu püüdmas», annab E. Türk ülevaatliku pildi elust-olust Teedela Sikal.

Kirepis (praegu Teedla sovhoosi Kirepi osakond) elas neli aastat (1897—1901) Eesti NSV rahvakirjanik Friedebert Tuglas. Tema isa oli Kirepi mõisa karjaravitseja. Tulevane kirjanik käis siis Uderna koolis. Fr. Tuglas on mõned korrad külastanud oma lapsepõlvekodu.

RANNU JA VALGUTA

Kalev Päid

Rannu ja Valguta ümbrus hõlmab Tartu rajooni lääneosa selgete looduslike piiridega, mille moodustab põhjast Suur-Emajõgi, idast Sangla soo ja väikevoorte vaheline nõgus ala, lõunast Rõngu jõgi ja läänest Võrtsjärv. Enamuses ühtib vaadeldav ala endise Rannu kihelkonnaga. Praegu on siin järgmised majandid: V. I. Lenini nimeline näidissovhoos, Võrtsjärve ja Valguta kolhoos. Viimasest eraldati 1965. aastal Võrtsjärve Kalamajandile Rannaküla kalastajate brigaad. Administratiivselt jaotub territoorium Rannu ja osaliselt Rõngu külanõukogu vahel, mõlemad asuvad üle 40 km kaugusel rajoonikeskusest — Tartust. 1961. aastal likvideeriti Sangla külanõukogu, see ühendati Rannuga.

Rannu (*Randen, Ranno*) kohanime päritolu kohta on varasemas trükisõnas («Oleviku» lisa, 1885) mainitud, et Rannu esialgne nimi oli Rannamaa; nii nimetatud Võrtsjärve-lähedast maad võõras, kes seda ala kirikutornist vaatas ja pidas Võrtsjärve Läänemereks. Tõenäolisem on tuletamine saksakeelsest sõnast *Rand* — 'äär', 'serv', mis iseloomustab ala järveäärset asendit.

Valguta (*Vilguta, Vālguta, Valguta*) kohta tuntakse perioodikas avaldatud legendi, mille järgi anti Tulimäelt tõrvikutega märku 1784. a. talurahvarahutuste alustamiseks. Seletuse muudab aga mitteusutavaks asjaolu, et Hupel juba varem esitas selle nime tänapäevasel kujul.

Looduslikult asuvad Valguta ja Rannu Kagu-Eesti lava-maa lääneserval ja Võrtsjärve nõos. Alale on iseloomulikud põhja—lõuna-suunalised, kohati loode—kagu-suunalised voored. Neist põhjapoolseim mitme kilomeetri pikkune madal voor asub Sangla ümbruses Verevi külas. Veidi

lõunasse jääb eelmisest väiksem Rakke voor. Lõuna pool järgnevad voored Tammel, Noormal, Pagaveres, Metsakülas, Kipastus. Silmapaistvaks suurvooreks on 6 km pikkune Rannu—Valguta—Paaslangi voor, mille kõrgemat osa kutsutakse Tulimäeks või Rannu Munamäeks (65 m Võrtsjärvest kõrgem; voor on hästi näha järve vastaskaldalt). Väikevoori esineb veel Haani ja Petseri ümbruses. Võnnasaar Võrtsjärves on veest väljaulatuva voore lagi (Orviku, 1965). Voortevahelised nõod on valdavalt puuduliku väljavooluga soostunud alad, mis on tootliku maa reserviks; neil maapindadel tehakse viimastel aastatel maaparandustöid. Esineb veel eoolilisi vorme — luiteid Rannu külanõukogus; Rannaküla lähedal on Kilgi e. Liivamäed.

Rannu ja Valguta ümbruskonna aluspõhjas avaneb keskdevoni liivakivi; paljandeist on suurim (200 m pikkune ja 6 m kõrgune Tamme paljand Võrtsjärve ääres). Selle, aruküla lademe liivakivi kihtides esineb arvukalt uhtkonglomeraate, milledest on leitud iidsete kalade (*Cocosteus*, *Osteolopis* jt.) fragmente. Tamme paljand on paremaid devoni mere kalade leiukohti vabariigis ja kuulub looduskaitse alla (Paul, 1939). Liivakivi paljandeid leidub veel Koopsi külas ja Ubesoo oja suudmes.

Maavaradest kasutatakse kruusa ja savi; varem ehitati taludes kohalikust savist karjalautu. Vähem on kasutatud turvast (toodeti Lullisoost). Suuremaid rändrahnne esineb peamiselt Võrtsjärve läheduses. Trepimäel olevat rahnu kutsutakse Paekiviks või Kalevikiviks; sellega tahtnud Kalevipoeg Tarvastust tabada Rannu kirikut. Teine suurem kivi asub Tulimäe lõunaserval, millesse on raiutud sõna BÄR ning teda kutsutakse Karukiviks.

Suurim veekogu on Võrtsjärv. See asub keskmiselt 33,68 m üle merepinna. Veetaseme kõikumise amplituud on suhteliselt suur — 3 meetrit. Järve pindala on 270 km², maht 750 milj. m³, keskmine sügavus 2,8 m; ainult idakalda läheduses, jõevagumuse kohal ulatub sügavus 6 meetrini (Kangur, 1969). Idast suubuvad järve väikesed Nigula ja Ubesoo ojad, ala lõunaserval 27 m pikkune Rõngu (Salu-e. Paaslangi) jõgi; sellel on paisjärv Lõve veski juures. Ainsaks väljavooluks on Suur-Emajõgi. Kevadise tulvavee ajal esineb Emajões Pede jõe suudme ja Jõesuu vahel vastassuunaline veevool, 1966. aastal kestis see koguni 39 päeva.

Rannaküla lähedal metsas on sanduri alal Mustjärv, pindala 23,3 ha (Eesti järved, 1968) ning sellest 600 m kagus peaaegu kinnikasvanud Valgejärv; viimasest on kraavi kaudu väljavool Nigula oja ja edasi Võrtsjärve.

Taimestikuliselt moodustab rajooni idaosa valdavalt kultuurmaistu. Suuremad metsad levivad edelaosas Haani ja Kipastu külade vahel. L. Laasimer (1965) asetab Võrtsjärve rannikuala Eesti ida- ja keskosa kuusikute ja kuuse-segametsade rajooni 69. mikrorajooni, milles esinevad liigivaesed kuusikud ja palukamännikud. Põhjaosa kuulub Pedja jõe basseini soode ja lamminiitude rajooni 54. mikro-rajooni. Järveäärset taimestikku on uurinud Elsa Pastak-Varep (1936) ja Sangla ümbruses Albert Üksip (1935). Üksikpuudest pakuvad loodusesõbrale huvi mänd Karu talu juures, mis on kaluritele olnud rannamärgiks, ja kolm kokkukasvanud pärna Rannu asunduse töökoja lähedal. Viimane on piksekahjustuse tõttu hakanud kuivama.

Loomastik on arvukam metsarohketel aladel. 1969. aastal oli jahimeeste loendusandmeil 30 pörta, 200 metskitse, 15 kährikkoera, alla 10 metssea, 300 hall- ja 120 valgejänest. Karu nähti viimati 1964. a. talvel. Jääajajärgsest loomastikust on märke mammuti kohta — 1936. aastal leidis kalur J. Moks Võrtsjärvest mammuti parema sarvetüki, mis toimetati Tartu Ülikooli zooloogiamuuseumi (Lepiksaar, 1937).

Rannu ümbruse asustuse pikale ajaloole viitavad vanad matusepaigad. Vanimad kalmed (meie ajaarvamise algusest) asuvad Vehendis, hilisemateks matusepaikadeks on Valguta Pärnamägi jt., kokku üle kümne. Rahvatraditsiooni kujul püsib mälestus endistest ohvripaikadest. Rakke—Kergil käidi ohverdamas veel 20. sajandi alguses (Anderson, käsikiri).

Eesti territooriumi vanema administratiivse jaotuse järgi kuuluvad Rannu ja Valguta muistsesse Ugandisse asudes selle lääneserval. Pärast ristirüütlite sissetungi allutati need alad 1212. aastal Tartu piiskopile. Rannu asunduse lõunaserval on vasallilinnuse ase; säilinud on kungas ja ümbritsev vallikraav. Linnust mainitakse esmakordselt 1438. aastal Hans Doleni omandusena. Järgmisel sajandil läks linnus koos mõisaga Tiesenhausenite suguvõsale. Liivi sõjas 1558. aastal linnus hävitati, müürijäänuseid kasutati ehitusmaterjalina mõisa majandushoonete

püstitamisel (Löwis of Menar, 1922). Rahvajuttude ja B. Russovi kroonika ainetel kirjutas Aino Kallas 1923. aastal proosaballadi «Barbara von Tisenhausen», mille Fr. Tuglas 1924. a. eestindas. Ballaad on aluseks Eduard Tubina ja Jaan Krossi samanimelisele ooperile. A. Kalda Barbara-loos on kokkulangevusi O. W. Masingu poolt kirja pandud Porkuni lossipreili õnetu armastuse looga, mida on kasutanud Marie Under (Siirak, 1968).

Rannu omanikele kuulusid veel Valguta ja Tammemõis (Tammenhof). Pärast Tisenhausenite lahkumist Eestist 17. sajandil olid Rannu ja Valguta mitmete omanike käes. Neist viimasteks olid Bergid, kellelt 1920. aastal mõis võõrandati.

Rannu ümbruses levivad juba ammust ajast viljakad maad ja seetõttu nimetati teda varem Tartumaa viljaaidaks (tänapäeval isegi Eesti Ukrainaks; eriti saagikad on Noorma, Rannu, Kureküla ja Lapetukme põllud). Vaatamata heale pinnasele, esines viljaikaldusi (näiteks 1868. ning 1914. aastal). Levisid ka taudid — kõhutõbi jt. nakkushaigused.

Raske olukorra tõttu esines Rannu kihelkonnas talurahvarahutusi. 1840. aastatel nõudsid talupojad mõisnikult maad. Mõisnik Gavel laskis vastuhakkajaid kiriku häbi-postis nuhelda. Talupojad lootsid paremaid elutingimusi vene õigeusu siirdumisega (vene õigeusu kirik ehitati riigi kulul 1899—1901). 1880-ndatel aastatel rändas mitukümmet perekonda Tomski kubermangu ja Kaukaasiasse. 19. sajandil haaras Rannu ümbrust ka vennastekoguduse liikumine (koguduse liikmeid oli ligikaudu 700, palvemajad Sangsaadul ja Aruseljal).

Koolihariduse andmine algas 1732. aastal, mil märgitakse köstrikooli 6 lapsega. 1739. aastal ehitati kihelkonnakool (õppeaeg kolm aastat). 1765. a. oli neli vallakooli: Ervuküla, Noorma, Lapetukme ja Verevi. Praeguse Rannu 8-kl. kooli eelkäijaks oli Koopsi kool, mis toodi 1919. aastal Koopsist Rannu mõisa. 1920. aastal ühendati Lapetukme ja Ervu koolid Valguta algkooliks.

Varasema kultuurilooga seotud tegelastest on Rannust tuntud Laurentius Moller (Lorenz Möller; oli Rannu pastor aastatel 1663—1672). Ta abistas Virginiusel tõlkida lauluraamatu ja katekismuse lõuna-eesti murdesse (Eesti kirjanduse ajalugu, 1965). 19. sajandi keskel oli Rannus

köstriks ja kihelkonnakoolmeistriks Jakob Peerna (Pärna), oli abielus C. R. Jakobsoni noorema õe Natalie Augustega (Põldmäe, 1959), mistõttu C. R. Jakobson oli Rannu köstrimaja sagedaseks külaliseks. Seetõttu tunti ümbruskonnas hästi C. R. Jakobsoni ideid. J. Peerna suri 1878. a. (maetud Rannu kalmistule). Natalie Pärna avas venna toetusel 1880. a. Tallinnas esimese eesti tütarlaste käsitöökooli. Rannu kihelkonnakooli õpetajaks oli ka (1888—1919) Jaan (Johann) Kompus. Ta oli Rannu ühispiimatlituse ja põllumeeste seltsi «Emujärv» asutajaid (1897), juhatas puhkpilliorkestrit ja avaldas põllumajandusala-seid kirjutisi. Jaan Kompuse poeg Johannes (Hanno) Kompus (sünd. 1890) oli «Estonia» teatri ooperilavastaja, näitejuht ja direktor (elab praegu emigratsioonis Kanadas). Lühikest aega õpetas Rannu kihelkonnakoolis Peeter Speek (1891—1894), kellest hiljem sai «Oleviku» ja sotsiaaldemokraatliku ajalehe «Uudised» toimetaja. Uniküla—Peebusaarel on sündinud Artur Bach (1883—1923), kes võttis osa 1905. a. revolutsioonist. Bach õppis Tartu Ülikoolis loodusteadust, oli hiljem Tartu kommerts-kooli juhataja ning looduslooõpetaja; suri 1923. aastal, on maetud Rannu kalmistule.

Verevi külas oli möödunud sajandil tuntud koolimeheks Tohver Aint, kes organiseeris külarahvale esimese raamatukogu. Tema poeg Adam Aint andis aastatel 1879—1881 välja «Tartu Eesti Seitungit».

Valgutas oli kooliõpetajaks Jaak Põdder. Tema pojast, Maximillianist sai jutukirjanik ja tõlkija. 1864. a. sündis Valguta—Animatsil Anton Aan, tuntud andeka juristina ja juriidilise kirjanduse viljaka tõlkijana. Tema hinnatavamaks tõlketeoseks on «Valla kogukonna seadus»; see ilmus 1892. a. Aan õppis Lapetukme külakoolis. Ta suri Tallinnas 1923. a.

Praeguse Valguta Algekooli lähedal asunud Köödsa kõrtsis sündis 8. juunil 1875 mõisa kutseri perekonnas luuletaja Ernst Enno, kes veetis siin oma 9 noorusaastat ja siirdus siit vanematega Koruste Soosaarele.

Rannu vallast on pärit rida sajandi alguses tuntud koolitegelasi, nagu Gustav Mälk (sünd. 1873) ja selle vend Oskar Mälk (sünd. 1883). Vehendis on sündinud August Põllusaar, kes 1907.—1911. aastani toimetas «Lastelehte». Rannu kalmistule on maetud Paide endise güm-

naasiumi direktor ja keemik A do S a a r (1885—1927). Aruseljal sündis 1880. a. Eesti kaubanduskooli mõtte algataja Hermann K o p v i l l e m. Kõik toodud haridustegelased olid Tartu Õpetajate Seminari kasvandikud.

Rakkest ja Verevist olid pärit J a k o b T a m m e vanemad. Luuletaja sündis 1861. aastal Mõtskülas, kuid peatselt asusid vanemad Kure mõisa Alakeerdi kandikohale, kus tulevane luuletaja veetis oma koolieelsed aastad. 1871. aastal õppis ta ühe talve Koopsi vallakoolis; järgmisel aastal asuti Teedla-Topsile.

Kipastu—Värtnal sündis 9. jaan. 1900. a. Leopold V i g l a, tuntud muusikategelane, Eesti NSV rahvakunstnik Uniküla Andresjaanilt on pärit folklorist, rahvaviiside koguja professor H e r b e r t T a m p e r e (sünd. 1. veebr. 1909).

Noorusaastad ja koolipõlve veetis Rannakülas, Saulil, lühiproosaist Einar M a a s i k, kelle Tuisu Taavi tegelaste prototüüpe Rannaküla kohalikud elanikud endi hulgas ära tunnevad. Lõve möldri lasterikkas peres sündis 1917. a. skulptor Juhan P a b e r i t. Luuletaja Maks T r a a d i noorusmaa on Kureküla, ta õppis Rannu 7-kl. koolis.

Rannu ja Valguta ümbruskonna revolutsioonilisest minevikust on märkimisväärne, et 1903. aastal asutati vallas sotsiaaldemokraatlik ring. Seda juhtisid vallakirjutaja J ä n e s ja üliõpilane B a c h. 1905. a. nõudis kohalik rahvas emakeelset kooliõpetust, kõrtside sulgemist ja mõisnikele metsade müümise keelamist. Põletati mõisa- ja valla vanema põhukuhje. Karistussalk rittmeister Sieversi juhtimisel jõudis Randu 14. jaanuaril 1906. Rahvas aeti vallamaja juurde ja kästi vastuhaku juhid välja anda. Relvad korjati ära ja peksti sepikoja juures puruks. Kuna otsitavaid ei leitud, lasti kirikuõpetaja E. Assmuthi kaebusel teiste hirmuks maha Ferdinand Lääne, kes oli purjus peaga viinud kõrtsi sildi maanteele. 8 päeva hiljem lahkus karistussalk mõisast Tartu suunas.

Tänapäeval kuuluvad Rannu ja Valguta ümbrus Tartu rajooni Rannu külanõukogusse ning Võrtsjärve idakalda lõunaosa Rõngu külanõukogusse (vt. ka lk. 172). Suuremad majandid V. I. Lenini nim. näidissovhoos, Võrtsjärve ja Valgufa kolhoos. Sovhoosi keskus kujuneb Randu. Asula projekti järgi siin elanike arv kolmekordistub. 1967. aastal valmis nägus koolimaja, selle kõrvale ehitati kauplus-söökla. Koopsi külla püstitatakse ridaelamud 60-le inimesele.

V. I. Lenini nim. nädissovhoos kannab suure juhi nime tema 90-ndast sünni-aastapäevast. See on vabariigi tuntumaid sovhoose. 1969. aastal ulatusid siin teraviljasaagid üle 50 ts/ha. Sovhoosis töötab vabariigi populaarseid põllumehi (agronoom Ülo Läänemets jt.).

Rannu ümbruse tulevikulme kujuneb V. I. Lenini nimelise nädissovhoosi majandusprogrammi alusel. Kui teostatakse ettenähtud maaparandustööd, hakkavad siinkandi põllud ja heinamaad veelgi suuremaid saake andma.

Maaparandustöid viiakse läbi ka teistes Võrtsjärveäärsetes majandites. Aastatel 1964—1968 ehitati Valguta luhale vabariigi esimene poldermaa, mis andis Valguta kolhoosile juurde 533 ha uudismaad; see võimaldab majandil liha- ja piimatoodangut tõsta 50%. Valguta poldri eelkäija oli olemas üle saja aasta tagasi, kuid selle taastamine käis 1930-ndatel aastatel asutatud veeühingule üle jõe.

Tartu Piimakombinaadi Rannu tsehhi juustumeistrid toodavad ligi 750 tonni nägusas pakendis hollandi leibujuustu aastas ja nende töö tunnistati 1969. a. üleliidulisel konkursil parimaks.

Võrtsjärve kolhoos rajab Uniküla ja Rakke vahelisele rabale 400 ha suuruse polderheinamaa. Kolhoos (esimees Kalev Rave) on vabariigis tuntud mitmesuguste uudsete ürituste algatajana. 1966. aastal said võrtsjärvelased kommunistliku töö kollektiivi nimetuse. 1969. a. augustis toimusid Trepimäel esimesed Võrtsjärve mängud ja juba mõni kuu hiljem peeti kolhoosis lõuna-eestimurdeliste luuletuste konkursi lõppkokkuvõtteks kirjanduspidu; parima vastava luuletuse autorina autasustati Jaan Kaplinski. Ümbruskonnas on populaarne majandi puhkpilliorkester; selle aluse on rajanud ligikaudu pool sajandit tagasi Sangla tuntud muusikamees kooliõpetaja Eduard Kärp. Võrtsjärve rahvas peab meeles möödunud sõja võitlejaid. Sangla-Jõesuu silla juures langesid 1941. a. kaitselahingutes Karl Kangru ja Ernst Schultz; mälestuskivi nendele avati 1967. aasta oktoobris. Aasta hiljem avati mälestuskivi Rannus, limnoloogiajaama teeristi lähedal, punalendur Rudolf Piirile (1895—1922) ja revolutsionäär Osvald Piirile (1900—1924). Viimane langes 1924. aasta 5. detsembril ebavõrdses võitluses politseiinikega.

Rannu ümbruses on vanimaks ehitismälestiseks Püha Martini kirik (15. sajandi algusest). Algselt oli kirik kolmelöviline. Võlvlagi hävis sõjas 17. sajandil ja hiljem seda enam ei taastatud, vaid asendati puulaega. Altari-pilt on R. von Mühlenilt aastast 1890. Kolmest kroonlüh-rist altaripoolseima olla kinkinud 1698. a. Karl XII, kelle initsiaalid sellel esinevad. Kiriku all on krüpt, millesse pääs hiljem suleti. Kunstiajalooliselt on kirikus hinnatav 16. sa-jandil tundmatu meistri poolt renessaansstiilis valmista-tatud kantsel, mida peetakse selletaolistest vanimaks Baltikumis. S. Karlingi (1943) arvates võidi kantsel siia tuua mõnest Tartu kirikust 17. sajandil. Veel on kirikus vendade Kriisade valmistatud orel 1906. aastast. Väljast ümbritseb hoonet ja vana kalmistut kiviaed (püstitatud 1768). Praegusesse asukohta viidi kalmistu 1773. a., kabel on siin 1880. aastast.

Wörtsjärve kaldale aastatel 1961—1963 on ehitatud lim-noloogiajaam, projekt on arhitekt A. Kingolt (limnoloogia-jaama kohta vt. lk. 148).

Puhketsoonina on tuntud Wörtsjärve idakallas. Siia on puhkekodud rajanud Elva Metsamajand, Tartu Metsakom-binaat, autokolonn, Tartu Olletehas, kombinaat «Edu» jt. asutused ning üksikisikud. Sügiseti on rohkesti rahvast Trepimäe ja Rannaküla rikkalikes marja- ja seene-metsades.

KIRJANDUS

Rannu. Pildid isamaa pinnalt. «Oleviku» lisa, 1885, lk. 199. — Orviku, K., Tondisaar Wörtsjärves, Eesti Loodus, 1965, nr. 6, lk. 382. — Paul, V., Keskdevoni kihtide paljandeist Wörtsjärve ida-kaldal ja neis leiduvatest kalajäänustest. Eesti Loodus, 1939, nr. 4/5, lk. 161. — Kangur, M., Wörtsjärve portree. Edasi, 1969, 9. juuli. — Eesti järved. Tln., 1968, lk. 227. — Laasimer, L., Eesti NSV taimkate. Tln., 1965. — Pastak, E., Wörtsjärve idaranniku taimkattest. Eesti Loodus, 1936, nr. 4, lk. 137—140. Üksip, A., Sangla ümbruse taimestikust. Loodusevaatleja, 1935, nr. 3, lk. 95. — Lepiksaar, J. Mammut Eestis. Eesti Loodus, 1937, nr. 2, lk. 102. — Löwis of Menar. Burgenlexikon. Riga, 1922. — Siirak, E., Ühe kirjandusliku motiivi underlik variatsioon. Looming, 1968, nr. 3, lk. 459—462. — Karling, S. Holzschnitzerei und Tischlerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland. OES-i toimetused XXXIV, Tartu, 1943. — Anderson, L., Ajalooline traditsioon Rannu kihelkonnast. Käsikiri, ENSV TA Fr. R. Kreutz-waldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osak.; f. 200. — Eesti kirjanduse ajalugu, Tln. 1965. — Pöldmäe, R. C. R. Jakobson. Valitud teosed. Eessõna. Tln., 1959. — Tartu Õpetajate Seminar 1828—1928. Tartu, 1929.

NÕOST JA SELLE ÜMBRUSEST

Kaljola Kirt

Nõo (*Neugen, Nüggen, Nyggen*, vene k. Нюрген) asula tekkis 14. sajandil püstitatud kindluskiriku lähedusse. Nõo ümbruse maid valdas Tartu toomhärra Nyegen. Aja jooksul eraldusid Nõost mõisad: Vana-Nõo (1759), Vastse-Nõo (1773) ja Nõo kirikumõis (mõisahoonne hävis 1804. a. tulekahjus, ehitati üles 1859; täielikult hävis viimases sõjas). Praegu on Nõo asula juures vastavalt kunagistele mõisatele Vana-Nõo ja Vastse-Nõo küla; kirikumõisast on säilinud ainult park.

Kirikuasula kujunemist soodustasid head liiklemisolud. Ühendus kreislinna Tartuga paranes eriti pärast Tartu—Valga raudteeliini valmimist (1889. a.).

Sajandivahetusel oli asulas paarkümmend majakest ja paar suuremat kaupmeeste maja. Elanikke oli umbes 100. Käsitöölise elamuehitust soodustas mõnevõrra kodanlik maareform. Paari aastaga püstitati paarkümmend maja. 1922. aastal oli alevikus 272 elanikku, maju 53 (kokku 88 korterit), 1934. a. oli 340 elanikku, maju 67, kortereid 108. Kodanlikul perioodil jäi Nõo põllutöölise asulaks; tööstustöölisi oli vaid üksikud. Majandusliku kitsikuse tõttu (tööpuudus, kõrged üürid, ehitustegevuse raskendatus) läksid paljud nõolased elama mujale, peamiselt Tartu.

Tänapäeval on Nõos 874 elanikku (1. jaan. 1970). Neist 342 käivad tööl Tartus. Asula on laienenud. Elamuid on 157; valmimas on paarkümmend uut elamut. Varem ehitati maju piki maanteid, nüüd mitmele poole. Ka paljud tartlased ehitavad oma individuaalelamu Nõkku. Nõo ja Tartu vahel on tekkinud töötajate pendelliikumine, mis annab Nõole Tartu satelliitasula ilme.

Nõos asub «Edasi» kolhoosi keskus, võitööstus, toiduainete- ja tööstuskaupade kauplused, kultuurimaja, raamatukogu (5200 köidet), apteek, ambulatoorium, teenin-

dupunktid jne. Oluline tähtsus on Nõo Keskkoolil (668 õpilast). Kool oli Nõos juba 1686. aastal, asus tollal rehetares; aja jooksul on kool korduvalt asukohta vahetanud. Nüüdsel koolil on kasutada mitu hoonet, internaat, õpetajate elamu. Alates 1964. aastast töötavad Nõo Keskkoolis füüsika ja matemaatika eriklassid. Matemaatika praktika- baasiks on kooli laboratooriumid ja arvutuskeskus (selles on ka elektronarvuti «УРАЛ-1»). Füüsika praktikumid toimuvad W. Struve nim. Füüsika ja Astronoomia Observatooriumis Tõraveres (koolist 4 km kaugusel) ning Tartu Riikliku Ülikooli laboratooriumides ja töökodades. Nõo koolis töötab ka Elva Lastemuusikakooli filiaal (40 õpilast), mis 1971. a. reorganiseeritakse iseseisvaks kooliks.

Nõo sovhoosi keskus on Lukel (401 elanikku). Siin on sovhoosi sidejaoskond, raamatukogu, klubi, lastepäevakodu, kauplus, söökla.

Nõo lähedal Meeril (422 elanikku, 67 elamut) asub Nõgiaru sovhoosi Meeri osakonna keskus. Asulas on eri-internaatkool, raamatukogu ja kauplus.

Nõos ja ümbruskonnas on mitmeid tähelepanuväärseid kultuurimälestisi ja looduskaitseobjekte. Nõo kindlus-kirik on arhitektuurimälestisena kaitse all. Esimesed kirjalikud teated on kirikust 1559. aastast. Enam-vähem säilinud esialgse ilme tõttu on Nõo kirik kolmelööviliste koda-kirikute näiteks Lõuna-Eestis. Muudatused välisilmes (kõrgemale tõstetud ja suurenedatud aknad, ümberehitatud lõunaportaal; ehitatud uus 8-külgne torn — 1819. aastast, jne.) on pärit mitmetest remontidest. Muutmatul kujul on säilinud gooti profileeringuga peaportaal hoone läänefassaadil. Kiriku välisilmet aitab tõsta park ja maa-kividest ringmüür. Sisearhitektuuris on ainulaadne koori kuppelvõlv. Huvi pakuvad Tõnis Grenzsteini altarimaal «Kristus ristil» (1895), Jaan Koorti altarireljeefid (puunikerdus, 1910), samuti mitmed kiriku tarberiistad. Uus orel pärineb 1890. aastast; kellad on valatud Gatsinas (suurem, 1807) ja Tartus (väiksem, 1817).

Arheoloogilistest objektidest on tuntud Jaagupi tarandkalme (Tõraveres; 13.—14. saj. m. a. j.). Kalmeid leidub veel Räisal ja Tamsal (Nõo sovhoosi maa-alal). Unipihas, Rava vahtkonnas asub I aastatuhande teisest poolest pärinev neemiklinnuse tüüpi linnamägi. Samas lähedal on muistne asulakoht.

Sõjaajaloo-objektiks on Liivi sõja aegne (okt. 1558) lahingupaik Tõravere silla juures. Novembris 1559 oli orduväed laagris Nõos.

1905.—1907. aasta revolutsiooni sündmuste paik on endine Meeri vallamaja Tõraveres (silla lähedal). 1906. a. jaanuaris peksid siin karistussalklased talupoegi. Meeri mõisas, nn. prouapargis, hukati neli inimest. Kodusõja-aegsed lahingupaigad on Nõos, Unipihal ja Vapramäel. Vapramäe jalamil on hiina rahvusest punakaartlaste vennashaud; nad hukati valgete poolt 16. jaanuaril 1919.

Suure Isamaasõja lahingupaigad on Vapramäe raudteepeatuse ümbrus ja Tõravere observatooriumi asupaik. Nõukogude armee väeosad pidasid siin raskeid lahinguid Tartu vabastamisoperatsiooni ajal 21.—23. augustini 1944. Selle perioodi suurimaks heitluseks oli Elva—Tamsa tankilahing 24. augustil (vt. lk. 122—123). Suures Isamaasõjas langenute vennashaud asub Nõo keskväljakul. Elva—Tamsa tankilahingus hukkunud 189. laskurdiviisi komandöri kindralmajor Pavel Potapovi vaatluspunkti kohal, kus P. Potapov langes, on talle püstitatud mälestussammas.

Nõo kultuuriloos on mitmeid nimekaid tegelasi. Siit on pärit vaimuliku kirjanduse tõlkija Andres Virginius (1640—1701). Nõos elas (1755. aastast) Johann Benjamin Sczibulsky (1728—1797), kes avaldas mitmeid saksa- ja eestikeelseid vaimuliku sisuga raamatuid. Tema ajal (1781) sai Nõo kirik oreli. See oli esimesi oreleid meie maakogudustes. Vastse-Nõo rennikuks oli 1780—1784 Heinrich W a h l (1735—1795), eesti keele uurija.

Vastse-Nõo mõisas oli 1857—1865 aidameheks ja seejärel valitsejaks rahvusliku liikumise tegelane Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi esimees Mart Mitt (1833—1912). Siin sündis (1861) ta poeg, ajakirjanik Karl Mitt. Kooliõpetajana töötas Vastse-Nõos kirjanik ja ajakirjanik Jaak J ä r v (1852—1920). Selles koolis õppis punalendur Rudolf Piir (1895—1922). Mõisaaedniku pojana sündis (1902) Vastse-Nõos pedagoogikateadlane Aleksander E l a n g o.

19. sajandi lõpul elas Nõos ja selle lähedal taludes (Jaagupil jm.) laulik Ado R e i n v a l d (1847—1922). Nõo õigeusu kirikukoolis oli õpetajaks pärastine «Vanemuise» tegelane ja keelemees Mart J a k o b s o n (1861—1928). Meerist pärineb emigratsioonis elunenud arheoloog Eerik

Laid, Lukelt keemik ja loodusteadluslike õpikute autor August Paris. Nõo algkoolis oli õpetajaks (1934—1940) lastekirjanik Edur (Eduard) Tasa (1903—1941).

Aastatel 1884—1923 oli Nõos pastoriks luuletaja ja ajalooliste-kultuurilooliste teoste autor Martin Lipp (1854—1923). Ta on maetud Nõo kalmistule. Samas puhkab rahvusliku liikumise tegelane ja eesti esimese rahvaraamatu-kogu (Tarvastus, asut. 1860) rajaja Hans Wühner (1836—1911). Kalmistul olevaist kunstimälestistest on kaitse all A. Starkopfi valmistatud hauamonumendid (Jõksi ja Lipu perekonna kalmul).

1883. aastal asus Nõokku Aleksander Lätte (1861—1948) (vt. lk. 218). A. Lätte oli Nõo valla esimeseks aukodanikuks. Praegu kannab asula üks tänav A. Lätte nime. Aastail 1926—1929 töötas Nõos ka Eduard Tubin (vt. lk. 224). Nõoga on olnud seotud A. Wiera aegse «Vane-muise» primadonna Anna Alt-Jakobson, kirjanikud Karl-August Hindrey ja Liist Perandi, muusikapeda-googid Rudolf Jõks, Jaan Soonvald, kunstik Juhan Püttsepp, rahvatantsupedagoog Helju Mikkel jt.

Looduskaitseobjektidesi on Nõo kandis tähelepanuväär-ne Luke park, liigirikas Meeri park ja Vapramäe—Tepri-palu looduskaitseala (Elva puhketsoonis), mis on osa Elva—Peedu—Vapramäe ulatuslikust metsapargist. Kaitse alla on võetud ka Kalevipoja muistenditega seotud kohad: Kalevipoja iste, Kalevipoja tool ja jalajäljed, ning Kabelimägi — kõik Tõravere lähikonnas. Nõost kaugemal kuulub kaitse alla Pangodi järv ja heade laagripaikadena tuntud Pikksaare poolsaar ning Palumäed.

ULILA TURBATEHAS

Voldemar Pehka

Ulila Turbatehas asub Tartu rajoonis, Tartust 20 km lääne pool. Tehase asukohta valikul arvestati toorainebaasi — küllaldaste varudega turbaraba olemasolu. Tehasele kuuluva maa-ala suurus on 2445,43 ha, millest põhilise osa moodustavad sood — 1644,0 ha; metsade ja põõsastike all on 618,54 ha. Ettevõtte on nime saanud Ulila valla järgi.

Nagu teistegi turbatehaste asutamisel, oli ka Ulila puhul põhjuseks üldine kütusekriis kodanliku korra algusaastail. Küttepuudust aitas süvendada puude suur osatähtsus üldises küttebilansis ja puitmaterjali väljaveo suurenemine. Ulila turbarabast hakati kütteturvast tootma Ulila soojuselektrijaamale (alustas tööd 1924. a.) mis varustas elektrienergiaga Tartu linna ja selle lähemat ümbrust. Turbatootmise initsiaatoriks ja Tartu linna turbaelektrijaama ehitamise algatajaks oli majandustegelane Peeter Munna (organisatsiooniks Ülenurme—Ulila Elektri- ja Turbatööstuse Osühing), kes jäi aga peagi pankrotti. Pooleliioleva ehituse ostis 1926. a. Tartu Linnavalitsus, kes oli kõige enam huvitatud elektrenergia saamisest.

Kütteturvast toodeti nn. Fr. Krulli-tüüpi turbamasiinatega — valmistatud Franz Krulli masinatehases (praegu Tallinna Masinaehitustehas). Kodanliku perioodi lõpul oli Ulilas neid masinaid 10. Nimeetatud turbamasin purustas ja segas toormassi, mistõttu sai tugev ja kvaliteetne kütus. Masin abistas inimest vormitud turbapätside transportimisel piki kuivatusväljakut, kuid raskemad tööd, nagu turbamassi kaevandamine, vormitud pätside laialikandmine ja kuivatamine (kuivatusväljale ladumine) ning turbamasiinate ja transportööriini edasivedu, tulid teha inimjõul. Need turbamasinad olid käigus kuni nõukogude ajal ehitatud ekskavaatorite kasutusele võtmiseni.

Tootmise algaastail saadi kütteturvast 20—25 tuhat tonni aastas. Suurem oli toodang 1937. ja 1940. aastal, mil ulatus 38 000 tonnini. Kogu toodetud turvas tuli käsitsi kuivatada, koristada ja vagonettidesse laadida. Vastavalt töö mahule muutus tugevasti ettevõtte tööliste arv. Aastail 1926—1941 oli sügisel ja talvel 22—124 töolist, turba tootmise hooajal, mais-juunis, 338—1145 töolist.

Alusturba tootmist alustati aastal 1933 nn. labida-tükkurba tootmisega. Kuivatus- ja koristustööd toimusid käsitsi. Esimesel kolmel aastal toodeti tükkalusturvast aastas keskmiselt 34 700 m³, leppeniiskusele ümberarvestatult (s. o. lasundi niiskusega turvast) umbes 200 tonni. 1936. aastal tõusis toodang 400 tonnile ja järgmisel aastal 620 tonnile.

1940. aastal pallitati tükkalusturvast, seda eelnevalt purustades, 10 000 palli ning 1941. aastal 18 000 palli. Purustatud ja pallitud alusturvast kasutati taludes loomadele allapanuks ning puuviljade pakkimiseks.

Kakskümmend aastat tagasi ja sõjaeelsetel perioodil oli turbatehas hooajaline ettevõtte — kõik põhilised tööd tehti ära 6—7 kuuga. Nüüd on olukord mitmeti järsult muutunud. Ettevõttes on vaja hoida alalist kaadrit, mistõttu tuleb hooaegade vaheaegadel rakendada töölisi teistele töödele. Sügisel ja talvel tehakse lastekelke, taarakaste jm., mis ei ole turbatehasele spetsiifiline, kuid võimaldab aastaringsest olemasolevat kaadrit tööga kindlustada. Samal ajal on suurenenud ka teenustööde maht väljaspool tehasi. Toodete nomenklatuuri suurendamist on soodustanud ka töoviljakuuse, kogutoodangu ja keskmise töötasu kasv.

Tehase toodang 1949. ja 1969. aastal

Tooteliigi nimetus	Toodeti	
	1949. a.	1969. a.
Kütteturvas (tuh. t)	42,9	39,3
Alusturvas (tuh. t)	—	30,6
Väetusturvas (tuh. t)	—	10,8
Turvaisolatsiooniplaadid (tuh. m ³)	—	7,0
Lastekelgud (tuh. tk.)	—	42,6
Limonaadi- ja pärmikastid (tuh. tk.)	—	184,0
Teenustööd (tuh. rbl.)	—	320,0
Kogutoodang (tuh. rbl.)	421,0	1111,0

Kütteturba tootmisel on tööliste arv vähenenud 9 korda, mis eeldab selle tööloigu kõrget mehhaniseerimise taset. On suurenenud kogutoodang (enam kui 2,5 korda) ning ka toodete nomenklatuur. 1949. aastal toodeti ainult küttevast, 1969. aastal, ja mitmed aastad varem, aga rida tooteliike (vt. tabel).

Põhjaliku pöörde masinaturba tootmise tehnoloogiasse tõi Üleliidulise Turbatööstuse Teadusliku Uurimise Instituudi poolt väljatöötatud projekt tükkturba tootmise täielikuks mehhaniseerimiseks. Selleks nähti ette masinad töödetsükliks alates toorturba ekskavatsioonist turbalasundis ja lõpetades valmisturba aunamisega.

Ulila Turbatehases hakati sellesse kompleksi kuuluvaid masinaid kohe hankima ja rakendama. Esimene võimas turbaekskavaator TEMP-2 koos lintimismasinaga ESM-7 toodi tootmisväljadele 1951. aastal. See masinate komplekt lahendas tükkkütteturba tootmise protsessis kõige raskema tööloigu — toorturbaekskavatsiooni turbalasundist, selle töötlemise ja töödeldud turbamassi vormimise pätsideks. Selle loigu mehhaniseerimise efekt oli kõige suurem. Tööjõudlus kasvas siin ühe tööliste kohta 20—25-kordseks, võrreldes turbaelevaatoril töötamisega. Esialgu jäid turbaekskavaatori kõrval tööle ka mõned elevaatorid. Mõni aasta hiljem asus Ulila tootmisväljadel tööle kaks võimsat turbaekskavaatorit senise kümne turbaelevaatori asemel. Tükkturba kuivatamine jäi esialgu veel käsitsitööks. Turba koristamine oli poolmehhaniseeritud, mõnel määral kerendasid käsitsitööd iseliikuvad sildtransportöörid — TUM-id. 1954. aastal lasti tehase tootmisväljadel käiku tükkturba koristamise masinate komplekt UKB—SKS. Nende abil mehhaniseeriti ka kütteturba koristamine (nendel juhtudel, kui koristatava turba niiskus vastas agregaadiga jaoks ettenähtud normidele).

1961. aastal saadi universaalne tükk-turbakuivatusmasin UMS-3, millega likvideeriti ka sellel tööloigul käsitsitöö.

Nagu eeltoodust nähtub, kestis tükk-kütteturba tootmise mehhaniseerimine üle kümne aasta. Need olid tehasele väga pingelised, kuid loominguurikkad aastad. Kõik äsja töölerakendatud uued masinad nõudsid pidevalt täiustamist ja kohandamist töötingimustega ning kohaliku toormaterjali baasiga. Selleks arendas tehase kollektiiv inten-

siivselt ratsionaliseerimistegevust. Nüüd on Ulila Turbatehases tükk-kütteturba tootmine täielikult mehhaniseeritud. Tehas on peaaegu täiesti vabanenud tööliste hooajalisest rakendamisest, kuigi turba tootmine on ikkagi jäänud hooajatööks.

Väetusturba tootmist alustati vanadel kütteturba tootmisväljadel 1961. aastal, toodang on umbes 11 000 tonni aastas. Freesalusturvast hakati tootma ettevalmistatud väljadel 1963. aastal. Algul toodeti 4100 t, kuid juba järgmisel aastal 12 500 t. Taarakaste valmistatakse alates 1962. aastast (toodeti 20 627 tükki aastas). Lastekelke valmistati algul, 1964. aastal, planeeritud 8700 asemel 16 000. Turvasisolatsiooniplaate toodeti esimesel tootmisaastal (1964) 5454 m³. Tehase toodangut realiseeritakse meil ja mujal. Näiteks saadetakse turvasisolatsiooniplaate vennasvabariikidesse, lastekelke esportitakse ka välisriikidesse.

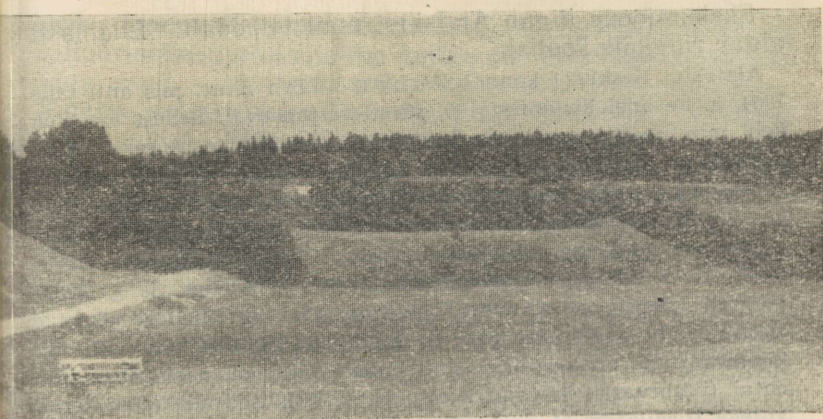
Lõuna-Eesti kütteprobleemi lahendamiseks projekteeriti Ulilast umbes 10 km lääne poole, Puhja asula lähedusse, Sangla briketitehas aastatoodanguga 65 000 t briketti. Esialgses plaanis on ette nähtud tehas käiku lasta 1972. aastal; see aeg pole aga reaalse tööde alguse venimise tõttu. Raba ettevalmistamist tootmiseks alustati 1968. a. kevadel. Kuna tööjõudu, keda saaks suunata raba ettevalmistustöödele, on vähe, ollakse siin plaanist maha jäänud. Tööjõupuudust esineb samuti Elva Mehhaniseeritud Ehituskolonnis, kellele on pandud Sangla briketitehase tööstushoonete- ja elamuehitus. Sanglasse ehitatakse tehasehooned (maksumus umbes 3 miljonit rubla), kuus 36 korteriga elamut, kauplus-söökla, saun, katlamaja, juurdeehitus Puhja Keskkoolile. Briketitehases hakkab töötama 300 inimest.

ALATSKIVI

Erich Uibu

Alatskivi nimi tuleneb vesiveskist — veskikivist (analoo­gilised on siitkandi nimed: Peatskivi, Metsakivi ja Pär­sikivi). Varem­al ajal oli Alatskivi nimi ainult mõisal, mis asutati umbes 16. sajandi keskel. Mõõdunud sajandil ni­metati nii ka Kodavere abikihelkonda, samuti valda. Täna­päeval tuntakse Alatskivi väikeasulat (kus on üle 300 ala­lise elaniku) koos juurdekuuluvate vajalike asutustega. Alatskivi nime kannab veel külanõukogu, aiandussovhoos, keskkool, piimakombinaadi tootmistsehh jne. Kuid alats­kivilasteks peavad end paljud elanikud ka kaugemalt, eriti need, kelle kõige kaunimad noorusmälestused on seotud kooliaastatega Alatskivil.

Alatskivi maid valdab peamiselt Alatskivi aiandus­sovhoos (asutati 1944. a. väikese riigimõisa asemele). Oma eksisteerimise 26 aasta jooksul on teda mitmeid kordi or­ganiseeritud ja reorganiseeritud. Liitumised kolhoosidega, Koosa sovhoosi eraldamine, uued ühinemised, alluvuse vahetus jms. — see kõik ei ole võimaldanud sovhoosil seni eriti jõukaks saada, seda enam, et Alatskivi põllumaad on enamasti kehvapoolsed leetmullad, millest 60% kannatab liigniiskuse all. Oli aastaid, kus kahjum ulatus kuni 8000 rublani. Nüüd aga töötab sovhoos juba mitmendat aastat kasumiga, mullu ulatus see 150 000 rublani. Sovhoosil on 26 autot ja 28 traktorit, rohkesti kariloomi (ehitamisel on kompleksne lautade blokk asulast eemale, Kasumetsa taha). Mitmesuguste põllumajandussaaduste tootmises hakkab sovhoos järk-järgult üha rohkem spetsialiseeruma köögiviljakasvatusele. 1980. aastal peab majand tootma ligikaudu 3000 t köögivilja, eriti mugulsibulat, porgandit ja kapsast. Mõõdunud aastal saadi neid 75 hektarilt juba umbes 1000 tonni. Et vähendada sõltuvust ilmastikust, ra­jati Lahe järve äärde 100 hektarit vihmutatavat põllupin-

Alatskivi Kalevipoja säng. I. Kala foto.

da. Siin on pumbajaam, maa-alune veetorustik ja vihmutusseade. Ehitamisel on nõuetekohane sibulahoidlakuivati ja 1000-tonnise mahutavusega juurviljahoidla.

Sovhoos on Alatskivi lossi ja parkide valdaja. Aga pea-aegu kogu Alatskivi keskus — kokku üle ruutkilomeetri — on suur haljasala, millest enamuse tuleb sovhoosil korras hoida. Ja hoolimata sovhoosi heast tahtest ei ole veel igal pool kõike vajalikku teha jõutud. Mitmendat aastat remondis oleva Alatskivi paisjärve uued kontuurid on siiski juba märgata; valmis saades lisab see veekogu parkidele ja mäekühmudele tublisti ilu juurde. Lossiga oldi mõnda aega mures — milleks teda kasutada? Hoonet on pakutud koolile, soovitatud muuta turismibaasiks jne. Nüüd on loss sovhoosi bilansis ja varsti algab remont-restaureerimine. Ta välisilmet säilitatakse, ruumid ehitatakse kohasteks ametiruumideks.

Lossi, 1880.—1882. a. ehitatud parun Nolckeni härrastemaja, tegi tuntuks Juhan Liivi jutustus «Vari», uut populaarsust lisas 1968. a. suvel siin «Tallinnfilmi» vändatud film «Hullumeelsus». Kuigi loss ei ole arhitektuuriliselt eriti väärtuslik, on ta ometi huvitav ehitis ja sellisena vaatamisväärsuseks igale ekskursioonile.

Ekskursioone liigub Alatskivi mail tihedalt. Enamasti algab ringkäik koolist.

Alatskivi Keskkool kannab Juhan Liivi nime, mis anti talle 1964. a. kevadel kirjaniku 100. sünni-aastapäeval. Sellest ajast on kool muutunud nagu suure luuletaja memoriaalasutuseks. Viiel kevadel on siin kogu vabariigist kohale tulnud kirjandussõprade juuresolekul välja kuulutatud Juhan Liivi nimeline luuleauhind aasta juhanliivlikuma luuletuse eest. Seni on Alatskil laurea-tideks saanud Debora Vaarandi (1965), Paul-Erik Rummo (1966), Betti Alver (1967), Jaan Kaplinski (1968) ja August Sang (1969). Igakord käiakse sellel päeval ka luuletaja sinililledega kaetud kalmul, kuhu asetatakse pärg ja küünlad. Koolilgi on juba üle kümneaastane analoogiline traditsioon: igal kooli aastapäeva peo-õhtul (veebruaris) lähevad koolipere ja külalised vilistlased tõrvi-kutega surnuaeda, et avaldada austust Juhan Liivile. 1970. a. pü-hitses keskkool oma 20-ne aasta juubelit. Selle ajaga on lõputun-nistuse saanud 315 noort.

Keskkool kujunes omaegsest 7-klassilisest koolist, see algkoo-list, viimane aga möödunud sajandi külakoolist; neid on Alatskivi mail olnud ajuti kuni üheksa. Koolide algus kandub siin 18. sa-jandisse, 1765.—1766. aastasse, kui aga arvestada Kodavere köstri-kooli, siis koguni 1688. aastasse.

Väliselt märgib Juhan Liivi nimelise Alatskivi Keskkooli sidet Juhan Liiviga kooli alaline näitus Liivi puudutavatest materjali-dest, nende hulgas skulptor O. Ehelaidi valmistatud Juhan Liivi büst. Sama autor on raiunud Liivi graniitbüsti, mis asetatakse kooli haljasalale. Liivi mõttestera — kes minevikku ei mäleta, elab tulevikuta — on nüüd fakultatiivse kodu-uurimise aluste kursuse õpetamisega ka koollöös rakendatud.

Alatskivi ümbrusega tutvumisel liigutakse kooli juurest tavaliselt läbi Kasumetsa (istutatud möödunud sajandi lõpul) Veskiküla (ka Liivi esivanemate talu) põldudele. Laheperal on tee ääres näha vana vallamaja ja magasi-ait, eemalt paistab Lahe järv ja Peipsi viir. Pöörduetakse Pimenõmme suunas. Arvatavasti siit leidiski Liiv oma kau-ni nõmmesügise — sügisel on siin tõesti kõik koos: igav liiv, tühi väli, pihlak heleroheline ja ka kask kuldkollane. Teisel pool Pimenõmme ongi Riidma, Liivi sünnikoht. 1964. a. kevadel, kirjaniku 100-ndal sünnipäeval paigutati Riidmale mälestuskivi, Riidmalt on Peipsi lausa nähtav ja kohingi on kuulda. Ka Nina on näha. Nina on vanim Peipsi-äärne vene küladest. 19. sajandi algul ehitatud Nina

kiriku tunduvalt vanem ikonostaaž on huvipakkuv ning kultuurimälestisena riikliku kaitse all. Peipsisse ulatuv on Nina neem — muinasloomärk Kalevipoja sillaehitamisest. Ninasse paistavad ka Kallaste ning Kodavere. Väikesel korrašhoitud Nina õigeusukalmistul on Suures Isamaasõjas langenute vennashaud, samuti kodanluse mõrvatud revolutsionääri Aleksander Potiini haud; Potini punasest, ameliühingu korraldatud matusest kirjutas Juhan Sütiste luuletuse «Matus». Hea suplus- ja päevituskohta leiab matkaja Nina ja Rootsiküla vahelisel liivakaldal.

Ring saab täis Alatskivi surnuaial. Peatutakse minevikualatskivilaste Laksi Tõnise ja Juhan Liivi haul. Selles surnuaias puhkavad ka luuletaja Kaarel Krimm, Liivide-Krimmide koolmeister Juhan Põder, Alatskivi pillikooride isa Elias Liiv, 1905. aastal maha lastud Joosep Must jt. Puhkab mitu-mitu põlvkonda alatskivi-läsi, kelle töö on loonud suure osa tänasest Alatskivist.

Võib teha veel 2—3-kilomeetrise jalgsimatka objektidele: loss, hirveaed, Veskijärv, linnamägi ja Kalevipoja säng. Teekonnal kohtab ka rahvakombega seotud Truuduse tamme (mille juures on armastajad truudust vandunud) ja Punast allikat (mille veega on raviotstarbel silmi pestud).

Üle heinamaakaela ja Lambasilla jõutakse Kalevipoja sängile. 1968. ja 1969. aasta suvel tehti siin arheoloogilisi kaevamisi. Säangi sisemus kinnitab selle kasutamist linnusena I aastatuhande alguses.

Matka võib jätkata Savastvere suunas bussiga või jalgsi Lästeniidu mäge («turja») mööda, Kuningvere järve ja Mustjärve juures on intiimsed laagripaigad ja kokkutulekute kohad. Kuningvere järv sobib ka suplemiseks. Suvel on seal mõnikord vesi isegi liiga soe. Edasi võib sõita Kokora kaudu (kus asub liikiderohke looduskaitsealane park) Kallastele või ka Palale, siin algab Anna Haava lapsepõlvemaa.

Alatskivilt Tartu suunas sõites jõutakse peagi kunagise Naelavere külakoolini, kus õppisid Liivid ja Krimmid ja kus alustas (6-aastasena) kooliteed ka helilooja Eduard Tubin. Siit mitte kaugel asub Liivide Oja talu Rupsis (*mu armas kodu väikene, seal eemal mäe pääl*). Praegu on see paik tähistatud ainult mälestustahvliga, mõnda aega oli siin aga veel tuba-museum, mis mitmetel põhjustel

likvideeriti. Ojast edasi on Kopli talu, seejärele varsti Metsakivi, kust pisut kõrvale sõites võib leida Laksi Tõnise talu aseme. Koosal on Juhan Liivi surmamaja ase tähistatud mälestuskiviga (Tartu kodu-uuriija Johannes Maadla töö). Kivi avati Koosal 3. detsembril 1967.

Pikema matka saab minnes Alatskiviilt Koosale Peipsi kaudu (Alatskivi—Kolkja—Kasepää—Varnja—Kõnnu—Koosa). Peipsi ääres liigutakse ligikaudu 5 km läbi idülliliste vene külade. Suviti segunevad siin sibula-, tilli- ja kurgilõhnad Peipsi lõhnaga. Ja kuigi külad on peaaegu üksteises kinni, võib siiski märgata, et igal on oma nägu ja omapära. Varnja—Koosa vahemikus laiub suur tasandik, kunagine Peipsi põhi, mida kattis Koosa laas; nüüd on see maaparandajate poolt laudtasasteks Koosa sovhoosi põldudeks muudetud.

KALLASTE

Erich Uibu

Kallaste on Elva sõsarlinn, mõlemad said linnaks 1938. aastal, kuid nende eelnev ajalugu, samuti järgnev areng on olnud erinev; sellest ka nende nüüdne eripärasus.

Teadaolevail andmeil on Kallaste kujunenud umbes 18. sajandi lõpul või 19. sajandi algul Novgorodi kubermangust ja mujalt Peipsi äärde tulnud vanausuliste põgenike külanä. Üle saja aasta kuulus enamuse sellest külast Kokora mõisa alla, mis põhjustas külarahvale suuri häda-
sid: napilt oli aia- ja heinamaad, seegi kõrge rendi eest, küttepuid maksid hingehinda. Ka kauplemine oli mõisniku käes. Eriti suurt kahju tekitati külale kõrtsiga. Mõnesugust kasu sai külarahvas vaid Kallaste kuulsatest talvelaatadest, kuhu tuli rohkesti rahvast ka kaugemalt. Siit kihelkonnast Peipsi taha rännanud eestlased käisid hulgaliselt neil laatadel ostmas-müümas ja ühtlasi siinseil sugulastel külas, tihti vaderit otsimas ja isegi kosjas.

Kallaste mehed olid, ja on praegugi kanged kalamehed. Aegade jooksul kujunes neile kõige tulusamaks tindipüük ning kuivatatud saagi turustamine. Veel sajandivahetusel pidas Kokora mõisnik oma mõisa iseärasuseks ja vaatamisväärsuseks tindikuivatusahje Kallastel. Kallastel elas ka kuulsaid müürseppi ja ehitusmehi. Nii mõnigi palee Peterburis ning paljud majad Tartus ja Tallinnas on nende ehitatud.

1921. aastal sai Kallaste aleviõigused, kuid kaluriküla ilme jäi endiseks. Vaesus süvenes, sest olid katkenud sidemed Peipsi-taguse maaga, samuti Leningradi ja Pihkvaga. Kallaste enamuses vene rahvusest elanikele oli see suureks löögiks ja on mõistetav, et nad juba 1917. aasta mais taotlesid Kokora vallalt (küll tagajärjetult) «Kallaste ala liitmist Petrogradi kubermangu külge».

Nõukogude võim andis 1940. aastal Kallaste elule uue suuna. Selle katkestas sõda. 1941. a. sõjasuvel evakueeriti

Peipsi kallas Kallastel. I. Kata foto.

paatidel naisi, lapsi ja vanu. Peaaegu kõik Kallaste aktivistid jäid piiramisrõngasse. Osa mehi püüdis piiramisrõngast välja hiilida või läbi võidelda. Mõnedel see õnnestus, kuid mitukümmend patriooti, nende hulgas linnanõukogu esimees Markel Feklistov, langes fašistide kätte ja pärast piinamist hukati. Seda traagilist sündmust ja järgnevat rasket okupatsiooniaega meenutab Kallastel peatselt avatav mälestussammas pealkirjaga: *Inimesed, olge valvsad! Siin hukkasid fašistid 1941. aastal nõukogude patrioote*, ja Kallaste keskväljak, mis kannab Markel Feklistovi nime. 1950.—1959. aastani oli Kallaste samanimelise rajooni keskuseks. Sel ajal ehitati rohkesti hooneid, rajati uusi tänavaid, planeeriti haljasalاسid. Elanike arv kasvas 1959. aastaks 1700-ni. Linnas ja ümbruskonnas elavnes kultuurielu, sageli korraldati konverentse, kunstilise isetegevuse ülevaatusi jms. Kui Kallaste rajoon likvideeriti, muutus linnakeses jälle vaiksemaks. Kallaste on siiski väga omanäoline asula, kus pulbitseb vilgas ja mitmekülgne tegevus. Tänapäeval ligikaudu 2000 elanikuga linnas on umbes 15 asutust ja ettevõtet. Suur osa kallastelasi pärineb kaluriperekondadest, kes töötavad 21. Juuni nimelises kalurikolhoosis, mis asutati juba 1940. aasta suvel ja loodi uuesti 1948. aasta sügisel. Praegu on jõukas majandis

mitukümmend mootorpaati, remonditöökoda, palju eri liiki püügivahendeid. Aasta-aastalt püügiplaanid suurenevad, nende täitmine ja ületamine ei käi enam ammu üle jõu.

Senine Kallaste kalajahutsehh muudeti hiljuti kalasuitsutamistsehhiks, kus suitsutatakse merekala kõrval ka latikat jt. mageveekalu. Tsehhis töötab hooajal kuni 150 inimest. Leivatööstuses valmistatakse kaugemalgi tunnustust leidnud põrandaleiba, mitut saialiiki ja barankasid. Tuntud ja nõutud on teeninduskombinaadi «Kalev» Kallaste kudumistsehhi kampsunid ja mütsid; neid valmistab rohkem kui sada kudukat. Linna ja ümbruskonna elanikud kasutavad ka meeeldi sama kombinaadi mitmete teenustöökodade abi. Ettevõttest on noorim Tartu kammivabriku Kallaste osakond, kus umbes poolsada töötajat valmistab tehismaterjalist pesukorve jms. Ees seisab tehase laiendamine, et suurendada sortimenti ja töövõimalusi. Üsna suure osa linna ja ümbruskonna uusehitustest, eriti aga endiste hoonete rekonstrueerimisi ja remonditöid on teinud Tartu Rajooni Remondi- ja Ehitusvalistuse Kallaste osakond (umbes poolsada töölisi).

Muidugi esineb Kallastel ka muid vajalikke asutusi, nagu haigla, polikliinik, lasteaed, sidesõlm, kauplused, söökla-restaurant, linna TSN täitevkomitee asutused, kaks kooli jne. Kallaste keskkoolis on umbes 300 õpilast, õpetus toimub vene keeles. Linna ja lähedaste külade (Kallastelt kuni Varnjani) vene keelt kõnelevad noored saavad keskhariduse Kallastel, eesti keelt kõnelevad noored J. Liivini. Alatskivi Keskkoolis. Paljud õpilased on pärast küpsustunnistuse saamist edasi õppinud Leningradi või Pihkva, aga ka Tartu ja Tallinna kõrgemates õppeasutustes. Vabariikliku tähtsusega on Kallaste linnakutsekool nr. 5, kus noored omandavad elektrimontööri ja põllumajanduse elektriку eriala. Õppetöö kõrval harrastatakse siin ka tehnilist omaloomingut, mis on laiemalt tuntuks saanud vabariigi ja isegi Moskva näitustel. Kooli praktikagrupid on ehitanud elektriline ja teinud muid elektrotehnilisi töid peaaegu kogu Eesti alal. Kool on kümneaastase tegevuse jooksul ellu saatnud ligi tuhat elektrikut.

Suvel mõjutab Peipsi kogu Kallaste palet. Pidevalt suureneb siin puhkuseveetjate arv. Seni ei ole Kallastel veel hoolitsetud suvitajate teenindamise eest. Tõsi, omajagu takistab ranna rekonstrueerimist asjaolu, et selles on suur

osa (peaaegu 10 m kõrgune keskdevoni paljand) looduskaitse all. Talviti on Kallaste «sikuskameeste paradiis». Laupäevadel ja pühapäevadel koguneb neid kuni mitusada bussitait, kõige kaugemalt Leningradist ja Riist. Nende teenendamist saaks korraldada.

Nimekatest kultuuritegelastest on Kallastega seotud helilooja Eduard Tubin, kelle sünnimajak (tookord Kookra valla Pärsikivi külas) jääb nüüd linna piiridesse, ja kirjanik Einar Maasik. Viimane alustas 1950-ndail aastail siinses rajoonilehe toimetuses oma kirjanduslikku tegevust, saades Kallaste rajoonist tegelaskujusid ja materjali hilisemaks loominguks.

JUUBELILAULUPEOLE PÜHENDATUD KODU-
UURIJATE KOKKUTULEKU
(TARTUS 16. JA 17. JUUNIL 1969)
ETTEKANNETE KOKKUVÕTTEID

TARTU LAULUKOORID JA LAULUPÄEVAD

Richard Ritsing

Tartu linnas sai koorilaulmise harrastamine alguse juba 19. sajandi algul. Sajandi esimesel või teisel kümnendil organiseeris linna vennastekogudus (kes oli tõusnud Lõuna-Eestis juhtivale kohale) oma laulukoori ja puhkpilliorkestri. On säilinud nende kodukord «Mängo ja Laulokoori tarpis», milles on juhtmõttena öeldud: «Mängo ja laulokoori liikme olgo vellitse ja sôsare korjatu, kes mängi ja laulda voiva ossausse tunte man...» Kodukorras on üksikasjaliselt märgitud laulu- ja mängukoori liikmete ülesanded ja käitumisreeglid. Mõlemal kollektiivil oli üldine muusikakasvatustähtsus. Nad andsid hoogu omaaegsele muusikategevusele ja mõjutasid positiivselt hilisemaid muusikakollektiive ning -tegelasi. Ka C. R. Jakobsoni isa Adam Jakobson ja D. O. Virkhausi isa Taavet (David) Virkhaus said siin muusikaõpetust.

Järgmisena tuleb mainida Tartu-Maarja koguduse laulukoori, kelle tegevuses (eriti koostöös Väägvere pasunakooriga) oli mõndagi huvitavat ja edasiviivat. Pöörde tõi koorilaulu arengusse lauluseltsi «Vanemuine» asutamine 1865. aastal. Seltsi asutas koos oma laulusõpradega J. V. Jannsen, kes oli Pärnust Tartusse siirdunud 1863. a. lõpul. Algul juhatas Jannsen mõnda aega Tartu-Maarja kirikukoori, pühendus siis aga täielikult «Vanemuisele». Uus selts oli meil esimene juriidiliste õigustega ja iseseisev lauluorganisatsioon. Ta kujunes mõjuvõimsaks jõuks eesti koorikultuuris. Kooris võttis hoogu ilmalik koorilaul, mis hakkas prevaleerima vaimuliku laulu ees. A. Kunileid pani

aluse eesti rahvalikule kooriloomingule, «Vanemuine» aga hakkas propageerima rahvuslikku koorilaulu ning esitama selle suurvorme. «Vanemuine» rajas ka meie üllaima ja suurima muusikalise kombe — laulupidude traditsiooni. Lydia Koidula algatusel kasvas «Vanemuise» seltsist välja teater «Vanemuine». Lauluseltsi «Vanemuine» eeskujul organiseeriti teisi kindlakujulisi laulukollektiive. Miina Härma asutas omanimelise laulukoori 1894. aastal, koor töötas 1903. a.-ni ja aastatel 1915—1931; ühines siis «Vanemuise» kooriga. Sajandi lõpul töötasid mõnda aega Eesti Kirjameeste Seltsi, Tartu Käsitöölise Abistamise Seltsi, «Taara» jms. laulukoorid.

Aleksander Läte juhatas aastatel 1900—1906 oma sega- ja meeskoori; need ühinesid samuti «Vanemuise» segakooriga. Eesti Noorsoo Segakoor töötas L. Neumani juhatusel aastail 1905—1907. Juhan Simm asutas 1912. aastal Tartu Akadeemilise Meeskoori, pannes aluse hoogsalt arenevale üliõpilaskoorilaulule.

Selle sajandi algul töötas Tartus «Jurjevi Karskuse Sõbra» segakoor; alustas juba möödunud sajandi viimasel kümnendil «Karskuse Sõbra» nime all. Tema tegevus aga soikus; uuesti hakati laulma «Karskuse Sõbrana» 1923. aastal. Koor võttis osa üldlaulupeost (1928); mõne aja pärast koori tegevus vaibus. Tartu Üliõpilassegakoor (esimene dirigent Juhan Aavik) organiseeriti 1920. aastal. Juhan Simmi algatusel ja juhatusel tegutses 1923. aastast Tartu Meeslaulu Selts. Tartu Noorte ühingu segakoor töötas 1924.—1926. aastani; juhatas Richard Ritsing, kes juhatas ka Akadeemilist Naiskoort (eksisteeris aastatel 1926—1929) ja aastail 1928—1932 töötanud Tartu Töölisteatri segakoori. Tartu Naislaulu Selts asutati 1928. a. (algataja ja esimene koorijuht Salme Kann). Ülemaalise Eesti Noorsoo Ühingu Tartu Osakonna juures töötasid pikemat aega sega- ja meeskoor (juhatasid Richard Ritsing, Eduard Kõomägi jt.). Aastal 1932 alustas tegevust Tartu Rahvaülikooli seltsi segakoor (juhatas Valter Peerna). 1937. aastal asutati Tartu Raudteelaste segakoor (koorijuht Jaan Sütt).

1903—1940-ndatel aastatel eksisteeris Tartus teisigi koore (nende hulgas ka Tartu NMKU klubi meeskoor; ühingute «Kalvipoeg» ja «Ave» segakoorid ja segakoor «Uhisheli»).

Oma laulukoor oli mitmel üliõpilasorganisatsioonil; silmapaistvaim oli «Filiae Patriae» naiskoor Regina Soku juhatusel. Korporatsioonide Liidu meeskoor August Niëländeri juhatusel aga esinemiseni ei jõudnud. Head keelilis-muusikalist praktikat võimaldas üliõpilastele Anglo-Eesti Ühingu segakoor (juhatas R. Ritsing). Oli ka mitmeid koolidevahelisi laulukoore (J. Simm, E. Kõomäe ja R. Ritsingu juhatusel). Tartus on töötanud ka hulk dirigentide nimelisi laulukoore: Miina Hermann (Härma), Aleksander Lätte, Juhan Simmi, F. Liblika, Joosep Aaviku, Salme Kanni, Richard Ritsingu jt. koorid.

Tartu kooride arvu tõstis üsna suureks veel see, et igal kirikul (kogudusel) oli laulukoor. Seega on põhjust kõnelda kooride üliküllusest nimetatud ajajärgul. Nõukogude ajal kooride tegevus stabiliseerus. Kollektiivid said uue hoo, uue ideelis-poliitilise suuna, jätkates hoolega vanu lauluarmastuslikke traditsioone.

Praegu töötab Tartus (koolikoore mitte arvestades) 15 laulukollektiivi.

Neist on segakoore viis: Eesti NSV teeneline rahvakoor «Vanemuine», juhatajad Richard Ritsing ja Alo Ritsing; Tartu Raudteelaste Klubi segakoor, juhataja Jaan Sütt; Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu (AÜN) Tartu Kultuurihoone rahvakoor «Heli» (asutatud 1947. a.), juhataja Uno Uiga; Tartu Kammivabriku segakoor «Kannel» (asutatud 1951. a.), juhataja Sulev Kald; ENSV AÜN Tartu Kultuurihoone tööveteranide segakoor «Kaja» (asutatud 1959. a.), juhataja J. Lange;

naiskoore viis: ENSV AÜN Tartu Kultuurihoone naiskoor «Leelo» (endine Tartu Naislaulu Selts), juhataja Valdur Helm; Tartu Riikliku Ülikooli naiskoor (asutatud 1945. a. (asutaja ja kauaaegne juhataja R. Ritsing), praegu juhatajad Linda Taal ja Valve Uibopuu; Tartu Tervishoiutöötajate Maja naiskoor (asutatud 1940. a.), juhataja Laine Ustav; Kõrgemate Koolide Lõpetanute Tartu naiskoor (asutatud 1964. a.), juhatajad Ann Kõbas (Lauring) ja Lennart Jõela; ENSV AÜN Tartu Kultuurihoone tööveteranide naiskoor «Eha» (asutatud 1958. a.), juhataja Jüri Roonurm;

meeskoore neli: Tartu Akadeemiline Meeskoor (juhatajad R. Ritsing ja A. Ritsing); ETKVL-i Tartu meeskoor (endine Tartu Meeslaulu Selts), juhatajad Peeter

Lokk ja Maie Eljas; Tartu Aparaaditehase meeskoor (asutatud 1958. a.), juhataja Lennart Jõela; Kõrgemate Koolide Lõpetanute Tartu Meeskoor (asutatud 1958. a.), juhatajad Roland Laasmäe ja Valve Lepik;

poistekoore üks: Tartu Poistekoor (asutatud 1961. a.), juhatajad Uno Uiga ja Alfred Bender.

Üliõpilassegakooridel (Tartu Riiklikus Ülikoolis kui ka Eesti Põllumajanduse Akadeemias) ei jätkunud püsivust kauemaks töötamiseks ja nad vaikisid juba ammugi. Tartu on ikka silma paistnud oma rohkearvulise kooride pere tegevusega. Aga ta on kuulsaks saanud ka laulupidude poolest. Siin on toimunud neli üldlaulupidu (I — 1869. a., II — 1879. a., IV — 1891. a., ja V — 1894. a.); üks muusikapäev (kahepäevane, korraldas «Vanemuine» — 1909. a.); viies ülemaaline meeslaulupäev — 1939. a.; üldlaulupidude 90-nenda aasta juubelilaulupidu — 1959. a.; kaks üliõpilaslaulupidu (I — 1956. a. ja III — 1967. a.); I puhkpillimuusika päev (1965.a.), 100-nda aasta Tartu juubelilaulupidu (1969. a.) ja Tartu laulupäevad: I — 1926. a., II — 1930. a., III — 1935. a., IV — 1940. a., V — 1946. a., VI — 1949. a., VII — 1950. a., VIII — 1951. a., IX — 1954. a., X — 1955. a., XI — 1960. a., XII — 1965. a., XIII — 1966. a. Kolm esimest Tartu laulupäeva olid oma ulatuselt ülemaalsed (tegelasi tuli kogu vabariigist, kokku umbes 12 000). Peale selle on Tartus toimunud rida noorsoo- ja koolinoorte laulupäevi. Ka on korraldatud Tartus kaks kiriklikku laulupäeva (1929. ja 1934. a.). See-ga saame üle kolmekümne laulupeo, mis on toimunud Tartus saja aasta vältel (1869—1969).

TARTU — EESTI ÜLDLAULUPIDUDE HÄLL

Richard Ritsing

Möödunud sajandi algul tekkisid esimesed eesti laulukoorid ja puhkpilliorkestrid. Mõnekümne aasta pärast hakati korraldama niinimetatud laulupühi, mis olid laulupidude «eelkäijad». Need toimusid muusikaliselt ärksamates paikades (Põlvas 1856 ja 1857, Sõrvemaal Ansekülas 1863, Jõhvis 1865, Hiiumaal Leigri-Murrus 1865, Laiusel 1866, Simunas 1866, Pärnu kihelkonnas Uulus 1867, Nõos 1869, Puhjas 1869 jm.). Laulupühad ei piirdunud ainult oma lähema ümbrusega, oma kihelkonnaga, vaid haarasid sageli kaasa kaugemategi paikade kollektiive. Järjest kasvas nende pidude populaarsus ja nad tasandusid teed eesti üldlaulupidudele. Samal ajal kerkisid esile eesti heliloojate eelkäijad (E. Hörschelmann, M. Wilberg, M. G. E. Körber jt.), kes andsid lisa tolleaegsele napile eestikeelsele repertuaarile.

Sellises ärkavas ja tunglevas miljöös kerkis esile tugeva jõuna lauluselts «Vanemuine», mille asutasid 1865. aasta jaanipäeval, 24. juunil, 14 lauluhuvilist meest eesotsas J. V. Jannseniga. Juba enne Tartu asumist (1863 a.) oli J. V. Jannsen mõtteid mõlgutanud laulupeo korraldamisest. Ta oli andmeid saanud mõnede välismaiste (Saksamaa ja Šveitsi) muusikapidustuste kohta ja tutvunud Baltikumi saksa laulupidudega (Tallinnas 1857, Riias 1861), mis aitasid süvendada eesti üldlaulupeo korraldamise ideed. Kindla eesmärgiga võttis J. V. Jannsen lauluseltsi «Vanemuine» põhikirja (1865. aastast) järgmise paragrahvi: «Lauluselts «Vanemuine» sai Jaanipäeval 1865. a. älustud ja tahtvad seltsi liikmed kui iial võimalik iga aasta sel samal päeval üht iseäranist laulupidu pidada.» Nii oli laulupeo korraldamise mõte fikseeritud ametlikult ka seltsi põhikirjas, mis omakorda näitas uue ürituse teostamise suunda. On täiesti mõistetav, et lauluselts «Va-

nemuine» seltsi presidendi ja koorijuhi õhutusel ja eestvõttel korraldas 1869. a. Tartus («Ressourcè'i» aias) esimese eesti üldlaulupeo, mis kujunes mõjukaks aluseks laulukultuuri uuele traditsioonile. Tartu linn üldlaulupeo kohana tundus kõigiti sobiv olevat — ta oli maa keskne linn, vaimne tsentrum ja laululinn, siin olid ka soodsad võimalused majutada tegelasi ja külalisi. Muidugi mõjutas laulupeo koha valikut ka asjaolu, et peo korraldamise mõtte algataja ja teostaja ise elas Tartus.

J. V. Jannsenile on tehtud etteheiteid laulupeo repertuaari valiku suhtes, nagu poleks kava küllalt kaalukas ja rahvalik olnud. Nähtavasti unustavad etteheitjad, esiteks, aja ja tingimused, teiseks — teevad üldistusi nõrgemate laulude alusel. Laseme kõnelda tõsiasiadel. Esimese üldlaulupeo kavas oli alles tekkima hakanud eesti rahvusliku kooriloomingu pioneeri A. Kunileidi (kes oli I üldlaulupeo ajal 25-aastane) kaks kõige tusedamat teost: «Sind surmani» ja «Mu isamaa on minu arm» (mõlemad L. Koidula tekstiga); siis veel sellised kooriloomingu šedöövrid, nagu L. v. Beethoveni «Hümn loodusele» («Kõik taevad laulavad»), W. A. Mozarti «Ave verum», F. Mendelssohni «Kevade laul», C. Kollani «Mu meeles seisab alati», Juba üksipäini nimetatud laulud kaaluvad nii palju, et kava võib lugeda üsna kõrgetasemeliseks. See tüse kava õpiti selgeks erakordselt lühikese ajaga (mõne kuuga) ja esineti sellise suure eduga, mis pälvis üldise imetluse. Laulupeo üldjuhtideks olid J. V. Jannsen ja A. Kunileid. Esinesid meeskoorid ja orkestrid, kokku 878 tegelasega.

Igal järgneval üldlaulupeol kasvas eesti heliloojate osatähtsus ja repertuaar täiendati maailma klassika parimatega. Nii näiteks tulid II üldlaulupeo kavva juurde: eesti autori K. A. Hermanni laul «Minge üles» ning maailma klassikast T. P. Palestrina «Adoramus», J. S. Bachi «Tänu laul», C. M. Weberi «Jahimeeste koor» (ooperist «Nõidkütt»), W. A. Mozarti «Hommiku laul» (ooperist «Võluflööt») ja F. Paciuse «Soome laul». Lauluselts «Vane muine» korraldas ka teise üldlaulupeo, mis toimus samuti Tartus aastal 1879. Üldjuhtideks olid K. A. Hermann, D. O. Virkhaus ja A. H. Willigerode. Tegelasid 1272 (meeskoorid ja orkestrid). Kolmas üldlaulupidu toimus Tallinnas (1880), neljas üldlaulupidu 1891. aastal Tartus Eesti Kirjameeste Seltsi korraldusel. Üldjuhid olid K. A. Her-

mann, A. Läte, J. Erlemann, D. O. Virkhaus ja J. Virkhaus; tegelasi 3300. Esmakordselt esinesid üldlaulupeol ka ühendsegakoorid, eelmistel üldlaulupidudel olid vaid meeskoorid.

Viienda üldlaulupeo (Tartus 1894) korraldas jällegi lauluselts «Vanemuine». Osa võtsid mees- ja segakoorid ning orkestrid, tegelasi kokku 6000. Kooride üldjuhid olid K. A. Hermann, J. Kappel, K. Tärnpu ja D. O. Virkhaus.

Kuuel esimesel üldlaulupeol sai tavaks võistluslaulmine ja -mängimine. Võistlemised, mis toimusid suure rahvahulga ja kogu tegelaskonna ees, olid väga erutavad, kaasakiskuvad ja virgutavad. Tartus on toimunud teisigi ülemaalisi ja ka vabariikidevahelisi muusikaüritusi.

Saja aasta eest lauldi siin laule «Sind surmani» ja «Mu isamaa on minu arm». Nad on meie laulupidude traditsiooni ühendavaiks lauludeks, mida lauldi suurpidude hällipäevadel Tartus saja aasta eest, lauldakse nüüd ja edaspidigi.

ÜDLAULUPIDUDE PAIGAD TARTUS

Rudolf Põldmäe

Tähistasime 1969. a. suvel eesti laulupidude traditsiooni saja-aastast juubelit. Üldlaulupidude hälliks on olnud Tartu linn: siin peeti esimene (1869), teine (1879), neljas (1891) ja viies (1894) üldlaulupidu. Kolmas (1880), kuues (1896) ja seitsmes (1910) üldlaulupidu peeti Tallinnas ning samuti kõik järgnevad tänapäevani. Üldlaulupeod on etendanud eesti rahva kultuuriloos küllaltki silmapaistvat osa; seepärast peame nendega seotud paikugi ajaloolis-tekstiks, ja neid on vaja teada.

Esimese üldlaulupeo¹ korraldajaks oli «Vanemuise» selts, kelle maja kujunes laulupeo n.-ö. peastaabiks. Selts asus Tähe tänavas, praeguse Tartu Riikliku Ülikooli klubi vastas üle tänava (veidi südalinna pool) ühekorruselises puumajas, mis hävis 1941. a. suvel sõjatuules. «Vanemuise» ruumes asusid laulupeo komiteed, sinna kogunesid laulukoorid juhtnõõride saamiseks, sealt algasid ja seal lõppesid kõik rongkäigud. Maja juurde kuulus avar pargitaoline aed, kus peeti teise päeva õhtul pidusöök vabas looduses ja kolmandal päeval pärast lõunat toimus võistulaulmine. See territoorium on praegu täis ehitamata; vähe on säilinud tolleaegsest pargist, mille rajas juba 19. sajandi esimesel poolel Tartu tuntud pedagoog ja baltisaksa luuletaja Martin Assmuth. Maja ase vääriks tähistamist, sest siin pidas 6. oktoobril 1868. aastal ka C. R. Jakobson oma esimese «isamaakõne», mis sai eesti rahvale julgeks võitluskutseks balti-saksa ülemkihtide vastu.

Esimene laulupeo peaproov peeti Maarja kirikus; (see

¹ Esimese üldlaulupeo kohta vt. ka: R. Põldmäe, Esimene Eesti üldlaulupidu 1869. Tln. 1969.

hoone põles maha 1941. a. suvel, säilinud müüridest ehitati Eesti Põllumajanduse Akadeemia võimla). Järgmisel päeval kogunesid lauljad «Vanemuise» maja juurde, kust algas rongkäik: mindi Tähe tänavat mööda linna poole, pöörduti Tiigi tänavale, mööduti Maarja kirikust; Vallikraavi tänavast liiguti Toome orgu ja jõuti Toomkiriku varemete juures asuvale väljakule (praegune tenniseväljak), kus peeti laulupeo kiriklik avamistseremoonia. Selle lõppedes sammuti üle Toomemäe Lossi (praegu A. Lätte) tänavat mööda raekoja ette, kus lauldi riigihümni. Sealst liiguti läbi kesklinna Barclay platsi kaudu Riia tänavale ja siis tagasi «Vanemuisesse».

Pärast lõunat tehti pikem rongkäik: lähtuti jällegi Tähe tänavast, siirduti Vana (praegu Ülikooli) tänavat mööda ülikooli peahoone juurde, kus hüüti «suurkooli» auks hurraa. Mööduti Jaani kirikust ja jõuti Laiale (praegu Mitšurini) tänavale, sealst mindi üle puusilla Vene ja Peterburi (praegune Leningradi) tänavat mööda mäest üles praeguse Peetri kirikuni (mida tol ajal veel polnud ehitatud). Puiestee tänava linnapoolsel vasakul nurgal asus saksa seltsi «Ressource» avar pargitaoline aed, mis oli valitud laulupeo kontsertide paigaks. Aiast avanes kaunis vaade kesklinnale ja Emajõe. «Kes ei ole Tartut vaadanud «Ressource'i» kõrgplatoolt, see ei tunne Emajõe Athenat ilusamast küljest,» kirjutab toleaeagne ajakirjandus. Väljaku maa-ala on nüüd täis ehitatud, ainult tagasihoidlik skväär vastava mälestuskiviga tähistab seda tähtsat paika eesti kultuuriloos. Tagasi tuldi peoplatsilt Peterburi tänava kaudu üle Kivisilla (selle kohal on praegu Kaarsild).

Teise päeva hommikul peeti ilmaliku kava proov ülikooli maneežis, mis asus peahoone taga, praeguse võimla kohal. Polnud teist harjutuspaika kui hobuste ratsutamishoone, sest ilmalikke laule ei tohtinud kirikus laulda. Pärast lõunat mindi jällegi rongkäigus läbi linna lauluväljakule. Tagasi tulles pöörduti raekoja juurest Toomemäele, mindi Vallikraavi tänavat mööda Tiigi tänavale saksa käsitöölise seltsi maja juurde (asus praeguses «Vanemuise» pargis), kus tehti sõbralik meelevaldus alama rahva seltsile, kes oli ainsana saksa seltsidest abi osutanud laulupeo korraldajaile.

«Vanemuise» aias toimus pidulik õhtusöök. Kolmanda

päeva hommikupoolel toimus «Ressource'i» platsil üksikute kooride esinemine. Pärast lõunat peeti võistluslaulmine «Vanemuise» aias, kust avanes «kaunis vaade vabasse loodusesse, välja jõe ja Emajõe orule». Linn oli veel väike, seltsi aed asus täiesti linna ääres, kust lõuna poole laiusid Karlova mõisa põllud. Aed oli seevõrd avar, et mahutas umbes 4000 kuulajat. Seal lausuti ka laulupeo lõppsonad ja mindi laiali.

Teise laulupeo korraldajaks, 1879. aastal, oli jällegi «Vanemuise» selts, kes asus nüüd Ülejõe linnajaos Jaama tänavas, oma majas (hoone põles maha 1903. aastal, ent on mõnevõrra taastatud ja seal asub praegu lasteaed). «Vanemuise» maja oli jällegi laulupeo «peastaabiks» ning rongkäigud algasid ja lõppesid seal. Kontserdid ei toimunud enam «Ressource'i» aias, vaid linna teises servas, saksa käsitöölise seltsi näituseaias, mis asus seltsimaja ees Tiigi tänava ääres, umbes praeguse Õpetaja tänava kohal. Sinna mindi rongkäigus läbi linna. Liiguti enamasti Kivi tänava kaudu üle Kivisilla, mõnel korral ka üle puusilla. Peo avamine toimus jällegi, nagu eelmisel peol, Toomeorus «turniplatsil» (praegune tenniseväljak). Teise päeva pidusöök peeti Tiigi tänava «ümarguses näitusehoones», seega juba katuse all, kus vihmasajud polnud segamas. Võistulaulmine toimus «Vanemuise» aias, lahtise taeva all. Sealsamas korraldas «Vanemuise» selts laulupiduliste «näitemängu-etenduse», mis toimus ränga vihmasaju all. «Kuiva ei olnud mängupõrandal, kus kergesti kokku pandud katus vett ei pidanud, kuiva ei olnud ka lausa isteplatsidel; mängijad mängisid ja pealtvaatajad vaatasid, aga mõlematel tilkus vesi kaela ja mööda riideid maha,» kirjutas «Eesti Postimees». Vihmasajud olid vabaõhukontsertide ja etenduste suurimaks vaenlaseks minevikus ja on seda tänapäevalgi.

Kolmas laulupidu peeti 1880. aastal Tallinnas, ent neljas 1891. aastal jällegi Tartus. Seekord oli korraldajaks Eesti Kirjameeste Selts, kes oli endale ostnud väikese maja Jaama tänavas (Kivi tänava otsa kohal, üsna lähedal «Vanemuise» majale). Kirjameeste Seltsi maja juurde kuulus pargitaoline aed, kus nüüd on kino «Täht»; osa pargipuudest on säilinud. Kirjameeste Selts oli vaene ja võlgades, seepärast toimus majaostmine peamiselt laekuri G. Sachs'i rahadega ja vastutusel. Kuulutustes öeldigi, et

laulupidu peetakse «Eesti Kirjameeste Seltsi ja hra. Sachsi ühendatud aedades». Neljandal laulupeol polnudki teisi tugipunkte. Rongkäigud lähtusid Kirjameeste Seltsi aiast ja tulid sinna tagasi; liiguti kord üle puu-, kord üle kivi-silla. Kui kahel esimesel laulupeol oli avamine Toomeorus lageda taeva all, siis 1891. aasta laulupeol toimus see kirikus — luteriusulistel Maarja kirikus ja kreeka-katoli-kuusulistel, esmakordselt eraldi, Jüri kirikus. Teisel päeval liikus rongkäik Toomeorgu, kus peatuti endisel kohal ja koolidirektor H. Treffner, üks laulupeo peategelasi ja Eesti Kirjameeste Seltsi president, pidas kõne Toomemäe ajaloolisest tähtsusest, sidudes seda eriti eesti muinaslooga. Kirjameeste Seltsi aiast korraldati õhtul ka näitemänguetendus ja pidusöök.

Viienda laulupeo korraldas 1894. a. jällegi «Vanemuise» selts koos Eesti Käsitöölise Abistamise Seltsiga. «Vanemuine» asus endises kohas (Jaama t.), kuid ei korraldanud kontserte oma suures aiast. Vist kardeti vihma ja läheduses polnud küllalt varjualuseid. Vahepeal oli «Ressourc'e» aed muudetud näituseväljakuks ja täis ehitatud näitusehooneid. Need pidid vihma puhul varju pakkuma. Ka pidusöök peeti ühes näitusehoones, kus mahtus laudade äärde 700 inimest. Suur näituseväljak mahutas aga 20 000 inimest, mis oli laulupidude kohta rekordiline. Teatrietendused toimusid kinnistes ruumides.

Nõnda oleme Tartust leidnud mitu paika, mis on seotud üldlaulupidudega ja väärivad meelepidamist või koguni tähistamist. Need on: park Tähe tänava ääres, «Vanemuise» park, tenniseväljak Toomeorus, «Ressourc'e» aed Peetri kiriku vastas (on juba tähistatud mälestuskiviga), «Vanemuise» aed Jaama tänavas ja selle lähedal Eesti Kirjameeste Seltsi aed. Muidugi tuleb arvesse veel teisi paiku ja hooneid, millel on tähtsus meie laulupidude ajaloos.

VIRKHAUSIDE ÕSATÄHTSUS EESTI MUUSIKAKULTUURI AJALOOS

Richard Ritsing

Virkhausi nimi kerkis esile juba siis, kui sai alguse eesti koorilaulu ja orkestrimängu areng. Muusikat on Virkhausid edendanud pika aja jooksul — nelja põlvkonna vältel.

Taavet (David) Mihkli poeg Virkhaus (1800—1872) oli 1824. aastast alates külakoolmeistri abiliseks Vasulas, hiljem koolmeistriks Lohkval, kust asus 1846. a. Väägvere külakoolmeistri kohale. Ta oli erksa vaimu ning hea muusikalise andega, toimekas ja avara silmaringiga inimene, arendas innukalt koorilaulu ja orkestrimängu. Nii võitiski ta kiiresti rahva poolehoiu ja lugupidamise. Kuna ta oli tulnud Lohkvast, hakati teda kutsuma Lohkva Taavetiks. Tema andekaist lastest paistsid eriti silma David Otto (1837—1912) ja Joosep Heinrich (1854—1934). Ka teised lapsed (Anna, Maria, Amalia, Karl ja Kristjan) armastasid muusikat, laulsid kooris ja mängisid orkestris.

Lohkva Taavet juhatas orkestrit aastatel 1846—1851. Ta hoolitses kõigiti orkestri eest, hankis juurde instrumente, tõstis mängutaset. Oma esimesele pojale, Davidile, õpetas ta orelimängu ja puhkpillide tundmist. Nooruk võis juba üheksa-aastasena mängida orkestris. Aastal 1851 mänginud neljateistkümne-aastane David Otto kõiki orkestripille ja oli võimeline ka teisi õpetama. 19-aastase noormehena sai David Otto Virkhaus õpetaja kutse ja hakkas töötama Väägvere vallakoolis õpetajana (1856. aastast isa abilise-na, 1864. aastast iseseisvalt). Oma muusikalisi teadmisi ja oskusi täiendas ta Tartu linnaorkestri juhi F. Fiedleri ja sama orkestri liikme Eggerti ning Tartu Ülikooli muusikadirektori Friedrich Brenneri juures, kuid autodidaktina töötas väga palju iseseisvalt. David Otto Virkhausi silma-

paistvast musikaalsusest räägiti suure vaimustusega, tal oli eriliselt terav ja täpne kuulmine. Muide, ta oli ka agar põllunduse ja aianduse arendaja ning oma koolitalupidamise poolest heaks eeskujuks talupoegadele. Isegi C. R. Jakobsonile olnud ta nõuandjaks; arvatakse, et D. O. Virkhaus andis C. R. Jakobsonile mõtte välja anda põllupidamisalane raamat «Teadus ja Seadus põllul» (1869). Ümbruskond kutsus D. O. Virkhausi Väägvere Davidiks. Ta viis suurte sammudega edasi isa tööd õpetajana ja muusikamehena. Väägvere orkester läks vaimustuse ja hea ettevalmistusega vastu suurele sündmusele — esimesele üldlaulupeole (1869).

Orkestrijuht David Otto Virkhausist sai eesti populaarseim üldlaulupidude üldjuht ja suur puhkpillimuusikaarendaja. Ta juhatas orkestreid seitsmel esimesel üldlaulupeol. Väägvere eeskujul ning David Otto Virkhausi nõuandel jaotseisel abistamisel asutati (eriti pärast esimest üldlaulupidu) üle kogu Eestimaa enam kui sada orkestrit. Ta organiseeris orkestreid ka Venemaa eesti asundustes. Järjest sagenesid Väägvere orkestri kontserdid Tartus (Maarja kirikus, «Bürgermusses», Eesti Põllumeeste Seltsi näitustel, «Ressource'is», «Vanemuises» jm.). Üha tihenesid kontsertmatkad (Rasinale, Kuristale, Põltsamaale, Kodaveresse, Piirissaarde jm.). D. O. Virkhausi hakati nüüd juba ülemaailses ulatuses austavalt hüüdma «eesti pasunakooride isaks». Väägvere orkestrit juhatas ta 1912. aastani. D. O. Virkhaus tegeles ka komponeerimisega. Tema töödest on ette kantud «Oh tõuse laul» (IV üldlaulupeol).

Joosep Heinrich Virkhaus sai alghariduse ja muusikaõpetuse oma vennalt D. O. Virkhausilt. Joosep Heinrich lõpetas eksternina J. Cimze seminari; muusika alal täiendas end Tartu Ülikooli muusikadirektorite Friedrich Brenneri, Heinrich Zöllneri ja Hans Harthani juures. Töötas kooliõpetajana ja pidas teisi ameteid. Noorukina mängis venna orkestris flööti ja laulis «Vanemuise» kooris J. V. Jannseni juhatusel. Hiljem abistas oma venda orkestrite organiseerimisel ja konsulteerimisel. Juhatas mitmeid laulukoore, orkestreid ja asutas venna eeskujul orkestreid. Ta juhatas ka «Vanemuise» segakoori (1878—1879) ning samas keelpilli- ja puhkpilliorkestrit. «Vanemuise» teatri muusikalavastuste etendamiseks aitas ta

orkestrit organiseerida. IV üldlauupeol oli Joosep Heinrich Virkhaus viiulikoorida üldjuhiks. Üldse oli ta muusikaline tegevus, mis kestis 46 aastat, väga intensiivne ja mitmekesine.

D. O. Virkhausi järel võttis 1912. aastal Väägvere auväärsed ja pika eaga (asutatud 1839. a.) orkestri üle Virkhauside kolmanda põlvkonna esindaja, D. O. Virkhausi poeg Peeter Eduard Virkhaus, kes oli isa juhatusel mänginud kauemat aega orkestris. Peeter Virkhaus juhatas ühtlasi ka Väägvere segakoori ja viiulikoori. Töö oli pingerikas ja rõõmustav. Lohkva Taaveti pojapoeg jätkas edukalt vanaisa muusikalisi traditsioone, ning oli Väägvere kooliõpetajana ühtlasi ka «ametikoha-traditsiooni» jätkaja. Peeter Eduard Virkhaus tegeles orkestriga kuni surmani (1956. a.).

Peeter Eduard Virkhausi lapsed pärisid kolme eelnenud põlvkonna musikaalsuse ja entusiasmi. Tütred, Elfriede Virkhaus (aastate eest surnud) ja Johanna Araste, on tuntud lauluharrastajatena, poegadest sai Valter Ottost flöödimängija, Leonhardist (lõpetas Tartu Kõrgema Muusikakooli) muusikapedagoog, organist ja helilooja (elab Ameerikas), Taavet Juuliusest (suri üliõpilasena) trompetist.

David Otto Virkhausi teine poeg (Peeter Eduardi vend) Adalbert August Virkhaus (sünd. 1880) lõpetas 1908. a. Leipzigi Konservatooriumi. Aastail 1908—1912 töötas ta «Estonia» laulukoori juhatajana ja opereti- ning ooperitrupi kapellmeistrina. Seal kanti ette ka tema operett «Jaaniöö» (P. Pinna libreto). 1913.—1917. aastani elas Valgas, kus oli «Säde» seltsi muusikajuhiks ja koolides muusikaõpetajaks. Pikemat aega töötas A. A. Virkhaus muusikaõpetajana Tartu koolides, juhatas orkestreid ja laulukoore. Mitmel Tartumaa laulupeol oli ta orkestrite üldjuhiks. A. A. Virkhaus oli esimese eesti, August Nieländeri nimelise muusikooli asutajaid ja inspektor Tartus (1919—1921), Tartu Konservatooriumi õppejõud (1927—1928). Ta on komponerinud laule, orkestriteoseid, ballaadi «Vaimude org» (soolole, koorile, orkestrile), peale «Jaaniöö» veel operetid «Kevadtormid» (E. Virkhausi libreto) ja «Veskiineiu» (Agnes Taari libreto) ja muud. Metoodilisteoreetilistest töödest on temalt avaldatud «Akkordid ja

nende loomulik lahendamine» (1925) ning «Puhkpilli-
orkestri koosseisust ja koostamisest» (1938). A. A. Virk-
haus emigreerus Ameerikasse.

Tema poeg Taavo Virkhaus kaitses hiljuti edukalt muu-
sikadoktori väitekirja Ameerikas, kus ta on saanud tun-
nustatud muusikameheks.

**A. LÄTE, R. TOBIAS JA E. TUBIN — TARTU
MUUSIKAKULTUURI AJALOO SUURMEHI**

Karl Leichter

ALEKSANDER LÄTE

12. jaanuaril 1860 Tartumaal Aakre valla Pikasilla külas sündinud Aleksander Läte oli üks eesti muusika arengut sihiteadlikult suunav suurkuju, üks aktiivsem ja avapilgulisem eesti muusikaelu juhtija.

8-aastaselt hakkas Läte oma onu juhatusel viiulit mängima, 9-aastaselt sai ta sügava muusikalise elamuse I üldlaulupeolt. Rõngu kihelkonnakoolis õppis ta ka orel- ja kalverimängu ning jätkas harjutamist viiulil, milleks teda virgutas kooliõpetaja Arnold Rossmanni isa Karl Rossmanni poolt asutatud keelpillikvarteti tegevus. Rõngus olla Lättel tekkinud kindel kavatsus asuda elama Peterburgi, et end täiesti muusikale pühendada. 1876. aastal astus Läte Valga seminari, kus ta muusikalist edasiarenemist juhtis Janis Cimze, kelle juures olid saanud varem oma muusikalise hariduse A. Kunileid, C. R. Jakobson, A. Thomson ja teised agarad eesti tegelased. Valga seminari lõpetas Läte otse II üldlaulupeo eel, rutates, nagu kirjutatakse, «oma seltsilisi ja oma meistri Cimze lõupidustusi pidamata jättes, Jurjevisse, laulupidust osa võtma».

Aastail 1879—1883 oli Läte kihelkonnakooli õpetaja Puhjas. Seal asutas ta kohe pasunakoori, õpilaste segakoori ning lähikonna kooliõpetajaist ja kihelkonnakooli õpilastest meeskoori, et sellega osa võtta laulupidudest. Ise ta unistas Peterburi konservatooriumi astumisest ja täiendas oma teadmisi Tartu ülikooli muusikadirektorite Heinrich Zöllneri ja Hans Harthani juures, tehes selleks iga kord 25-kilomeetrise jalgsimatka Puhjast Tartu.

Loomingulised katsetused, mis algasid seminaris, jätku-

sid. Eriti köitis teda isamaa-armastuse temaatika. Puhjas valmisisid laulud «Ilus isamaa», «Oh, kallis Põhjala», «Kus Põhjalahe kohiseb» ja kahele koorile kirjutatud võimsalt üleskutsuv «Ärka üles, isamaa». Puhja päevilt on pärit ka «Puhja polka» viiuliansamblile.

Avaramaid tegevuse ja edasiõppimise võimalusi otsides asus Läte 1883. aastal köster-organistik Nõosse, kuhu jäi kuni 1900. aastani. Nõos ei õnnestunud tal luua meeskoori, pidi leppima segakooriga. Eriti tähelepanuväärsed on Nõo perioodil tema kontsertmatkad (1895. a.). Sel aastal andis ta kontserte, esinedes klaveril ja vahel ka viiulil, Puhjas, Rõngus, Rannus, Põltsamaal, Kambjas ja Kanepis. Kavas oli ka Beethoveni sonaat. Nõos andis orelikontserdi. Kontsertidega püüdis ta ka edasiõppimiseks raha koguda.

Samal, 1895. aastal, hakkas Läte õppima Dresdeni konservatooriumis koorikompositsiooni. Õpingud Dresdenis lõppesid 1897. aastal. Dresdeni ajajärgust on pärit Lätte loominguulisi suunitlusi selgesti iseloomustavad laulud «Kui on kadunud kodumaalt viha, vaen ja tüli», «Kostke laulud eesti keeles», «Laul rõõmule» sega- ja meeskoorile, «Ei ole unenägu see, et Eestis elu veel» jt. Dresdenis valmis lõputööna «Venedigu paadilaul» ja avamäng «Kalevala» sümfooniaorkestrile.

Koos kasvavate võimetega kasvas Lätel vajadus avaramaks tegevuseks. Tartu muusikaeluga oli tal juba varem sidemeid. Läte teadis, et Tartu eesti seltskond vajas senisest paremat, kunstinõuetele vastavat muusikaelu organiseerimist ja asus aastal 1900 elama Tartu, eesti vaimse kultuuri tsentrumisse.

Eesti muusika arenes seni põhiliselt maal. Sajandivahtusel tekkis ühiskondliku ja poliitilise elu elavnemisega puhang vaimse kultuuri alal linnades. Oli vaja siin mõelda muusikaelu organiseerimisele, seda esijoones kultuuri tsentrumis Tartus, kus elavnes võitlus saksa kultuuritraditsioonide murdmiseks. Selleks hakkaski sihikindlalt teotsema ka A. Läte.

Tartu eesti seltsides — «Vanemuises», «Taaras», «Eesti käsitöölise Abiandmise Seltsis» ja «Karskuse Sõbras» peeti «kontsertettekannetega» põimitud vähenõudlikke pidusid, kus oli «Väikesi laulukesi, väiklase ettekandega... ajuti kuulda...», mõtted muusika ja muusika ülesande kohta seltskonnas, ei olnud juhtide juures selged, tehti huupi,

mis juhtus... «Taara» ja «Karskuse Sõber» vahetasid oma muusikajuhtisid, aga mitte oma muusikalist eeskava... Ja «Vanemuine», — noh Vanemuine istus oma paigatud kuues suitsutoas, lõi kandlel trara-rabumbia, tõstis topsi ning tegi tütarlastele vahete-vahel magusat nalja». Sellisest kaasaegsest iseloomustusest võib järeldada, et eestlaste seas ei tuntud üldisemalt veel erilist vajadust kunsti-väärtusliku muusika järele. Ja sama iseloomustuse autor lisab, et «Tartusse oli Lätet just tarvis».¹

Tartus pühendas Läte end täiesti muusikale: hakkas andma muusikatunde ja organiseerima linna muusikaelu. Võib öelda, et tema tegevusega algas uus ajajärk eesti muusika arengus: algas kodumuusika levitamine, sümfooni- lise muusika viljelemine, klassikaliste vokaal-sümfooni- lise suurteoste ettekandmine, eesti omaloomelise koori- ja instrumentaalloomingu tekkimine ja tutvustamine, eesti heliloojate esimeste (Lätte ja Tobiase) autorikontsertide korraldamine, seega kogu eesti muusika suunamine aja nõuete kohasele kunstilisele tasemele. 19. novembril 1900 oli I sümfooniakontsert, teised järgnesid. Läte asutas peagi mees- ja segakoori, mis võimaldas esitada oratooriume. 1904. aastal tuli Tartusse Rudolf Tobias ja aitas Lätte tegevusele südilt kaasa. Samal aastal oli Lätte helitööde kontsert. Kavas oli «Andante ja skertso» keelpillidele, «Eesti rahvatants» väikesele orkestrile, «Tempo di Mazurka» suurele orkestrile ning «Laul rõõmule» ja kantat «Millal» kahele koorile ja orkestrile. See oli uus teetähis eesti muusika arengus. Kaks aastat hiljem avas «Vanemuine» oma uue hoone eesti helitööde kontserdiga. 1907. aastal kirjutas R. Tobiase autorikontserdi puhul saksa päritoluga arvustaja C. Hunnius: «Millest see tuleb, et meil balti-sakslastel, sarnast asja ei ole ette tuua?»²

Leenart Neumann meenutab, et aastad 1902 kuni 1909 olid üheks kõige produktiivsemaks ajajärguks Eesti, mitte ainult Tartu, muusikaelus, «iseäranis kus Läte ja Tobias üheskoos sihi poole tüürisid ja raiusid, mis oli lühidalt öelduna: püüe Eesti muusikaelu tõsta kunsti tasapinnani ja loovas muusikas omapära otsimine ja talendi isikulise

¹ J. L. [Juhan Luiga], Üks Eesti helilooja. Linda, 1904, nr. 19/20, lk. 380.

² Elu, 1907, 20. dets. nr. 108.

pitseri nõudmine».³ 1909. aastal kirjutati, et Lättes «...ilmutab ennast, nagu tõsisel kunstnikus kunagi suur osa nendest kultuurilistest püüetest ja tunnetest, mis meie rahva hinges kui loov alusjõud nägemata kangast kujub...».⁴ Seda iseloomustust õigustas Lätte praktiline ja loov tegevus tollal ja ka hiljem, seda sisendasid kuulajaisse eespool nimetatud ja hilisemad koorilaulud, (näit. «Küla kõrtsis» ja «Pilvedele»), soololaulud «Kiigelaul» ja «Primula veris», kantaat «Rändaja ja tähed» jt. teosed.

Läte oli ka hästi teritatud sulega kriitik. Ja hiljem, kui ta loominguline erksus vaibus ning organiseerivat tegevust jätkasid ealt nooremad, asus ta uute ülesannete lahendamisele, akustika, lauluõpetuse ja klaveripedagoogika probleemide selgitamisele, klaveri kõlavõimaluste mitmekesistamise ja rahvaklaveri tüübi väljatöötamise katsetamisele.

Lätte pikaajaline ja mitmepalgeline tegevus, mis vältas läbi paljude aastakümnete, oli väljapaistvalt viljakas. Tema oli see, kes «tõi meile kunsti ajaviite muusika asemel», kes käesoleva sajandi algul andis eesti muusika arengule tugeva edasiviiva suuna. 1935. aastal tunnustas ta teeneid Tartu Ülikool, valides ta oma audoktoriks, 1939. aastal Tallinna Konservatoorium, kus ta valiti auprofessoriks ja 1945. aastal Eesti NSV Ülemnõukogu, andes talle Eesti NSV rahvakunstniku aunimetuse.

Aleksander Läte suri Tartus 8. septembril 1948 ja on maetud Rõngu kalmistule.

RUDOLF TOBIAS

Olid möödunud mõned tulemusrikkad aastad ajast, mil Läte hakkas korraldama Tartus sümfooniakontserte, asutas kõrgetasemelised koorid, et esitada uusi väärtuslikke eesti kooriteoseid ja suuri klassikalisi oratooriume, kui 1904. aastal asus Tartusse Rudolf Tobias. (Tobias sündis 29. mail 1873 Hiiumaal Käinas, muusikalise hariduse omandas Peterburis.)

Tobiase temperamentne ja iseteadvalt edasipüüdev kunstnikunatuur, ta elav fantaasia ning improviseerija-kuulsus, ta vaimne ja muusikaline üleolek ei jäänud väike-

³ Veerud eesti muusika ajaloost. Looming, 1924, nr. 4, lk. 286.

⁴ Postimees, 1909, 16. detš.

ses Tartus ainult ta lähemate tuttavate teada, sest vajaduse korral pildus kergesti süttiv Tobias sädelevaid mõtteid ka trükisõnas ja kinnitas oma püüdlusi tegudes.

Tobias andis Tartus klaveri- ja muusikateooriatunde, oli muusikaõpetaja koolides, esines solistina ja improviiserijana klaveril ja orelil, tegi koos asjaarmastajatega kammermuusikat. Südilt hakkas ta kaasa aitama Lätte organiseerimistööl. Ta tõi Tartu muusikaellu uut elevust ja hoogu.

Rahvaviiside korjamise õhutamiseks avaldas Tobias vaimustavaid üleskutseid. «Rahvalaulus on sädemed, mis uhkeks lõkkeks võivad tõusta ja kaugele paista... Panem nad uuesti kõlama, ja läbi udu tungib võimuga Päike»,⁵ kirjutas Tobias.

Tartu õhkkonnas tärkasid Tobiasel uued loomingulised ideed. Seal valmisid tuntud koorilaulud «Varas», «Noored sepad» jt. teosed. «Ta tuli ja tagus oma «noorte seppade» sforzando vasarate löökidega puruks ja pihuks me senised saksikused juba meile luusse ja lihasse imbunud, meie hingele aga võõraste helide ahelad,» kirjutab L. Neuman.⁶ Tartus luges Tobias «Kalevipoega» ja tal tekkis mõte luua selleaineline ooper. «Vanemuise» uue hoone avamise puhul, 1906. aastal, kirjutas ta, et «siiani sõudsimine «nagu 4 rattalises kirikuvankris»... nüüd läheksid küll pea ka toredamad töllad tarvis, oper, oratorium j. sinfonie... Ka Kalevipoja «Lennuk».» Tobias olla ütelnud, «et ta juba sellepärast tahab eestlane olla, et «Kalevipoeg» on olemas.»

Vaevalt äraelamist pakkuv Tartu ei suutnud kaua rahuldada Tobiasi tegevus- ja loomistahet: 1908. aastal ta lahkus välismaale, peatus Pariisis, Dresdenis, Leipzgis ja jäi püsima Berliini. Välismaale läks ta lootuses, et võib seal võita «veikese lapikese kunsti riikis Eestile». Lisaks varem loodud teostele, avamängule «Julius Caesar», kantaadile «Johannes Damaskusest», kolmele keelpillikvartetile, klaverikontserdile, klaveri- ja oreliteostele ja lauludele, valmisid nüüd suuremate teostena «*Caprice rhapsodique*... e. Varese sõjasõnumida», oratorium «Joonas» ning Kalevipoja juubeliks 1911. a. «Kalevipoja» kümenda loo aineil ballaad (sopranile ja orkestrile) «Sest il-

⁵ Kolmas rahvaviiside korjamise aruanne (1906—1907).

⁶ Odamees, 1919, nr. 1.

maneitsist ilusast» ja kahekümnenda loo aineil «Kalevipoja epiloo». Ooper «Kalevipoeg» oli alaliselt vallutamas ta meeli. Eesti muusika iseloomulikuks ilmendiks pidi jääma juhtlause: «Meie iseloom oleme meie ise, solkida ei luba. Olgu mis vormides tahes, kas sinfonias, laulus, ooperis, igalpool raputab vangis oma trellisid meie rahva igavene däämon; hoidke eest, kui ta lahti pääseb!»⁷

Pärast seda, kui Tobias Berliini muusikakoolis oli saanud kindla töökoha, veeretas ta suurtele kavatsustele tõkkes ette Esimene maailmasõda. 1915. aastal mobiliseeriti ta sõjaväkke. Kuigi ta aasta pärast sealt vabanes, ei soodustanud rasked elamistingimused loomingulist tegevust. Kasvas vaid kodumaaigatsus. Kodumaal oldi samal ajal huvitatud tema tagasitulekust. Võib arvata, et ka nüüd veel leiti, nagu Tobiase Tartusse asumise eel, 1904. aastal, et «meil on juhatajaid, kes muusikat rahva sekka kannavad, Tobiasega tuleks meile juht, kes muusikat — ka muusikameeste ringkonnas kõrgemale upitaks.» Tobias ise aga kinnitas: «... mida kauem ma Saksamaal elan, seda enam kindlaks saan usus, et meil selle rahvaga mingit ühist ei ole».⁸ Kodumaale Tobias enam ei pääsenud. Kavatsuste kavandiks jäi ooper «Kalevipoeg» ja lõpetamata oratoorium «Sealpool Jordanit». Kurnatud olekus haigestus see andekas eesti helilooja 1918. aasta sügisel kopsupõletikku ja suri 45-aastaselt 29. oktoobril 1918.

Tobiase kaasaegsete märkustest leiame, et Tobiase eluline abitus vähendas ta hinge viljakust, sest «Elumured olid ta ümber nagu sääsed suvel: panid ta vehklema ja väsitama ennast ja teisi». Tobiase võitlusvaimu juhtis ja tugevdas aga mõte: «mitte ära tüdida». Tema kunstiteadmus ammutas toitu arusaamast, et «Kunst pole mingi vallatlev helin», vaid on vajalik selleks, et meie «realistlikumalt endi samme sääksime».⁹ Just seda kunstiteadmust on jäädvustanud Tobias oma loomingus, milles esitatakse elamusi ja mõtteid piltliku selguse, suure sisemise hoo ja sageli harukordse tõsieluläheduse tundega.

Tobiasele olid eeskujuks suured klassikud. Ülihästi iseloomustab Tobiasi Mart Saar: «Temas on alatasa helisenud kunsti tõe sisemine võimas hääl, millele on allunud

⁷ Eesti Kultura II. Trt., 1913, lk. 190.

⁸ J. Luiga, Päevamured II. Tartu, 1934, lk. 43—44 ja 121.

⁹ Muusikaleht, 1928, nr. 10, lk. 305.

kõik üksikud loomingu elemendid ja [ta on] tarvitanud neid kui vahendeid vankumatu sihi saavutamiseks.» Suurte meistrite meisterlikkus on läinud Tobiase verre, «seepärast ilmub ta esimeseks absoluutseks meistriks Eestis ilma diletantismi kooreta».¹⁰

Tobiase mälestusõhtul 25. detsembril 1918 peetud kõne lõpusõnades võtab Juhan Luiga järgmiselt kokku Tobiase muusika väärtuse järelepõlvedele: «Tobiase kosmiline ekstaas, tema hingemässust sündinud kokkukõla aitab meid sellele lunastavale kokkukõlale, harmoonilisele tundele, mille järele meil kõigil igatsus ning mis on iga sügavama õnne ja tõelise vabaduse põhialuseks.»¹¹

EDUARD TUBIN

Eduard Tubin sündis 18. juunil 1905 Tartumaal, Kallaste lähedal. Tema isa oli külarätsep ja innukas pillimees, trompeti- ja tromboonipuhuja. Kuue-seitsme aastast hakkas E. Tubin flööti mängima. Suvel seakarjas käies oli tal, kuni kolmeteistkümnenenda eluaastani, alati flööt kaasas. «Sead sõid ja karjus mängis pillil Viotti, Rode ja teiste meistrite tehnilisi passáže sinna juurde,» kirjutab Tubin noid aegu meenutades. Sama pilli mängis ta kooli orkestris ja kümneaastaselt juba ka kohalikus keel- ja puhkpilliorkestris, andes neile oma flöödiga «sära».

1920. aastal astus Tubin Tartu Õpetajate Seminari, kus temal muusikas ei olnud midagi õppida, jäi üle vaid komponeerida *a la* Viotti ja *Co*, nagu ta ise jutustab lühikeses autobiograafias. 1924. aastal hakkas Tubin õppima ka Tartu Kõrgemas Muusikakoolis, ja nimelt kompositsiooni Heino Elleri juures. Need õpingud jätkusid pärast seminari lõpetamist, kui ta töötas neli aastat (1926—1930) kooliõpetajana Nõos. Ta kirjutab: «Seminari lõpetades sain algkooliõpetaja koha Nõo algkoolis. Valisin just nimelt võimalusi, mis olid hästi Tartu lähedal ja kust mugav linna muusikakooli pääseda. Nii olin nüüd õpilane ja õpetaja ühekorraga, missugune elu kestis 4 aastat». Nõo päevil on loodud: soololaulud «Jääliustikul» (1927), «Punane õunapuuis» ja «Sügise päike» (1928), «Karjase laul» meeskoorile (1928), «Klaverikvartett *do*» (1928) ja «Süit eesti

¹⁰ Muusikaleht, 1928, nr. 10, lk. 283, 284.

¹¹ J. Luiga. Päevamured II. Tartu 1934, lk. 123.

motiividele» orkestrile (1929—1931). 1928. aasta sügisest alates oli ta Tartu Meeslaulu Seltsi koorijuht. 1930. aastast peale sai Tubinast «Vanemuise» teatri repetiitor ja «väiksem dirigent», nagu ta ise märgib.

Töö teatriinimese ja koorijuhina jättis vähe aega loominguks, kuid 1935. aastal juhatas Tubin veel ka «Estonia Muusika Osakonna» koori Tallinnas, tuues selle koori kontserdil esiettekandele järgmised teosed: Kreegi «Maga, maga, Matsikene», Debussy «Väljavalitu», Griegi «Olaf Trygvasson» ja Stravinski «Psalmide sümfoonia», milledest viimane alles hiljaaegu kõlas esmakordselt Nõukogude Liidus väljaspool Eestit.

Sellise pingelise päevatöö kõrval valmisid Tubinal alataasa uued, väljapaistva kunstilise väärtusega suurteosed. Enne lahkumist kodumaalt Rootsi (1944. aastal) oli Tubin loonud sümfonieti ja 4 sümfooniat, sonaate, viiulikontserdi ja muid instrumentaalteoseid, balletid «Kratt» ja «Siurulinde», lavamuusikat ning laule, milledele võõrsil elades on lisandunud veel 4 sümfooniat,¹² kontserdid viiulile, kontrabassile, balalaikale, sonaadid klaverile, viiulile, violale, saksofonile, «Muusika keelpillidele», ooper «Barbara von Tisenhusen» (libreto koostanud Jaan Kross Aino Kalda samanimelise novelli järgi) «Estonia» teatrile ja muid väiksemaid teoseid.

Tubin on sümfoonik ja meister suurvormide alal, kelle teosed on äärmiselt keskendatud, ühtsed sisult ja vormilt, on täiuslikud kunstiteosed selle mõiste kõige nõudlikumas tähenduses. Ei ole kahtlust, et (juba 65-aastaseks saanud) Tubin on tänapäeval, julgeksin öelda, suurim eesti ja ka üks maailma väljapaistvamaid heliloojaid. Tema looming on sügavasti rahvuslik, sugestiivselt haarav ideeline kunst, milles avanevad iseseisvad, individuaalsed, rahvuslikud ja üldinimlikud väärtused, kunst, mis elab oma elu.

¹² Pärast käesolevat ettekannet (peetud 16. juunil 1969) valmis IX sümfoonia.

ÜLEVAADE PUHKPILLIMUUSIKA HARRASTAMISEST PUHJAS

Toivo Luhats

Puhkpillimuusikaga tegelemine algas Puhjas 1867. või 1868. aastal, mil kohalikus vennastekoguduses asutati orkester; asutajaks ja juhatajaks oli Samuel Luisk, mängijateks peamiselt Puhja kihelkonnakooli õpilased, kellele nende vanemad oma rahaga pillid ostsid. Orkestriharjutusi peeti koolimajas. Mängijaid käis õpetamas ka David Otto Virkhaus Väägverest; ta aitas ka noote ja instrumente muretseda. Orkester mängis palvemajas, kuid hakkas esinema mujalgi, isegi väljaspool oma kihelkonda. Orkester tegutses kümme aastat ja lagunes sisemiste tülide tõttu.

Uuesti virgus orkestrimuusika Puhjas 1879. aastal, kui kihelkonnakooli õpetajaks tuli Valga seminari lõpetanud Aleksander Läte. Teda toetas kihelkonnakooli juhataja Arnold Rossmann, kes oli Rõngus Lättele õpetajaks olnud ja talle esimest muusikalist haridust andnud. Jälle kutsuti nõuandjaks D. O. Virkhaus, kes aitas pillid ja noodid soetada. Seekord kandis kulud Puhja kogudus, kes loosis orkestrist abi peamiselt kirikule. Ent Läte hakkas orkestriga esinema ka väljaspool kirikut. Orkestri tööst oli elav osavõtt, mängijaid kogunes ka kihelkonna kaugemaist nurkadest; harjutustel käidi isegi 10—15 kilomeetri tagant. Läte tõusis seevõrra populaarseks, et kui ta tahtis aineliste raskuste pärast Puhjast lahkuda, siis paluti teda edasi jääda ja parandati tema elutingimusi. Läte jäigi Puhja veel mitmeks aastaks ja alustas siin ka komponeerimist. Tema laule lauldi suure vaimustusega ja hakati mõnda laulu õppima juba enne, kui see lõpuni valmis oli saanud.

Samal, 1879. aastal loodi ka sega- ja meeskoor. 1880. aastal kirjutas Läte kauni koorilaulu «Kuldrannake», hil-

jem ka teisi laule ja kantaate, mis tulid suure vaimustusega Puhjas esiettekandele. Läte käis neil aastail pidevalt Tartus kontserte kuulamas ja sealsete muusikameeste juures oma teadmisi täiendamas. Kuigi linna oli 28 kilomeetrit, tuli tal enamasti jalgsi käia. Nõnda kujunes Puhjas mõne aasta jooksul üle Tartumaa tuntud muusikaline keskus.

Kui Läte 1883. aastal Puhjast lahkus (ta siirdus Nõo kihelkonnakooli juhatajaks), vaibus seal aktiivne muusikaline tegevus. Lagunesid koorid ja orkester, sest ei leidunud enam juhti ega organisatorit. Uus tõus tekkis 1889. aastal, kui kihelkonnakooli õpetaja Gustav Wulffi algatusel asutati Puhja Laulu- ja Mänguselts. Esialgul puudus muusikajuht. 1890. aastal tuli Puhja kirikumõisa rentnikuks Mihkel Roth; ta pärines Rõngust ja oli tegutsenud sealses orkestris. Tema elustas uuesti 11-liikmelise Puhja orkestri ja alustas üsna hoogsalt tegevust. Pärast M. Rothi Puhjast lahkumist (1901) asus orkestrit juhatama Karl Menning (pärastine «Vanemuise» direktor ja näitejuht), kes oli Tartu ülikooli usuteaduskonna lõpetanud ja pidas Puhjas oma prooviaastat. Ta juhatas orkestrit edukalt; ise mängis oboed. Prooviaasta lõppedes pidi ta Puhjast lahkuma ja orkester hakkas jällegi lagunema.

1904. aastal hakkas Puhja Laulu- ja Mänguselts ehitama oma seltsimaja. Peale seltsi liikmete aitasid ehituses kaasa ka teised Puhja elanikud, nii et 1906. aasta lõpul võidi hoone avada. 1911. aastal muudeti selts Puhja Haridusseltsiks.

Muusikaelu hakkas 1906. aastal juhtima kihelkonnakooli õpetaja Samuel Sütt (pärastine tuntud pedagoog Tartus), kes oli hea muusikalise ettevalmistuse saanud Tartu Õpetajate Seminaris. Kuna suurem osa pillidest oli muutunud kõlbmatuks, hakati koguma raha ja muretseti uued pillid. Uuendatud koosseisuga tegutseti järjekindlalt 1914. aasta ni, mil põhiline osa orkestri liikmetest mobiliseeriti Esi-messe maailmasõtta.

1920. aastal sai Puhja kihelkonnakooli juhatajaks kohaliku päritoluga tubli muusikamees ja pedagoog Valter Puidak. Ta sai hea muusikaõpetuse juba kihelkonnakoolis ja täiendas seda Tartu seminaris. Puhjasse tööle asudes organiseeris ta uuesti orkestri: kogus vanad mängijad ja õpetas sõjas kaotsi läinud meeste asemele noored

pillimehed. Ka rohkesti pille oli kaotsi läinud; uute ostmiseks tehti pangalaenu, kusjuures mängijad ise olid üksteisele käendajaks. Esinemistest saadud summadega saadi juba aasta jooksul võlgadest vabaks. Väljaspool Puhjat esineti eriti Elvas ja Rannus (Võrtsjärve kaldal Tammeveski juures, Vehendi Trepimäel ja mujal). Vaiksetel õhtutel kostis muusika üle Võrtsjärve ja meelitas ka Viljandimaa rahvast kaldale kuulama. Orkester (20 mängijat) võttis osa VIII üldlauupeost Tallinnas, 1923. aastal; seal esines ka Puhja Haridusseltsi segakoor 40 ja meeskoor 25 lauljaga. Osavõtt laulupeost andis tegevuseks uut hoogu. Järgnevalt võeti osa Tartumaa laulupeost (1926) ja IX üldlauupeost Tallinnas (1928). Orkestrimeeste järelekasvu eest hoolitses V. Puidak. Ta õpetas koolilapsi instrumente käsitsema ja andis mängupraktikat kooli orkestris; see esines vahel koos täiskasvanute orkestriga.

1928. aastal otsustasid Puhja Haridusseltsi juhid eesotsas Valter Puidakuga hakata jõudu katsuma muusikalavastustega. Kuna sel ajal oli moes operett, siis taheti tegutsevate muusikakollektiivide alusel rajada operetitrupp. Puhjas tegutsev kunstnik Peeter Turm-Umboja hakkas lavastajaks, dekoraatoriks ja jumestajaks. Lavastajana osutus Turm-Umboja väga põhjalikuks ja nõudlikuks. Kuna saateks ei sobinud puhkpilliorkester (kippus algajad solistid üle mängima), siis kombineeriti mängijatest keelpilliorkester, ainult klaverimängija (Rudolf Peipsi) tuli palgata Tartust. Dirigendina tegutses V. Puidak, Esimeseks operetilavastuseks oli «Liblikad», 1931. a. mängiti laulumängu «Parvepoisid», 1933. a. operetti «Kevadfee», 1935. a. laulumängu «Armsam kõigist kodutalu», Kalmani operetti «Silva» ja 1937. a. operetti «Onupoeg Bataaviast». Operetitrupiga anti külalissetendusi ka Elvas, Kongutas, Rannus ja mujal ümbruskonnas, kus oldi oodatud külalised. Trupp tegutses edukalt kümnekond aastat, kuid 1937. a. hakkas lagunema, kuna mitmed kandvad jõud Puhjast lahkusid (näit. Salme Kuik läks kutseliseks näitlejaks «Vane-muisesse»).

Valter Puidak loobus 1930. aastal orkestri juhatamisest. Tema ülesanded võttis endale Julius Niklus. Viimane õpetas selgeks Tartumaa II laulupeo (1930) muusikapalad. Orkester võttis osa X üldlauupeost Tallinnas (1933), mille kava oli küllaltki suur ja raske ning nõudis maaorkestrilt rohkesti pingutusi.

Puhkpillimuusika edasiarengule aitas tublisti kaasa Puhja ümbruse valdade koondorkestri moodustamine 1933. aastal. Käidi küll koos ainult mõned korrad aastas, kuid seegi õhutas edaspidiseks tegevuseks. Koondorkestrisse kuulus umbes 80 mängijat, juhatajaks oli Juhan Malkus. Esineti suvepäevadel ja laulupidudel.

1934. a. suvel toimus Haridusseltsi korraldusel esimene Puhja laulupäev, millest võtsid osa ka mitmed naabervaldade orkestrid. Aukülaliseks oli palutud A. Läte, kelle teosed olid kavas esikohal. Üldjuhiks oli V. Puidak.

Enne XI üldlaulupidu (1938) hakkas V. Puidak uuesti orkestrit juhtima; laulupeo kava oli võrreldes eelmistega palju raskem ja selle kätteõppimine nõudis suuri pingutusi.

Kui 1930-ndate aastate lõpul hakkas laialdasemalt levima rahvatants, siis loodi ka Puhjas tantsurühm, mille saatemuusikat nõuti peamiselt puhkpilliorkestrilt. Orkestri koostöö tantsurühmaga sobis eriti suvistel vabaõhu-esinemistel.

Nõukogude võimu taaskehtestamisest 1940. a. võttis orkester aktiivselt osa, mängides miitingutel ja muudel üritustel. Tuli mängida ka teistes asulates, näiteks Ulilas, Elvas ja Kongutas.

Kui Nõukogude armee 1944. a. sügisel vabastas Tartu ja selle ümbruse, algas ka Puhja orkestril pingeline tegevus — ümbruskonnas teisi orkestreid polnud ning tuli palju ringi sõita. Esineti metsatöödel ning fašismiohvyrite ümbermatmisel. 1946. aastal võeti osa Lõuna-Eesti laulupäevast Tartus ning XII üldlaulupeost Tallinnas. Aastatel 1949—1953 orkester ei tegutsenud, sest enamus mehi oli Puhjast eemal. 1953. aastal asus orkestri etteotsa Puhja kooli muusikaõpetaja August Haagivang, kes oli varem tegutsenud orkestrijuhina Võrus. Tema aktiivse tegevuse tulemusena võrsus koolist orkestrile terve rida tublisid mängijaid. Mõni aasta hiljem võttis orkestri juhtimise jälle enda kätte endine orkestrijuhit Juhan Malkus, kes oli vahepeal Puhjast ära olnud. Tema juhtimisel tegutseb orkester tänapäevani. Orkester on võtnud osa kõigist üldlaulupidudest ning Tartu ja Lõuna-Eesti laulupäevadest. 1955. aastal saavutas orkester vabariiklikul ülevaatusel hinnatavaid tulemusi.

Kahjuks on muusikaelu Puhjas viimastel aastatel tagasihoidlikumaks muutunud, sest suur puudus on muusikalise eriharidusega kaadrist ja noortest aktivistidest; kuid

perspektiivid on positiivsed. Puhja lääneserva kerkivad juba Sangla briketitehase korpused ning elamurajoon. Nimetatud ettevõtte on kavandatud käiku lasta 1972. aasta lõpuks ning kujuneb üheks suurimaks briketti tootvaks ettevõtteks kogu vabariigis. Koos tööstusega suureneb Puhja rahvaarv märkimisväärselt. Ehitatakse uus ajakohane klubi, söökla, lasteaiad ja muud hooned. Kahtlemata aitab elanike arvu suurenemine ja tingimuste paranemine kaasa Puhja muusikaelu uuele tõusule.

TARTU EESTI RAHVAVIISIDE KOGUMISE KESKUSENA

Herbert Tampere

Kõneldes Tartust kui eesti rahvaviiside kogumise kesku-
sest, õigemini, kui meie muusikalise folkloristika kodupai-
gast, siis on suurel määral vaja meenutada ka 1869. aastal
peetud I üldlaulupidu. Meil on õigus koos laulupeo juube-
liga pühitseda ka eesti rahvusliku heliloomingu
saja-aastast kestust. Rahvuslik helikunst aga
baseerub suurel määral rahvamuusikal, eeldab selle kogu-
mist, uurimist ja loominguulist kasutamist. Esimesed eesti
laulud, kaks Aleksander Saebelmann-Kunileiu helitööd,
leidsid koha juba laulupeo kavas, nagu eksides saksa pä-
ritoluga repertuaari hulka. Kuid ühenduses laulupeoga
ilmus 1869. aastal ka Carl Robert Jakobsoni kogumiku
«Vanemuine Kandle healed» I osa. See sisaldab samuti
Kunileiu laule, nende hulgas esimesi eesti rahvaviiside
töötusi. Ülimalt tähelepanuväärivad on Jakobsoni proh-
vetlikud mõtted kogumiku eessõnas, milles ta avaldab loot-
ust, et «see eesti laulutälv pea saab otsa lõppenud ja üks
uus laulu-aeg peale hakanud, kus vana eesti vaimu-vägi
üksi meie laulikuid juhib, ning meil enam tarvis ei ole
võõraid ehteid kandes omaenese loomust ära salata.»¹
C. R. Jakobson tugines siin Fr. R. Kreutzwaldi vaadetele
folkloorist kui rahvusliku kultuuri alusest, hakkas nõudma
ka eesti muusikakultuurile omapäras-
t arenemisteed ning
näitas, et sellegi aluseks peab olema rahva enese
muusikaline loomingu.

Miks eesti muusikalise folkloristika keskuseks kujunes
juba algusest peale Tartu, see küsimus on seaduspära-

¹ C. R. Jakobson, Vanemuine Kandle healed I. Peterburi,
1869; eessõna.

selt seotud eesti rahva kultuuri arenguga viimase saja aasta jooksul. Tartus tegutsesid kõige tähtsamad ärkamisaja institutsioonid (Eesti Kirjameeste Selts, Eesti Aleksandrikooli Peakomitee jt., ilmus ka «Laulu ja mängu Leht», siin peeti esimesed laulupeod jne.). Tartus loodi käesoleva sajandi algusaastail suure tähtsusega asutused rahvusliku kultuuri arendamiseks (Eesti Rahva Muuseum, Eesti Kirjanduse Selts jt.), siin töötab rohkem kui poolteist sajandit Tartu Ülikool, mille töö ka humanitaarteaduste põllul on olnud hindamatult kõrge ning on seda tänapäevalgi. Oli otse ennustuslik, et isegi Akadeemia Gustaviana asutamisaastal 1632 ilmus ajaloo professor Friedrich Meniuse sulest teos, milles esitati esmakordselt näide eesti rahvaviisidest (kuigi ainult fragment) ning püüti rahvamuusikat teaduslikult, ajalooallikana rakendada.

Eesti muusikalise folkloristika ajalugu on üsnagi pikk, see on aste-astmelt läbi käinud terve rea etappe. Keskaegseile üsna juhuslikele andmeile (alates Saxo Grammaticusest 12. sajandil) järgnesid esimesed autentsed noodistused alles 18. ja 19. sajandi vahetusel, millal mitmed kodu-uurijad (August Wilhelm Hupel, Otto Huhn) ja ka folkloori esteetiliselt seisukohalt kõrgeks hindavad literaadid (Johann Gottfried Herder, Christian Hieronymus Schlegel) hoolitsesid käepärast olevate näidete üleskirjutamise ja võimaluse piires ka trükkis avaldamise eest. Kõigel sellel polnud muidugi tähtsust tolle aja eestlaste kultuurilise ja ühiskondliku arenemise jaoks ja Tartuga oli sellel vähe tegemist. «Vana eesti vaimuväge» tunnetasid ja rakendasid oma loomingus alles esimesed eesti komponistid, kes astusid ka samme materjalide kogumiseks (näit. Aleksander Thomson, kes kogumist propageeris Mihkel Veske poolt Tartus toimetatud ajakirjas «Oma Maa»). Kuid mitmest katsest 19. sajandi lõpupoolel oli käegakatsutavat edu ainult Tartu Ülikooli eesti keele lektoril, «Postimehe» ja «Laulu ja mängu Lehe» väljaandjal ning heliloojal Karl August Hermannil. Tema kogu (üle 2500 viisi) on kokku kantud ja Tartusse saadetud peamiselt maakoolmeistrite ja ärksamate talupoegade poolt ning kannab üldiselt diletantlikku iseloomu. Ulesanne, laialdase kaastööliste võrgu abil koguda teaduslikku materjali, oli sel perioodil jõukohane küll sõnalise loomingu osas (vrd. J. Hurda, M. J. Eiseni jt. kogumistööd), mitte aga veel muusikalise folkloori alal. Teaduse

nõudeid rahuldav kogumistöö sai õnnestuda ainult muusikaspetsialistide kaasabil. Näeme seda juba K. A. Hermann'i ettevõttest sõtlumatult toimunud üksikute muusikainimeste (Aksel August Borenius-Lähteenkorva, Ella Schultz-Adajevsky jt.) retkedest. Eesti professionaalseid muusikamehi oli aga tollel ajal veel väga vähe.

Süsteemaatilise teadusliku kogumistöö läbiviimine sai võimalikuks alles XX sajandi algusaastail, millal eesti kultuuri arenemiseks olid kujunenud uued tingimused ning oli tekkinud juba kõrgema haridusega ja mitmekülgse spetsialiseerunud kaader (ka muusika alal). Sellel perioodil asus rahvamuusika kogumist organiseerima folklorist dr. Oskar Kallas, kes Eesti Üliõpilaste Seltsi egiidi all ning eesrindlikuma seltskonna (eriti tartlaste) aineliste ressursside abil ekspeditsioonilisele tööle suunas juba muusikalise haridusega inimesi (heliloojaid, organiste, Peterburi konservatooriumi üliõpilasi jt.). Teisest keskusest seda tööd juhtida oleks olnud vististi väheproduktiivne. Võib öelda, et see ettevõtte oli tol ajal oma süsteemaatilisusega otse ainulaadne maailma folkloristikas; ka tulemused olid head ning kasvatasiid (ka kogujate) arusaamist rahvamuusikast. Töö algas 1904. aastal; selle lõpetas esialgse programmi täitmise eel I maailmasõda. Kogunes üle 13000 rahvaviisi (neist mõnisada ka fonografeeritud) ja muid rahvamuusikaga seotud materjale. Selle baasil oli võimalik juba arendada tõelist eesti rahvuslikku muusikastiili (nagu seda tegidki Mart Saar, Cyrillus Kreek jt.), koostada väljaandeid ja kirjutada uurimusi. Kuid teadusliku tööga tegelesid esialgu meie hõimlased, soomlased.

Kogumistööd saadi jätkata teatava vaheaja järel kodanliku korra ajal. Nüüd oli võimalik juba suuremal määral kasutada mehaanilisi salvestusvahendeid (fonogrammid, heliplaadid). Olulise tähtsusega sündmuseks kujunes sellel perioodil Eesti Rahvaluule Arhiivi asutamine Tartus, Eesti Rahva Muuseumi juures (1927. a.). Siia koondati peaaegu kõik eesti sõnalise, muusikalise ja koreograafilise folkloori materjalid. Arhiiv kujunes dr. Oskar Loo'ri ta juhtimisel varsti silmapaistvaks ja rahvusvaheliseltki tunnustatud folkloristlikuks instituudiks, mille kõik tegevusharud (kogunemine, korraldamine, publitseerimine ja uurimine) olid üksteisega harmooniliselt seotud. Rahvaviisiid kopeeriti ning koopiatest kujundati rikkalik

kartoteek. Sellest perioodist näeme esimesi samme selleks, et arendada rahvamuusika uurimist omaette folklooristlikuks distsipliiniks.

Muusikalise folkloristika kujunemine iseseisvaks teaduseks sai täiel määral võimalikuks alles nõukogude perioodil. Oluliseks tingimuseks oli seejuures kaadri käsvatamine Tallinna Riikliku Konservatooriumi kui ka Tartu Riikliku Ülikooli juures. Raskusi tekkis ainult selle noore kaadri rakendamisel. Teaduste Akadeemia on alles päris viimastel aegadel hakanud lahendusi otsima muusikalise ja koreograafilise folkloori uurimise arendamise jaoks. Raskusi rahvateaduste edendamise teele veeretab Akadeemia loomise perioodil ka n.-ö. museoloogiliste ja uurimislike tööloikude eraldamine omaette asutusse.

1950-ndail aastail hakkas rahvamuusikaalase töö keskuks loomulikult teel kujunema Fr. R. Kreutzwaldi Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond (end. Eesti Rahvaluule Arhiiv) oma ülikaste fondide, kuid väikese kaadri ja piiratud majanduslike ressursidega. Väiksemaid rahvaviiside kogusid on viimastel aegadel tekkinud ka teiste asutuste (nagu Tartu Riikliku Ülikooli, Keele ja Kirjanduse Instituudi, Teatri- ja Muusikamuuseumi, Eesti Raadio jt.) juurde, kuid süstemaatilist kogumistööd on teinud siiski peamiselt Kirjandusmuuseum, kuhu on hakatud koondama koopiaid teistestki fonoteekidest, looma rahvamuusika keskarhiivi. Praegu leidub kõigis kogudes kokku umbes 30 000 rahvaviisinoodistust ja umbes 12 000 helisalvestust (enamik helilintidel). Viimaste transkribeerimisega pole aga kaugele jõutud. Ajutiste töötajatega seda tööd ei tee.

Kuidas on toimunud rahvaviiside kogumine viimase tosina aasta kestel? Kas selleks ongi enam vajadust? Tuleb märkida, et seda folkloristika lõiku — rahvamuusikat — loetakse praegu maailmas kõikjal väga tähtsaks. Uued vajadused ja probleemid nõuavad ka uudse materjali talletamist. Täitsa minevikku on jäänud moodus rahvalaulukomponente (tekst, viis ja esitamistava) kirja panna isoleeritult. Tänapäeval on meil kogumistöö põhivormiks ekspeditsioon, kuigi rahvamuusikalist materjali laekub mõnevõrra ka kohalikest korrespondentidelt. Kirjandusmuuseumi kompleksne (kõiki folklooriliike jälgiv) igasuvine peae ekspeditsioon keskmiselt 10—12 osavõtjaga (nendest paar-kolm viiside kirjutajat ka konserva-

tooriumi praktikante) kestab harilikult 4 nädalat, kuid aasta jooksul tehakse veel mitmeid lühiajalisi väljasõite peamiselt helilindistamiseks ja filmimiseks. Järjekindlat kogumistööd teeb ka Ülikool oma folklooriala praktikantide abil, kusjuures küllalt oluliseks on peetud rahvaviiseigi. Selle kohta on artikli kirjutanud Udo Kolk koguteoses «Siin Tartu» (1961).

Rahvamuusika tänapäevasel kogumisel on püütud kõigepealt muidugi täita niihästi «maa-alalisi» kui ka «liigilisi» lünki eelmistest kogumisperioodidest. Seetõttu on viimastel aegadel hoopis uue ilme võtnud meie teadmised näit. Saaremaa rahvamuusikast, milles eriti hästi peegelduvad üleminekud vanast stiilist uude. Isegi varem küllalt põhjalikult läbitöötatud setu aladelt on läinud korda hankida niisugust materjali, mis avab uusi perspektiive siinse rahvamuusika arenemistee mõistmiseks. On avastatud suhteliselt vanemaid nähtusi tavandi- ja muinasjutulauludes, tehtud kindlaks ühe vanema mitmehäälsusvormi, nn. burdonismi esinemist. See on aluseks setu hilisemaile mitmehäälsuse nähtustele, mille genees polnud siiani kaugeltki selge. Setu koorikoosseisu ja häälte juhtimise tundmaõppimiseks osutus vajalikuks kasutada üheaegselt isegi mitut salvestusaparaati, mis fikseerisid koori küll sünkrooniliselt, kuid häälte kaupa. Sellega avastati koori hääldes hoopis rohkemaid, oma iseloomult improvisatsioonilisi hargnemisi, varieerumisi, kui seda näitasid senised andmed. Regivärsside üksikutest liikidest on pilt olulisel määral selgemaks saanud, näit. lastelauludest, mis kasutavad küll nappe muusikalisi vahendeid, kuid on siiski suure kunstiküpsusega žanriks. Üldse on pandud erilist rõhku regivärssile kui täiesti kadumisel olevale nähtusele.

Väga palju uudset materjali pakuvad rohked helilindid rahvaviiside rütmiliste ja vormiliste iseärasuste kohta (näit. eri lauljate kõne- ja liikumisdünaamika valitsemisest eri maakohtades ja eri rahvamuusika liikide puhul; skandeerimisprobleemi alalt, esitamistavade, -maaneeride jm. nähtuste kohta). Nende küsimuste täiel määral lahendamine on saanud võimalikuks alles nüüd helisalvestuste ja filmide abil, ja just seetõttu, et nad on seisnud ekspeditsioonide tulipunktis. Siia hulka kuulub ka variaablus, mis on tegelikult folkloori olulisemaid nähtusi, selle põhiline loominguprintsip. Palju pakub materjalide ko-

gumine ka võrdlemiseks naaberrahvaste folklooriga ning kõigi soome-ugri rahvaste rahvaviiside kogumine.

Rohkete liikidega riimilise rahvalaulu süstemaatilist kogumistööd on saadud arendada alles viimasel aastakümnel. Tänapäeval ongi ekspeditsioonide üheks põhiliseks ülesandeks olnud rahvamuusika arenemise jälgimine eriti käesoleval sajandil. ühes sellega regivärsside ja mõnede riimilise laululiikide taandumise või nende moderniseerimise (näit. mardi- ja kadrilauluviiside osas), uute laululiikide ja tantsude tekkimise ja levimise, rahvamuusika ja professionaalse muusika suhtes jms. küsimuste selgitamine. Huvitavaks teemaks on olnud funktsionaalse harmoonilise mõtlemise ja ühes sellega mitmehäälsuse jälgimine. Erilist tähelepanu on pööratud ajaloolise ja ühiskondliku sisuga lauludele, samuti kohalikele laululoomingule ja selle meistritele.

Instrumentaalmuusikas ei ole ehk senised saavutused olnud päris vajalikul tasemel. Repertuaari tundmine on kasvanud küll jõudsalt, kuigi pillilugusid oli varemgi rohkesti noodistatud ja fonografeeritud. Kuid peaaegu uudsena on tulnud andmeid koguda pillimuusika arenemisloo, ansamblimoodustuste ja mängutehnika, pillide ehituse, nende häälestuse ja paljude muude küsimuste kohta. See osa on praegugi veel üsna puudulikuks jäänud, kuigi mõnesuguseid nähtusi on viimastel aegadel juba kirjeldatud, helilindistatud, fotografeeritud ja filmitudki. Eriti paljutootavaks näiks kujunevat kandle uurimine.

Kuigi tänapäeval toob kogumistöö kõigepealt täiendusi eelnenud kogumistööle, on ta oluliselt siiski uue ilmega, n.ö. uus ring, ning peab jõudumööda silmas neid nõudeid, mida muusikalise folkloristika ette seab tänapäeva teaduse ja kunsti arenemine. Me näeme, et kaasaja muusika oma paljudes avaldusvormides otsib tuge rahvaloomingust. Näit. uue, laadilis-tonaalse, rütmilise struktuuri otsingud viivad sageli rahvamuusika mõnede printsiipide taaseltamisega. Paar aastat tagasi ilmus ajalehes «Sirp ja Vasar» artikkel, milles öeldakse: «Kaasaegse muusika helisüsteemide ajaloolised lähtealused, nende seosed ja erinevused rahvusliku mõtlemise printsiipidest on veel paljuski ebaselged ja nõuavad uurijate jõupingutusi, et jõuda õigetele järeldustele. Õige vastuse sellele küsimusele võib anda üksnes sel juhul, kui rahvuskultuure uuritakse nende elavas intoneerimises, mitte aga üleskirjutuste kogude ja

saja aasta vanuste töötluste järel».² Just elava intoneerimise salvestamine selle kõigis avaldustes on meie tänapäeva kogumistöö põhijooni. Et see peab käima koos süvenenud uurimisega, on enesestki selge.

Me oleme lasknud üle pilgu sadakond aastat kestnud rahvamuusika kogumistööst, mida on tehtud eesti teaduse ja kunsti arendamise huvides. Me oleme näinud loomulikus järgnevuses selle mitmesuguseid etappe: asjaarmastuslikku ja teaduslik-süsteemaatilist kogumist, kuid ka muusikalise folkloristika kui teaduse kujunemist (alguses ainult heliloojate vajaduste arvestamist, edasi rahvamuusika uurimise arenemist üldise folkloristika või muusikateaduse osana ning selle järkjärgulist iseseisvumist jne.) ja sellega tegelevate organite täiustamist alates isiklikest ettevõtmistest ja seltskondlikest hooldustest kuni riikliku arhiivini. See on loomulik tee, mida muusikaline folkloristika on Tartus läbi käinud. Selle loomuliku tee jätkamine kõrgemal tasemel ei tohi kaua viibida. Kogutud rikkalike materjalide, kasvatatud kaadri ja üldist, nii kohalikku kui rahvusvahelist tunnustust leidnud teadusliku töö baasil tuleb luua Tartusse ka tõeline, kõigi õiguste ja töövõimalustega muusikalise folkloristika keskus. Kui see nii toimub, tõuseb ka meie helikunst ning meie kontserdid ja laulupeod pakuvad järjest rohkem omapärast, huvitavat ja ilusat, muusikat.

² M. T a r a k a n o v, Uue otsinguil. Sirp ja Vasar, 1967, 20. okt.

SEMINAR-KOKKUTULEKU KAVA

7. juuli

Algus kell 10.30 Elva Keskkoolis (Tartu t. 3).

Avamine.

Kodurajoon leninlikul teel. *V. Johanson.*

Tartu rajooni asulastikust. *E. Varep.*

Ekskursioon Elvas, Peedul ja Tõraveres. Juhivad *K. Kirt,*
M. Jõeveer ja *S. Laul.*

Tänapäeva Elva. *I. Rööb.*

Elva tervishoiuajaloost. *H. Järv.*

Postijaamade võrgu kujunemisest Tartumaal 17.—20. sajandini
(kuni 1911). *E. Selli.*

Ugandi asustamisest. *S. Laul.*

8. juuli

Ekskursioon: Elva—Vellavere—Puhja—Rannu—Võrtsjärve
limnoloogiajaam—Valguta—Rõngu—Uderna—Elva. Juhivad
K. Kirt, N. Mikelsaar, H. Puusepp, K. Päid, J. Seeru, R. Tiidor
ja *E. Varep.*

Tartu rajooni maastikud. *E. Varep.*

Tähelepanekuid Elva ümbruse faunamuutustest. *V. Zelnin.*

Turbatööstusest Ulilas ja Sanglas. *V. Pehka.*

V. I. Lenini nim. näidissovhoos. *Ü. Läänemets.*

9. juuli

Ekskursioon: Elva—Kambja—Vana-Kuuste—Tartu—Alats-
kivi—Kallaste—Lemmatsi—Elva. Juhivad *J. Eilart, K. Kirt,*
E. Uibu ja *E. Varep.*

Põllumajanduslikud õppe- ja uurimisasutused Tartumaal. *J. Kuum,*
Tartu rajooni majandus. *S. Nõmmik* ja *E. Tsopp.*

Tartu rajooni osast Tartu linna rahvastiku kujunemisel. *A. Mark-
soo.*

Võitlus töörahva võimu eest Tartus (1917—1940). *K. Siilivask.*

10. juuli

Ekskursioon: Emajõel ja Peipsil. Juhivad *K. Kirt, E. Raendi*
ja *E. Varep.*

Emajõgi. *J. Ristkok.*

Sõjategevusest Tartumaal Suure Isamaasõja ajal. *A. Kalvo.*

Lühiülevaade Peipsi-Pihkva järvest. *L.-P. Kullus.*

Järveselja õppe- ja katsemetsamajand. *H. Kasesalu.*

Seminar-kokkutuleku lõpetamine.

*

Seminar-kokkutuleku korraldajad

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kodu-uurimise Komis-
jon

Eesti Geograafia Selts

Eesti NSV Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut

Tartu Rajooni TSN Täitevkomitee

Elva Rajoondevaheline Koduloomuuseum

SISUKORD

H. Kruus ja J. Eilart. Nõukogude kodu-uurimise lätete juures.	3
*	
V. Johanson. Kodurajoon leninlikul teel.	7
*	
E. Varep. Tartu rajooni maastikud.	12
J. Ristkok. Emajõgi.	47
L.-P. Kullus. Lühiülevaade Peipsi-Pihkva järvest.	54
V. Želnin. Tähelepanekuid Elva ümbruse faunamuutustest.	60
*	
S. Laul. Ugandi asustamisest.	64
E. Varep. Tartu rajooni asulastikust.	68
E. Tsopp ja S. Nõmmik. Tartu rajooni majandus.	91
A. Marksoo. Tartu rajooni osast Tartu linna rahvastiku kujunemisel.	102
*	
A. Kalvo. Sõjategevusest Tartumaal Suure Isamaasõja ajal.	111
*	
E. Selli. Postijaamade võrgu kujunemisest Tartumaal 17.—20. sajandini (kuni 1911).	131
J. Kuum. Põllumajanduslikud õppe- ja uurimisasutused Tartumaal.	135
H. Kasesalu. Järvelja Õppe- ja Katsemetsamajand.	144
N. Mikelsaar. Võrtsjärve limnoloogiajaam.	148
M. Jõeveer. Tõravere Observatoorium.	152
*	
K. Kirt. Elva ajaloost.	156
H. Järv. Elva tervishoiuajaloost.	164
J. Seeru. Kultuurilooline Uderna.	168
H. Puusepp. Rõngu.	172
K. Päid. Rannu ja Valguta.	178
K. Kirt. Nõost ja selle ümbrusest.	186
V. Pehka. Ulila Turbatehas.	190
E. Uibu. Alatskivi.	194
E. Uibu. Kallaste.	199

Juubelilaulupeole pühendatud kodu-uurijate kokkutuleku
(Tartus 16. ja 17. juunil 1969) ettekannete kokkuvõtteid.

R. Ritsing. Tartu laulukoorid ja laulupäevad.	203
R. Ritsing. Tartu — Eesti üldlaulupidude häll.	207
R. Põldmäe. Üldlaulupidude paigad Tartus.	210
R. Ritsing. Virkhauside osatähtsus eesti muusikakultuuri ajaloos.	214
K. Leichter. A. Läte, R. Tobias ja E. Tubin — Tartu muusikakultuuri ajaloo suurmehi.	218
T. Luhats. Ülevaade puhkpillimuusika harrastamisest Puhjas.	226
H. Tamper e. Tartu eesti rahvaviiside kogumise keskusena.	231
<i>Seminar-kokkutuleku kava.</i>	233

Семинар-слет краеведов в Тартуском районе

На эстонском языке

Редакционно-издательский совет Академии наук

Эстонской ССР

Таллин, ул. Сакала, 3

*

Toimetajad E. Maaring ja L. Merikalju

Tehniline toimetaja E. Maaring

Ladumisele antud 15. 04. 1970. Trükkimisele antud 30. 06. 1970.

Paber 54×84,1/16. Trükipoognaid 15. Arvestuspoognaid 12,52.

Trükiarv 3000. MB-04848. Tellimise nr. 1172.

Haapsalu Trükikoda, Haapsalu, Suur-Liiva 15.

Hind 40 kop.

Kogumiku tähtjaks väljaandmisel on kiirustamise tõttu sellesse jäänud trükivigu; neist eksitavaid on märgitud allpool.

Lk.	Rida	On kirjutatud	Peab olema
3	alt 9	metoloogia	metodoloogia
6	21	Teisele	Teisel
10	18	omandama	omama
52	7	puhkusepäevadel	puhkepäevadel
53	18	on	ning
53	alt 4	Tölp, O.,	Tölp, O., 1956.
59	alt 7	Loodusvarade Instituudi aval- dised, 6.	Geograafia Seltsi aasta- aastaraamat 1959.
89	alt 9	on	oli
116	25	117	116
123	14/15	Mügra mäe (...) lääneseval	Mügra mäe lääneseval künkakesel (...)
131	14	postioronnantsiga	postioronnantsiga
137	alt 3	W. Knierem T. B. Brunner	W. Knieriem G. B. Brunner
138	2/3	G. F. Hehn	C. F. Hehn
139	2	Katsemajand	Katsemetsamajand
141	11	A. V. Vegesack	A. v. Vegesack
143	10	Soordiaretusjaam	Sordiaretusjaam
156	5	Kraabi	Kraavi
157	6	algul	lõpul
160	21	sõlumas	sõelumas
162	alt 8	Ehitusvalitsus	Ehitusvalitsuse Elva jaoskond
167	4	«Basta»	«Barta»
173	alt 15	1911	1941
176	alt 18	mägisibulaid	võsu-mägisibulaid
177	alt 6	Teedela	Teedla
178	alt 15	nimetatud	nimetanud
179	8	Võnnasaar	Võnnassaar
179	16/17	(200 ääres).	200 ääres.
179	20	Osteolopis	Osteolepis
179	alt 6	27 m	27 km
180	alt 7	1212	1224
181	2	B. Russovi	B. Russowi
181	3	Tisenhausen	Tisenhusen
183	19	Maks	Mats
186	3	Neugen	Nuegen
187	12	40	30
187	alt 5	13.—14.	3.—5.
188	22	Andres	Andreas
189	alt 12	Liist	Liisa
194	alt 12	8000	80 000
196	alt 11	lõpul) Veski- küla (ka Liivi esivanemate ta- lu) põldudele.	lõpul) Veski- küla, ka Liivi esivanemate taludele).
209	alt 10	võistuslaulmine	võistuslaulmine
212	2	võistuslaulmine	võistuslaulmine

A

1970

30745

3M5575

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00311557 5